

ПРОФ. Д. ДОРОШЕНКО

КУРС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

для вищих клас середніх шкіл

Вид. Т-во „ВЕРНИГОРА“
1921

ВІДЕТЬ КІЇВ

Понов. John Panchuryn,

ПРОФ. Д. ДОРОШЕНКО

КУРС ІСТОРИЇ
УКРАЇНИ

для вищих кляс середніх шкіл

Вид. Т-во „ВЕРНИГОРА“

1921

ВІДЕНЬ

КИЇВ

Друкарня Іг. Унієра, Віденъ IV.

З м і с т.

Сторінки:

1. Частина перша. Доісторична миuvшина нашого рідного краю. Населення української землі в дословянські часи. Українські племена. Іх розселення, побут і релігія. . . . . 1—13
2. Частина друга. Початок української держави. Перші київські князі. Культура і побут на Україні в перші часи християнства. . . . 15—28
3. Частина третя. Українська держава до половини XII віка. Боротьба з степовиками. Княжі усобиці й боротьба за Київ. Занепад Київа. Відокремлення земель. . . . . 29—47
4. Частина четверта. Галицько-Волинська держава. Татарське лихоліття. (XIII—XIV ст.) 49—60
5. Частина п'ята. Литовська доба. Від половини XIV ст. до 1569 р. Початки козаччини. Громадський побут і культурне життя на Україні в XIV—XVI століттях. . . . . 61—83
6. Частина шоста. Польське панування і боротьба з ним українського козацтва. Релігійна Унія. . . . . 84—102
7. Частина сьома. Козацькі війни в першій половині XVII століття. . . . . 103—114
8. Частина восьма. Хмельнищина. . . . . 115—144
9. Частина девята. Громадський устрій і культурне життя на Україні в другій половині XVII століття. . . . . 145—152

10. Частина десята. Мазепа й нова боротьба за самостійність України. Скасування російським урядом автономного ладу на лівобережній Україні і зруйнування Запорожжя.	153—174
11. Частина одинадцята. Правобережна Україна під польським пануванням у XVIII ст. Розділ Польща й доля західно-українських земель.	175—184
12. Частина дванадцята. Культурне життя на Україні на початку і в першій половині XVIII століття.	185—190
13. Частина тринадцята. Доба національного відродження українського народу.	191—203
14. Частина чотирнадцята. Великі реформи в Росії та Австрії й українське життя в другій половині XIX в.	204—216
15. Частина пятнадцята. Успіхи українського національного відродження в кінці XIX і на початку ХХ століттів.	217—222
16. Частина шістнадцята. Велика світова війна і відродження української державності.	223—231

Курс історії України.

Частина перша.

Доісторична минувшина нашого рідного краю. Населення української землі в дословянські часи. Українські племена. Іх ровселення, побут і релігія.

§ 1. Наш край звється Україною. Назва ця дуже давня, слово „Україна“ для означення простору, де живе наш народ, зустрічається вже в памятках XII віку, але в ті часи вживалася вдебільшого книжна назва „Русь“, яка почасти вдержалася й до наших часів (переважно в Галичині). Україною наш народ називає свій край уже в XI — XII століттях, як про це свідчать пісні та думи, що дійшли до нас з того часу. Тепер ця назва закріплена за нами і за нашим краєм науково й широким признанням серед своїх і серед чужих людей.

Земля, заселена тепер українським народом, простяглася широко від верхів'їв Попрада й Тиси на заході, аж за Карпатськими горами в угорській долині, і до Дону й Донця на сході: на півночі від Припяті й верхньої Десни до Чорного моря й гирл Дунайських на півдні. Крім того великими кольоніями живуть Українці по за своїм краєм: на Кубані між Азовським та Чорним морем, по-над Волгою в Московщині, в середній Азії, в Сибіру, по-над Амуром, в північній Америці в Сполучених Штатах, в Канаді та в південній Америці — в Бразилії та Парагваї. На своїй землі по-над Дніпром та Дністром в їх допливами живуть

§ 1.
Назва нашого
краю.

Обшир
української
землі.

Українці дуже давно, з тих часів, коли до нас дійшли перші про їх звістки, себ-то з IV віку по Різдву Христовому, а може й раніше. Але ще перед ними жили на нашій землі ріжні народи; од деяких з них заховалися певні останки в землі — сліди їхнього побуту, як про це буде мова далі; од інших зосталася сама тільки назва про них других, більш освічених народів, а сами вони

Сліди людсько-
го життя на
Україні в до-
історичні часи.

зникли без сліду. Ввагаліж сліди людського існування на нашій землі сягають дуже далеко в глибину віків, і про ці часи, од яких не могло дійти жадних писаних памяток,

бо не було й самого письма, вчить нас наука археологія. Вона досліджує памятки т.зв. матеріальної культури, себ-то предмети людського побуту, які заховалися до нашого часу — звичайно в землі або в печерах, чи навіть у воді, на дні річок та озер. Про тіж часи, коли ще не було людського життя, вчить особлива наука геологія, наука про минуле самої землі, про ті переміни, що відбувалися з земною корою (поверхнею), поки не настав той період, коли на землі почалося людське життя. На Україні сліди людського життя появляються в кінці т.зв. ледової доби себ-то тоді, як величезні леди, що вкривали були нашу землю в її північній частині, почали потроху танути, уступати все далі й далі на північ. На тих просторах, що увільнялися з-під льоду і почали вкриватися рослинністю, з'являється людина. Найстарші памятки перебування людини на українській землі досі знайдено в кількох місцях: у Київі (на Кирилівській вулиці), на Полтавщині (с. Гонці над річкою Удаєм), на Чернігівщині (с. Мізин над Десною). Тут під землею, при випадкових роскопках знайдено кістки ріжніх звірів (гієни, піщаного ведмедя, лева, мамута та ін.) з виразними ознаками людської руки: кістки обпалені, розвиті (для добування мозку), а деякі прикрашені немудрим візерунком, накарбованім длякраси; так, наприклад, у Київі знайдено мамутові икли, на яких накарбовано малюнок риби, якоєсь болотної птиці, то-що. Тут же знаходжувано вуглі, камяний

струмент, за допомогою котрого поралася людина коло вбитих звірів: кремяні ножі, молоти й голки. На Чернігівщині знайдено й маленькі фігурки з мамутової кости.

§ 2. Доба, до якої належать ці знахідки, звуться в Старокамяний археології старокамяним віком (палеоліт, в грецької мови, що й означає „старий камінь“). Людина, що жила в цю добу, стояла на дуже невисокому ступні свого розвитку: жила в печерах або в гущавині дерев, одягалася в звірячі шкури; але вона не вдовольнялася вже сирим мясом, а вміла добувати вогню й пекти на ньому собі страву; орудувала камяним струментом, або костяним і обробляла його і навіть прикрашувала ріжним візерунком; навіть робила з кости подобу людську або звірячу.

Минуло певно кілька тисяч років, поки природа на нашій землі стала лагіднійша, позникали великі звірі, такі як мамут, а людина навчилася краще виробляти собі зброю й струменти, поліруючи й шліфуючи свої ножі, сокирки, молотки, а головно навчилася робити собі посуд з глини. Настала нова доба — новокамяний вік (неоліт — „новий камінь“), од якого до наших часів дійшло вже чимало ріжнородних памяток. Майже скрізь по нашій землі знахожувано й досі знаходять сліди перебування людини новокамяного віку. Особливо багато їх понад Дніпром (правий беріг од Межигіря вище Києва і до Катеринослава). Знаходять дуже багато глиняного посуду, випаленого на вогні й прикрашеного візерунками й мережанням: ріжні миски, глечики, тарілки та інше. Людина новокамяного віку привчила вже до себе деяких звірят і мала з них домашню худобу, годуючись її молоком та мясом. І житло свое вона могла вже вибирати краще і вигідніше: викопувала землянки, а згодом навчилася ставити вже й хатки, подібні до справжньої хати. Привчалася і хавяти увітати біля землі, сіючи зерно і потім розтираючи його на камяних журнах. Люде новокамяного віку вже ховали своїх небіжчиків у могилах: часами закопували в землю в камяних гробовищах, а

часами палили трупи, а потім теж закопували, засипавши попіл до глиняного глечика. Поруч небіжчика клали й найпотрібніші йому за життя річи: камяне знаряддя, а іноді й страву в горщику. Це свідчить, що в тогочасної людини вже виробилася віра в загробне життя і погляд на його, як на продовження життя сьогосвітнього. Трапляються могили, де кістяки окрашено в червоний колір: це від того, що небіжчиків часом посипали червоним порошком (охрою), який потім осідав на кістках потому як згнивало тіло. Мабуть це роблено на знак жалоби, бо червоний колір, як колір жалоби, траурний, зберігся в нашому народі, в звичаю покривати домовину козаків червоною китайкою „заслугою ковацькою“, як співається в думах.

Бронзова та
залізна доба.

Людині важко було дійти до перших успіхів свого культурного життя, — навчитися робити посуд, сіяти зерно і т. ін., потім уже було легше, тому й новокамяний вік був коротший од старокамяного віку. Помалу люде навчилися уживати для своїх потреб металів, спочатку бронзи, а потім заліза; через те археольотія розріжняє бронзовий вік, а далі залізний, коли люде почали робити собі зброю, струменти і навіть окраси — спочатку з бронзи (сплаву міді й цинку), а потім і з заліза. Майже одночасно з бронзою почали люде вживати й золота, пізнійше срібла, але виключно для окрас. Бронзи почали люде вживати в Європі приблизно за дві тисячі років до Різдва Христового. До нас бронза почала приходити з південних країв над Чорним морем, звідки взагалі йшла до нас культура.

Грецькі кольо-
ни над
Чорним морем.

§ 3. В наших землях люде ледве навчились уживати металів, коли над Чорним Морем, на північному його побережжу, вже процвітала досить висока культура. Її приносили з собою греки, які ще в VIII. віку перед Різдвом Христовим почали засновувати свої осади (кольонії) вдовж чорноморського побережжа. В їх рідній стороні, в стародавній Елладі було тісно й неспокійно, не ставало землі для прожитку, не було спокою через вічні свари та усобиці; через те греки рано почали шукати щастя — долі за

морем і помалу вкрили своїми кольоніями західній, а потім і північні береги Чорного моря: на Дністровому лимані повстало кольонія Тіра, на Дніпровому — Ольбія, в Криму коло теперішнього Севастополя — Херсонес, там же на півдні, Феодосія (на тому місці що й теперішня Феодосія), на місці теперішньої Керчи — Пантікалея, на другому березі, де тепер Тамань — Фанагорія, при вусті Дона — Танаїс та ще багато менших. Осідаючи на нових місцях греки заводили сільське господарство, сіяли хліб, розводили садовину, особливо виноград, завязували торговельні зносини з сусідніми народами, які мешкали в степу по — над морем. Вони не порвали звязків з своїм рідним краєм і на нові місця приносили свою високу культуру. Од греків ми маємо перші писані звістки про племена, що жили на північ од їх, в теперішній Україні. Греки називали їх скитами або скифами. Близче до моря жили скифи, яких грецькі письменники називають хліборобами, далі в степу жили скифи — пастухи, яких вони звуть царськими скифами. Греки вели з ними дуже жваву торговлю, продаючи їм вино, оливу, матерії й окраси, посуд, зброю; деякі з цих речей, чудової грецької роботи — срібні та золоті річі, розмальовані вази — знаходять до цього часу по могилах скифських царів та вояків. Скифи спродували грекам хліб, шкури, міхи, мед, віск, невольників. Грецький історик Геродот, побував сам в Ольбії, бачив скифів і описав їхнє життя й побут. Він малює скифів завзятим воєнним народом, що кохавсь у війні, в скотарстві і в конях. Такими ж бачимо скифів і на тих вазах, що їх вимережили й розмальювали греки, а потім ті вази попали до могил царів скифських: на цих вазах бачимо сцени з скифського життя, вояцького й пастушого коло коней.

Окрім скифів греки називають ще й інші племена, які кочували в українських степах; де-які з них взяли гору над скифами, так що й саме імя скифів зникає в сторінок історії, а замість них появляються інші кочовники, котрі майже нічого не полишили по собі, ніякої памятки крім

Скифи.

Геродот.

Кочові орди.
Сармати й
алани.

нázvi. Ці кочовники належали до іранського племені (як і теперішні перси). Вони приходили зі сходу, з Азії, де їх тіснили інші орди, т. зв. тюркського або турецького походження. Грецькі письменники називають окрім скіфів і після них ще сарматів (або савроматів) та аланів. Звістки ці припадають на III та IV віки вже по Христовому Різдві. А ще раніше і грецькі й римські письменники подають звістки по словянам, які жили в теперішній Галичині та на Волині.

Велике переселення народів. § 4. В IV столітті на південному сході Європи почався великий рух народів, який ростягся на кілька століттів і який в історії називається звичайно великим переселенням народів. Німецькі племена готів, що сиділи в II — III століттях по Р. Хр. над Вислою, Одрою й Лабою, рушили

Рух готів. на південь до Чорного моря. Їхній рух одкрив широкі простори для розселення словянам, які слідом за ними рушили й заняли середню наддніпрянщину. Ці словянські племена, яких греки називали антами, й були напевно предками теперішнього українського народу. Найбільшої сили набула готська держава за панування короля Германариха (350—375), який роз просторив межі своєї держави на широкому просторі від Дніпра до нижнього Дунаю. Але скоро прийшов кінець тій готській державі: в кінці IV віку з Азії насунула тюркська орда Гунів: вона розгромила готську державу на Дніпрі й посунула далі на захід, тягнучи за собою недобитків готів і деякі словянські племена. Гуни на короткий час виснували велику державу в середній Європі, але ця держава швидко розсипалася по смерті її основателя, гунського царя Атіли (444—453). Тимчасом по відході гунів та готів увільнились широкі простори теперішньої України і на їх розсілися наші предки анти.

Авари. З часом про їх з'являється все більше та більше звісток у грецьких письменників у Віавантії — через те, що анти стали сусідами греків на чорноморському побережжю. В середині VI віку в Азії прийшла нова орда аварів або обрів, які наробили багато лиха нашим

предкам. Але авари скоро пересунулися на захід і держава їх дуже швидко загинула під ударами могучого короля франків Карла Великого. Пройшло століття ще, і на сході з'явилася орда хозарів (кінець VII віку). Але хозари не були такі дики та хижі, як гуни або авари; розселившись між азовським та каспійським морями, хозари на деякий час захистили собою ві сходу вкраїнські племена і дали їм змогу спокійно розвелитися і покласти початки державного життя. Трохи пізніше, в VIII—IX вв. хозари навіть підбили під свою владу деякі вкраїнські племена, але ця залежність наших предків од хозар не була важкою, вони її швидко скинули, а потому зруйнували й саму хозарську державу.

В IX століттю історія знає вже на просторі від Карпатів до Дніпра й Десни цілу групу вкраїнських племен; їх перелічує зложена пізніше київська літопись, а деякі з них звісні й грекам. В осередку вкраїнської землі, по — над Дніпром в теперішній київській околиці сиділи Поляне, або як їх інакше називали, Русь. На схід од них за Дніпром, по-над Десною, Сеймом, верхньою Сулою; сиділи Сіверяне. На захід од подіян, по Тетереву, Горині, Припяті жили Деревляне. Ще далі на захід, в теперішній західній Волині жили Дуліби; в Галичині — Білі хорвати; на південь од Дулібів, над верхнім Бугом та Дністром — Тиверці, а низче їх, близче до Чорного моря — Уличі або Угличі. Мабуть були ще й інші дрібніші вкраїнські племена, але імена їх до нас не дійшли.

§ 5. Українські племена за тих часів, як їх застас історія, так само як і всі інші слов'янські племена, жили величими родами, себ-то великими сем'ями: дорослі діти й оженившіся не покидали своїх батьків, не виділялися з спільному батьківського господарства, а жили й працювали всі вкупі. Брати не ділилися й після батькової смерті, а вели спільне господарство. Так помалу сем'я розросталася у великий рід, члени якого були родичами між собою. На чолі роду стояв найстарший віком дід або й баба.

Розселення
українських
племен.

Родовий
устрій.

Спільне життя й господарювання зберігалося найдовше у других словянських народів, наприклад, у москвинів та сербів — майже до наших часів; на Україні ж великі роди рано почали розвиватися на менші, на семі, люде виділялися з спільногого хазяйства й заводили своє власне, зберігаючи тільки довго пам'ять про спільне походження та близьке сусідство. З родів складалося вже ціле племя, звязане спільним перебуванням на якісь одній території, звичаями, інтересами оборони від лихих сусідніх народів, а почасти й мовою: хоча всі українці говорили однією мовою, але в ріжких племенах помічалися й де-які місцеві відміни, так само як і тепер істнують у нашій мові відміни — діялекти: трохи інакше говорять або вимовляють, скажемо, в середній та північній Чернігівщині, ніж у Київщині, а ще інакше на Поділлю або в Галичині.

Важніші справи, які торкалися цілого племені, вирішалися авчайно на сходинах старших людей („старців“) з усіх семейств, на т. зв. „вічах“. Люди жили розкиданими селами, але для оборони й захисту від ворогів будували собі укріплені міста, „городи“, вибираючи для цього місце, вахищене самою природою, — на березі річки, на горбі, серед лісів. Таким побутом усі найстарші міста на Україні, як, наприклад, Київ, Чернігів, Любеч, Новгород-Сіверський, повстали на берегах річок — Дніпра, Десни та інш. В ці міста, на випадок небезпеки, сходилися люди з сіл, зносили найцінніше своє добро, вганяли худобу, й за його огорожею та валами відсижувались від ворогів. Але крім військового значіння міста з часом робилися взагалі осередком життя цілого племені, сюди сходилися люди для торгу, сюди приїздили й чужовені купці, і місто робився центром, біля якого купчилася велика околиця або й ціле племя.

Сімейне життя. В давні часи шлюби відбувалися між людьми одного роду, часами й між дуже близькими родичами. З часом круг вважав людей між собою ширшав, і жінок брали із чужих родів. Правильних шлюбів не бувало, а звичайно чоловік або купував собі жінку в її семі, сплачувуючи „віно“

— викуп за те, що забірає в тої семі робітницю, робочу силу, або викрадаючи собі жінку під час забав „ігрищ“ сільської молоді. Київський літописець, пишучи вже в ХІ століттю, каже, що тільки в полян були правильні шлюби, а інші українські племена жили „звіриним звичаєм“, не бувало, мовляв, у них шлюбів, а викрадали собі жінок на ігрищах біля води, змовившися з ними наперед. Мали часом по дві і по три жінки, це залежало від достатків. В давніших часах куплена жінка була такою ж власністю чоловіка, як і його худоба, він міг її вбити, і це не вважалось за провину. Так само дивились і на дітей, над ними було батьківське право навіть убити їх або продати в неволю. Тільки помалу, згодом, ці погляди мнякали і жінка — матір здобувала в семі поважне місце і по смерті чоловіка робилася головою семі. А суровий погляд на батьківське право почав виводитися значно пізніше, вже з приняттям християнства.

Пам'ять про спільне походження довго держалася в формі звичаю родової або крівової помсти: коли кого вбивали, то родичі вбитого вважали за свій обовязок помститися за його, вбивши, коли не самого винуватця, то хоч когось з його родичів. Цей звичай також почав виводитися тільки в християнством, коли церква почала дуже проти його повставати. Взагалі на вбивство, на всяке насильство, довго дивилися не як на злочинство, а як на шкоду, заподіяну або самій людині, або, коли її вбивали, — то її родові. І цей погляд тримався довго, навіть якийсь час і по заснуванню держави й приняттю християнської віри.

§ 6. Наші люди з найдавніших часів працювали коло землі, орючи і засіваючи її верном. Рано призвичаїли вони до себе домашню худобу, працюючи нею і годуючися з її. Зерно рільного збіжжа і хліборобське знаряддя, так само як і кістки коней та іншої худоби, трапляються в найстарших могилах українських племен. Розуміється, що лови на птицю й на звіря були не менш важною частиною

прожитку наших предків; звірячі шкури й міхи йшли на одежду, а пізніше зробились одним з важніших предметів торговлі. Звіря й птиці було дуже багато, і в лісах та степах водилися такі звірі, які давно вже тепер познікали. А тури, олені, дикі коні й кабани були звичайною звіриною ще в княжі часи. По — над річками й озерами займалися риболовством. До дуже давнього промислу належить бжільництво: займалися ним переважно по лісових сторонах і бжіл держали в бортях — вуликах, привязаних високо до дерева, або в дуплах.

Торговля.

Торговля виникала найбільше вдовж річок, бо річка за давніх часів була найприроднішим і найлекшим шляхом. По річках, особливо по таких великих як Дніпро, приїздили й чужоземні купці, привозили свій крам і вимінювали на продукти місцевого господарства. Пізніше почала входити в ужиток торговля за гроші. Городи ставали торговельними пунктами, ніби ярмарками, куди в певну пору в році сходилися місцеві люди й приїздили чужовемні купці і де перевозувався крам на складі. З тимчасових ямарок городи з часом повернулися в постійні торговельні осередки. Спочатку вкраїнські племена торгували з найближчими сусідами, — хазарами, чорноморськими греками, потім круг торговельних зносин ширшав, на Україну почали приїздити варяги, араби, перси, царьгородські греки, західно — європейські купці. А потім і наші люди складали торговельні дружини — каравани, й пробиралися на Волгу, випливали в Каспійське й Чорне моря. Слідами перебування в нас чужоземних купців являються скарби, які раз-у-раз знаходять у землі по нашему краю іде трапляються монети арабські, перські та інші. Про каравани наших купців на Волзі згадують у своїх записках арабські купці, які приїздили туди також і стрічалися з нашими купцями: В IX. століттю, коли вже засновувалась українська держава, головна торговля йшла з греками. З наших сторін вивозили на продаж на чужину предмети натурального господарства й промислу: верно, міхи, шкури, віск, мед; до

сього прилучався ще й особливий рід краму — невольники, — люде або захоплені в полон на війні, або такі, що вже виросли в неволі від полонених батьків. До нас привозено ріжкі дорогі матерії — особливо цінилися грецькі шовкові „паволоки“, ріжні вироби з металу, окраси з срібла та золота, зброя, посуд, вино, заморські ласощі й присмаки.

Головна торговля відбувалася по ріжких шляхах. Ходили через небезпеку в дорозі великими валками — караванами, а потреба захистити змогу вільної торговлі була одною з важніших потреб життя українських племен при народженню держави. Доводилось іноді наймати сторонню узброєну силу для охорони торговельних міст і шляхів. Такою силою являлися звичайно варяжські дружини. З своїми князями на чолі вони валишалися в головних торговельних пунктах для оборони, а з часом забирали до рук і властять як над самими цими городами, так і над їх околицями. З літописі ми знаємо, що в ті часи, коли варяги почали верховодити над українськими племенами, де-які з цих племен мали й своїх власних місцевих князів, але їх витіснили князі варяжські, а дінастія Рюриковичів запанувала в кінці IX віку в осередку земель українських — у Київі.

§ 7. Релігія українських племен, як і взагалі слов'янських племен до їх зближення з культурнішими народами — греками й німцями, була поганська. Українці обожествляли сили природи, і їх релігія була тісно звязана з працею коло землі, це була справжня релігія хліборобського народа. За найвище божество вважали сонце, звучи його іменем Хорса або Даждь-Бога. Другим по значенню був бог грому й блискавки Перун; бог огню соняшного й громовинного, бог небесного світла був Сварог; бог Велес або Волос був богом „скотіїм“, оборонцем і опікуном худоби, покровителем скотарства. Крім цих головних богів вірували ще в ріжких духів, добрих і злих, які жили серед природи і навіть де-які близько людини, як от Домовик, що жив у кожній хаті; його треба було

Релігія.

шанувати, інакше міг накоїти лиха. В кущах жили лісові боги „лісовики“ або полісуни, в річках і озерах — водяники, а крім того русалки та мавки. Природа здавалася стародавнім українцям одухотвореною, її сили й прояви втілювалися в цих дуках або істотах. Згодом, коли українці прийняли християнську віру, постаті де-яких святих, про котрих вони почули від духовенства, злилися в їхній уяві з рисами поганських богів; так вірування про Перуна перенесено на пророка Іллю — громовика, святий Власій став опікуном худоби, як раніше бог Велес. Злі болотні, лісові й водяні духи прийняли подобу бісів або демонів, яро яких навчала церква.

Віра в життя за гробом, в істування невмірущої души, помічається в людей, що стоять на найнижчому ступні культурного розвитку; про це свідчать сліди похорону небіжчиків, опоряжених на той світ зброяю й потрібними речами, як це ми бачимо в усіх могилах доісторичної доби на нашій землі. Само собою, її наші предки вірили, що з смертю людини не кінчиться її життя, тільки, що душа її переходить на інший світ, де продовжує життя й має потребу в усьому, що їй було потрібно на цьому світі. От через те давні словяне, в тому числі й українці, ховаючи своїх небіжчиків ховали в домовину зброю, окраси, страву, а іноді вбивали й коней, коли це була яка значна людина. Мерців палили, а найчастіше закопували в землю. Один в арабських подорожніх бачив, як ховали українські купці одного свого померлого товариша над Волгою 922 року. Він каже, що вдягли його в найкращу одежду, поклали коло нього зброю, страву й напитки, вбили двох коней, двох котів, собаку, півня й курку, поскладавши те все до човна, в якому посадили й мерця. Потім убили одну новольницю — за її згодою, щоб була помершому за жінку на тому світі, і все те спалили, після чого насипали високу могилу. Після того справляли поминки по небіжчику — „тризну“.

В українців не було ні храмів, ні жерців, як майже і у всіх інших словян (за винятком надбалтійських). Не було в їх і ідолів, і тільки вже за князя Володимира поставлено в Київі ідоли Перуна. Молилися в лісових пущах або біля води. Віра виявлялася не стільки в молитвах, скільки у виконанню празниківих звичаїв, тісно звязаних з зміною пори року. В грудні святкували народження нового сонця, співали коляд та щедрівок, справляли кутю. Весною, в час теперішніх масниць, вітали прихід весни ріжними ігрищами й піснями. В літку справляли Купайла з забавами в ночі, — палили вогні й скакали через них, плели вінки, співали особливих пісень. Більша частина цих свят злилася пізніше з християнськими святами, а ріжні забави, ігрища й пісні зберіглися до наших часів, не вважаючи на те, що християнська церква довгі століття боролася з ними і старалася їх винищити, як ознаку поганства. В цих піснях та обрядах дійшли до нас відгуки далекої поганської старовини.

Частина друга.

Початок української держави. Перші київські князі. Культура і побут.

§ 8. Начальна літопись, вłożена в Київі аж на початку XI століття, оповідає, як переказ, про заснування держави в Київі варяжськими князями; які прибули з півночі через Новгород, заснувавши державу попереду в землі новгородських словян. Варяги це предки теперішніх скандинавських народів, Шведів, Норвегів і Данців. Живучи на малоплодючих, камянистих землях, вони здавна привчилися до мореплавства і складаючи ватаги „вікінгів“ — лицарів — пускалися в море шукати здобичі або заробітку на службі в інших народів. Починаючи з IX століття варяги, звісні на Заході під ім'ям Норманів („північних людей“), наводять жах на ціле побережжя Західної Європи, грабуючи й плюндруючи прибережні міста й села. В де-яких місцях варяжські дружини поважували її свої держави, підбивши під свою власті місцеве населення, як це було, наприклад, при усті Сени у Франції, де повстало герцогство Нормандія, або в Сицилії. Де-що подібне сталося і в нас. В IX століттю варягі проложили собі дорогу через нашу землю аж у Візантію, куди вони мандрували, щоб вступати на службу до візантійських цісарів. Це був славнозвісний шлях „з варяг в греки“, який ішов Фінською затокою Балтійського моря, далі Невою й Ладожським озером, потім у гору річкою Волховом через Ільменське озеро, потім річкою Ловатю до верхів'їв Дніпра, а Дніпром одкривався простий шлях аж у Чорне море. Тільки в одному місці переривався цей шлях на Дніпрі, там де пороги, і доводилося тут витягати човни на беріг і воло-

Літописне оповідання про закликання варягів.

чити їх де-який час сущею. Варяги, ідучи до Візантії, за-водили зносини з словянськими племенами, які жили вдовж їхнього водяного шляху, вели з ними торговлю, втягали за собою в торговельні вважмини з греками, а часом осідали серед них і засновували свої держави. Бувало нераз так, що місцеві словяне й самі горнулися під їх військову владу, бо варяжські князі з своїми дружинами давали охорону від інших сусідів і забезпечували вільні торговельні зносини з ними, а траплялось і так, що варяги запановували над місцевими словянськими племенами. Але це панування не було дуже тяжким, та й самих варягів було не багато і вони скоро змішувалися з словянським населенням, зникали серед його маси. Літописець оповідає, що в другій половині IX століття новгородські словяне, що жили навколо Ільменського овера, не вміючи дати собі ладу й оборонитися від ворогів, самі закликали до себе варягів, і на їх ніби то ваклик прийшли 862 року з-за моря три брати Рюрик, Синевус і Трувор з своїми дружинами. Але вони не довго всиділи на півночі, і син Рюрика вже запанував у Київі, серед українського племені полян або русів. Він прийшов сюди з своїм дядьком Олегом і застав уже тут других варяжських князів Аскольда й Діра, які ще раніше встигли захопити тут власні руки. Олег звелів убити Аскольда й Діра, поставив князем Ігоря, а поки той був ще дуже молодий, правив князівством сам, підбив під свою владу більші вкраїнські племена - сіверян, деревлян, ходив походами на хозарів та греків. Літописець передає багато легендарних подробиць про Олегові дії й походи. Відгуки Олегової діяльності, яка мусіла робити враження на своїх сучасників, збереглись і в народній поезії — в „билинах“, які заховалися серед москвинів на півночі, — давніх виходців з України. Походи Олега на греків за море не були новиною для українських словян: грецькі літописці на протязі IX століття зазначають кілька морських походів „русів“ і нападів на грецькі кольонії в Криму й на саме візантійське побережжя. А літописець не

тільки докладно оповідає з легендарними подробицями про Олегові походи 907 й 911 року, але наводить й тексти тих умов, які заключив Олег з Візантією після своїх удачних походів. Окрім чорноморських походів Русь робила походи й на Каспійське море: арабський письменник Масуді оповідає, що в 913 році руси випилили Доном, а потім, переволікши човни у Волгу, у Каспійське море, пограбували його береги.

Коли вважати за казкове оповідання про заклик Рюрика, Синеуса й Трувора, то в усякому разі діяльність Олега має історичний характер і Олега можна вважати за справжнього засновника української держави в Київі. Ще більш певний характер має діяльність його небожа Ігоря. Він також зробив похід на Візантію в 944 році, але цей похід не був такий щасливий як Олеговий: греки потопили частину його човнів з військом, запаливши їх своїм „грецьким огнем“, і через те договір, яким закінчилася ця війна з греками, не був такий вигідний для Руси, як Олегові умови. Ігорь дбав про те, щоб українські племена, які признавали його зверхність над собою, сплачували йому дань і силоміць примушував їх до того, „примучував“, як каже літописець. Він сам ходив у походи збирати цю дань, „на полюддя“, як тоді казали. Деревляне, які мали його місцевого князя на прізвіщі Мала, не стерпіли цього „примучування“, повстали проти Ігоря і вбили його.

§ 9. По Ігоревій смерті якийсь час правила державою його жінка Ольга, поки підріс їх син Святослав. Держава Ігорева обіймала майже всі українські племена і навіть північно — слов'янські племена новгородців і вятичів, предків теперішніх москвинів. Про правління Ольги літопись оповідає багато легенд, вихваляючи її мудрість і добре господарювання. Ольга прийняла християнську віру, зїздивши за -для цього в Царь-Город (Візантія). Ще за життя її чоловіка Ігоря в Київі було чимало християн, особливо з поміж варягів, і в звістка, що вже тоді існувала на Подолі церква в честь пророка Іллі.

Особливо вславився своїми походами й вояцьким за-
в'язтям Ольжин син Святослав. Це був типовий варяжський
вікінг, що зовсім нагадував і вдачею і життю своїх ва-
ряжських предків. Літопись оповідає про його, що він
зібрав дуже хоробру дружину, з якою робив свої походи
і поділяв в нею всі труднощі військового життя; він не
возив за собою обозу, не мав кавана, не варив мяса, а
пік його на вуглях і так їв; спав на голій землі, підклавши
під голову сідло. Походи відбував дуже скоро, ходив лехко
„як барс“ і завжди попереджав своїх ворогів наперед,
що йде на їх.

Він робив дуже далекі походи, ходив на хозар і зруйну-
вав зовсім хозарську державу; воював з ясами й касогами —
теперішніми осетинами — на північному Кавказі; підбив
під свою владу вятичів, які перед тим платили дань
хозарам. Ці походи мали велике значення для розвитку
економічних відносин української держави, одкриваючи її
безпосередні торговельні шляхи на схід, а разом з тим
одкривали і простір для кольонізації безмежних просторів
на по-Донщині й навіть за Азовським морем на Кубані.
Там скоро повстала велика українська кольонія Тмуторо-
кань, в трохкутнику між Азовським та Чорним морем.

Таке ж велике значення мали й походи Святослава
в Болгарію на Дунай. В цю війну втягли Святослава греки.
Візантійський імператор Никифор, не маючи змоги від-
боронитися на Балканському півострові від болгар, які
вже більш двох сот літ перед тим заложили над Дунаєм
свою державу і вічно непокоїли Візантію, напустив на
болгат Святослава. В році 963 Святослав вирушив походом
на Болгарію, побив болгарське військо під Доростолом
(теперішня Сілістрія) і заняв західну Болгарію. Очевидно
його думки сягали дуже далеко і він мав на увазі засісти
твердо в Болгарії і звідти поширювати свою владу на
Балкані ще далі. Коли в його відсутності на Україну
напала кочова орда Печенігів, прийшовши степом з Азії,
і обложила самий Київ, він мусів вернутися до дому і

відбив печенігів. Але дома він довго не всидів. Його вабила до себе Болгарія, багатий край з широкими торговельними звязками. Коли його умовляли в Київі валишитися вдома, він казав: „Не любо мені в Київі жити, хочу жити в Переяславці на Дунаї, — там середина землі моєї, туди всяке добро сходиться: від греків паволоки (дорогі шовкові матерії, вишивані ріжними малюнками), золото, вино, всякі овочі; від чехів та угрів срібло й коні, з Руси міхи, віск, мед, невольники. I справді Святослав скоро покинув Київ, посадивши князювати в Київі старшого свого сина Ярополка, в Овручі в землі Деревлян — Олега, а в далекому Новгороді — наймолодшого Володимира. Сини були ще молоді і їхнім ім'ям мали правити старші дружинники бояре.

Але в Болгарії Святославу довелося тепер мати проти себе не тільки болгар, але й греків. У Візантії зрозуміли, якого небезпечного сусіда придбали собі в Святославові і стали тепер піддержувати повстання болгар проти його. Новий візантійський імператор Іван Цимісхій, добрий вояка, пішов походом на Святослава, а тимчасом грецький флот заступив дорогу коло гирла Дунаю, щоб недопустити з Руси поміч Святославу. Становище Святослава зробилося дуже важким. Сили були не рівні, і він вже думав не про те, щоб перемогти, а щоб хоч недатися ворогам у полон і полягти з славою. Літопись каже, що перед великим боєм з греками Святослав умовляв своїх воїнів „стати кріпко і не соромити землі руської“; „лучче“, казав він, „бути вбитим, ніж віддатися в полон, бо мертві сорому не мають“. Військо відповідало: „Де, княже, твоя голова впаде, там і ми поляжемо!“ Цимісхій обложив Святослава в Доростолі, і по трьохмісячній облозі вороги помирилися на тому, що Святослав зрікся Болгарії, обіцяв не зачіпати грецьких кольоній в Криму і ставав союзником греків. За те вони випускали його з усім військом з Доростолу та ще давали потрібні запаси на дорогу. Грецькі історики, які докладно оповідають про цю війну, кажуть, що в Свя-

тослава залишилося війська 22 тисячі, а загинуло на війні коло 38 тисяч.

Ці ж історики росказують, що перед відїздом Святослав забажав побачитися з імператором. Той згодився і зустріч відбулася на Дунаї. До берега приїхав на коні з великим почетом, у багатій близкучій зброя Іван Цимісхій і з другого берегу приплів човен, в якому сиділо кілька людей, всі в однаковій одежі, і всі гребли веслами. Серед них був і сам Святослав, котрий відріжнявся від своїх товаришів тільки чистішою одягою та золотою сережкою в усі. Убраний він був у полотняну сорочку й шаравари, з себе був кремезний, середнього зросту, мав довгі вуси й на голові чуб; вовсім нагадував собою пізнішіх козаків - запорожців. Він сидючи в човні побалакав трохи з імператором та й поїхав назад.

Святослав вертався в багатою здобиччу. Про це прочули печеніги й заступили йому дорогу. Він мусів перезімувати біля Дніпрового лиману, а весною рішив пробитися Дніпром до дому. Але коло порогів застукали його печеніги і тут наложив він головою в тяжкому бою з ними (972). Літопись каже, що печеніжський хан звелів зробити з його черепа чашу, і з неї пили на пиру в пам'ять перемоги над славним князем, який, мовляв, „чужої землі шукав, а свою втратив“.

Святославові походи мали велике значіння для України: не тільки торговельне, як ми вже згадували, але й культурне, втягуючи її у відносини з іншими, більш освіченими народами, поширюючи світогляд наших предків і знайомлючи з іншим, більш культурним життям.

§ 10. Сини Святослава не жили в ладу між собою. Ярополк пішов війною на свого брата Олега, що сидів в Овручі й держав під собою деревлянську землю розбив його військо під самим Овручем, де загинув і сам Олег, і загорнув під свою власті деревлянську землю. Скорі потому забрав Ярополк і Новгород, а Володимир утік звідти до варягів за море. Там він набрав собі військо,

Володимир.

вигнав ярополкових воєвод з Новгорода і став 'лаштуватися до походу на Київ. А тимчасом він завоював князівство Погоцьке, заселене білоруським племенем Кривичів. Попереду Володимир посватається до дочки погоцького князя Рогволода Рогніди. Але до неї сватався і Ярополк. Рогніда не схотіла йти за Володимира. Тоді він пішов походом, узяв Погоцьк, убив Рогволода, а Рогніда мусіла стати йому за жінку. Од неї Володимир мав сина Ізяслава. Пізніше він одіслав Рогніду в сином до Погоцька, і од Ізяслава пішов окремий рід князів погоцьких.

Коло 979 року Володимир пішов походом добувати Київ. Ярополк не вдергавсь у Київ і втік до малого міста Родні (коло теперішнього Канева). Тут його обложив Володимир. Довго державсь Ярополк, терплячи велику біду в Родні від недостачі припасів, і нарешті піддався Володимиру. Але той звелів його вбити. Тепер Володимир опанував усі землі, що були під його батьком Святословом і заходився збирати й решту вкраїнських земель. Він пішов походом у Галичину, покорив її і одбив у поляків „чervенські“ міста, якими вони були заволоділи: Перемишль, Белз Червень та інші (981). Він прилучив до своєї держави не тільки українські племена, але й племена білоруські та московські: вятичів та радимичів. Неслухняні племена він примушував до послуху силою, а щоб взагалі всі землі краще звяжати з осередком у Київі, він порозсаджував скрізь своїх синів, яких мав багато, бо був кілька разів жонатий. В Новгороді посадив він Ярослава, в Смілінську Станіслава, в Туріві — Святополка, у Володимири на Волині — Всеволода, в далекій Тмуторокані — Мстислава, в Ростові — Бориса, в Муромі — Гліба, усе переважно на окраїнних землях, щоб краще держати їх в залежності. Біля синів ставив він довірених людей, старших дружинників, які були його синам за помічників і порадників. Таким побитом Володимир заснував велику державу, яка обєднала майже всі східно-словянські племена, українські, білоруські й московські.

Християнство. § 11. Не менш великої ваги ділом Володимира було охрещення в православно-християнську віру. Ми вже бачили, що християнство почало ширитися на українській Русі ще за Ігоря й Ольги, через зносини з греками. Од греків перейняли християнство варяги, а за ними й русини. В дружинах Ігоря було вже багато християн, і сама Ольга, як ми вже казали, прийняла християнство. Болгарія була вже християнською стороною, і зносини з нею за часів Святослава ще дужче поширили християнські впливи, тим більше, що болгаре мали вже переложеними на свою мову святе письмо і багато інших книжок духовних і навіть світських, а тому, що тодішня болгарська мова була близька до української, то й християнська наука лекше могла проходити через болгарські книги.

Наши давні літописці, люди духовного стану — ченці, надавали найбільшої ваги справі охрещення Русі в православну християнську віру, вони ставили цей факт над усе і Володимира вихваляли як наймудрішого й святого князя. Через те ѹ оповідання в літописі про охрещення Володимира прикрашено цілим рядом лєгенд. Літопись оповідає, що до Володимира приходили місіонери з ріжних країв і намовляли кожен прийняти його віру: греки — на православіє, німці — на католицьку віру, волжські болгари — на магометанську, хозари — на жидівську. Володимир, щоб переконатись, чия віра краща, вирядив своїх людей об їздити чужі сторони, познайомитися на місці з ріжними вірами, щоб уже потім самому скласти певну думку. Послам Володимира найбільше вподобалася православна віра греків, на їх вробила величезне враження вроочиста служба Божа в Царь-Городі, в храмі св. Софії. Тоді ніби-то Володимир вирішив охреститися в грецьку віру, але не схотів прохати про це греків безпосередньо, а вигадав інший спосіб. Він пішов походом у Крим і обложив грецьке місто Корсунь (Херсонес), обложив його і, здобувши, послав святів до Візантії, щоб за його видали царівну Ганну. Її брати, Василь і Костянтин, що

правили тоді в двох, одновідмінно, що не можуть видати сестри за поганина. Володимир одповів, що охоче вихреститися. Тоді приїхала до його Ганна, Володимир охрестився, звінчався з нею, взяв з собою духовних грецьких в Корсуня й поїхав до дому, хрестили киян і всю свою землю. Так оповідає літопись, додаючи до цього багато ріжних легендарних подробиць. Це все свідчить, яке велике враження зробило прийняття християнства на сучасників і на найближчі покоління.

І справді це була подія величезної ваги. Володимир охрестив киян у 988 році. Сталося це без великих труднощів, бо очевидчаки населення вже звикло до християнства, і воно не здавалося йому чимсь надто чужим. Грецьке духовенство привезло з собою церковні книги на болгарській мові, зрозумілій тодішнім українським людям, хоча ця мова, розуміється, й одріжнялась від живої народної мови на Україні. Вона залишилася на завжди в церковному житті, і тепер ми звемо її церковно-словянською. Вона мала дуже сильний вплив і на пізніше витворення книжної української мови. Християнство відразу пустило глибокі коріння в Київі, але далі воно приймалося не так швидко. Хоча формально всі землі Володимирової держави і прийняли з його наказу нову віру, але дуже часто не обходилося без примусу: московські племена новгородців і вятичів Володимирові воєводи приводили до хреста „вогнем та мечем“. Та й прийнявши християнство, народ зберіг давні поганські погляди й вірування, і церкві було роботи на цілі століття, щоб викорінити останки поганства, прищепити справжні християнські поняття. Проте поганські вірування й погляди, святкові обряди й після зосталися в народі аж до наших часів, бо перемінити народний світогляд дуже важко, і на це треба довгого часу.

Проте християнство мало величезне культурне значіння для українського народу, зблизило його духовно з Візантією й її близкую ще тоді культурою, улекшило звязки з християнським заходом Європи. Разом з тим воно вплинуло

на внутрішнє скріплення і обєднання великої Володимириової держави, звявавши її однією вірою й установою скрізь церковної ієпархії з осередком в Київі, де сидів митрополит, голова нової християнської церкви української.

Літопись каже, що у Володимира з прийняттям християнства зовсім перемінилася вдача: наскільки він, поки був поганином, одзначався жорстокістю й суворістю вдачі, на стільки тепер, зробивши християнином, став дуже ласкавий, людяний і лагідний во всіма. Таким він залишився і в народній памяті: в билинах він прославляється як ласкавий князь Володимир „красне сонечко“.

Культура й побут на Україні в перші часи християнства.

Церква. Її організація і Україну стройну організацію в формі церковної ієпархії: вплив на громадське й культурне життя чолів церкви стояв митрополит, який настановлював епископів, котрі правили великими округами — єпархіями і поставляли священників. По-над ріжницею окремих племен з їх місцевими інтересами, звичаями, змаганнями стала одна спільна ієпархія, яка споювала їх і привязувала до одного центра. Митрополити були спершу все греки, і тільки за часів Ярослава бачимо першого митрополита українця — Іларіона. Митрополитів призначав константинопольський патріарх, і київські кияні добилися тільки того, що пропонували йому своїх кандидатів, а він затвержував і посвящав. Це завжди підтримувало зв'язок в Візантію. Церква принесла з собою й свої писані закони, як жити й правуватися духовенству й „людям церковним“, що жили коло неї — як от причетники, дяки, паламари — або селились на її землях; це був так званий по-грецьки „Номоканон“ або книга „Кормча“, як вважають її у нас в перекладі. Світське громадянство ще не знало писаних законів, і церква дала приклад і зразок писаного законодавства. Вона вводила свої власні, нові для поганського громад-

янства, погляди на життя державне, на обов'язки держави що — до громадян і навпаки, вчила, що власть князя — од Бога і через те дуже підіймала її авторитет: вчила, що насильство над кимсь, не єсть тільки кривда або шкода заподіяна комусь, але гріх проти Бога і злочинство проти всього громадянства, одже держава повинна за це карати. Виступала проти невольництва, проти самоволі батька в сім'ї, проповідувала милосердя до вбогих, сиріт і калік. Це все мало великий вплив на змякшення звичаїв, на розвиток більш людяних відносин серед українського громадянства.

Хоча народня маса дуже помалу власвоювала собі дух і поняття нової віри, але серед усіх класів громадянства знаходилися люди, які з усім запалом души переймали науку християнської віри і старалися здійснити її в житті. Вони переймалися поглядом на марність свого життя, на гріховність цього світу і вважали, що треба тікати від його спокус, віддаючись молитві й подвигам спасення души. Через те на Україні дуже рано прищепилося черництво і почали засновуватися монастири. Але ці монастирі зробилися не тільки місцем служення Богові й аскетичних подвигів, але й культурними осередками, звідки широко розходилася просвіта по всьому краю. В монастирях перевчовувались і переписувалися книжки, засновувалися школи, захисти для вбогих, шпиталі, тут же почалося в XI столітті і перше літописання. З монастирів найславнішим був Київський Печерський Монастир, заснований св. Антонієм і Феодосієм. До життя строго згідного з християнською наукою щиро прихильялись і члени княжої семі, як наприклад сини Володимира, князі Борис та Гліб, убиті пізніше братом Святополком і причислені церквою до святих.

Разом з церквою вперше прийшла на Україну просвіта і наука. Книжки, привезені грецьким духовенством на болгарській мові, поклали початок письменства на Україні. Потім почали перекладати на цю, прийняту в нас яко церковну мову, інші книги як духовного, так і світського характера.

Володимир, як оповідає літопись, привіз з собою з Корсуня грецьких майстрів, які побудували в Київі перші камянці — церкви й княжі палати. В осередку верхнього Київа, на високому березі над Дніпром, поставлено було церкву в честь св. Василія, християнського патрона князя Володимира; на утримання цеї церкви призначив Володимир десяту частину своїх прибутків, через що вона й здобула собі назву Десятинної. Проти неї через площу, звану „Бабин торжок“ і прикрашену мідяними фігурами коней, привезеними Володимиром з Корсуня, стояли муровані княжі палати. Крім Десятинної церкви почали будувати й інші церкви в Київі і по всіх значних містах Русі-України. Спочатку будівничими були грецькі майстри, але скоро українці навчились од їх самі і, в XI столітті, ми вже знаємо українських майстрів у ріжних галузях мистецтва. Зразками служили на першій порі грецькі вироби, але українці виявили себе дуже здібними учнями і скоро почали розвивати в себе мистецтво з ознаками свого власного смаку й стилю.

Сусіди давньої
України-Русі.

§. 13. Сусідами українських племен на півночі були племена дреговичів і радимичів — предки теперішніх білорусів. Дреговичі жили по - над північними допливами Припяти в теперішній Мінській губернії. Радимичі жили по - над середнім Дніпром і по Сожу в теперішній Могилевській губ. Своїм життям ці племена мало відрізнялися від українських племен і дуже рано ввійшли в склад української держави київських князів. Далі на захід від білорусів, почасти межуючи й безпосередньо з українцями в північно-західній частині басейну Припяті, жили літовці, які поділялися на кілька племен: прусів, жмудинів, властивих літовців, ятвягів та інш. До початку XIII ст. вони жили розріжнено окремими племенами, і тільки тоді почали будувати свою спільну державу. На північному сході від українських сіверян, в дрімучих пущах по-над верхівями Оки мешкало слов'янське племя вятичів, які пізніше разом з слов'янами новгородськими й до-

мішкою чудських (фінських) племен склали народність московську. Вятачі якийсь час платили дань хозарам, потім перейшли під владу київських князів і увійшли в склад йхньої держави. Кольоністи з-по-між вятачів і новгородців дуже рано почали селитися серед обширних просторів між верхньою Волгою й Окою та по-над їх допливами. Тут жили чудські (фінські) племена, але населення було рідке і словянські кольоністи засновували свої осади на чудській території. Так виникли дуже старі словянські городи серед Чуді—Ростов та Муром. Пізніше словянська кольонізація дуже збільшилась. В кінці XI і в XII ст. почало виселятися багато людей з України, тікаючи від неспокійного через половецькі наїзди життя вдома. Вони давали новим осадам на півночі назви колишніх своїх городів у рідному краї: так виникли на півночі Стародуб, Переяславль, Звенигород та інші міста, безперечно засновані виходцями з українських земель. Але головну масу переселенців складали виходці з вятачів та новгородців. Вони помалу підбили під себе слабких і розріжнених фінів, які стояли на дуже низькому щаблі культури і по-малу засимілювали деякі з фінських племен, як наприклад Мерю і Весь. Сильніші фінські племена збереглись і до цього часу — Мордва, Черемиси, Зиряне та інші. Од змішання словянських кольоністів з тубільними фінами склалася нова словянська народність, т. зв. московська, яка по-значилася вже в XII столітті. На південному сході, в області Дону в IX — Хвв. запанували ховари і якийсь час вдержували натиск східніх кочових орд, але в X. від хозарську державу зруйновали самі ж українці, і південні степи знову стають одкритими для кочових орд. В половині Хвіку появляються в степу печеніги, за ними торки в XI ст. половці, які мало-по-малу відрізують Україну від Візантії і від грецьких кольоній в Криму та на Чорноморщині; та ї самі ці кольонії підупадають і зникають під напором степовиків. На Дунаю сиділи болгари, які прийшли зі сходу через українські степи в кінці VII століття і з якими

українці воювали при Святославі, і взагалі мали з ними торговельні і культурні зносини. За Прутом, на південь від Карпат, жили Волохи, які в політичному життю IX—X вв. не грали ніякої ролі. За карпатськими горами оселились угри або мадяри, що теж прийшли в-ва Волги і перейшли через Україну в 896 році; заснована ними держава трохи згодом почала брати живу участь в справах української Галичини або Червоної Русі. На північному заході від українських волинян та більших хорватів жили словянські племена поляків, або ляхів, які майже одночасно з українцями почали будувати свою державу, і також майже в один час з нашими предками прийняли християнську віру, тільки по римо-католицькому обряду від німецьких проповідників.

Частина третя.

Українська держава до половини XII віка. Боротьба з степовиками. Княжі усобиці й боротьба за Київ. Занепад Київа. Відок- ремлення земель.

§ 14. Вже за часів князя Святослава київська Україна-Русь визнала багато лиха від нових кочовників, які при-
мандрювали степом від сходу, з Азії, — від печенігів, племени тюркського походження. Ще в кінці IX століття мандрувала українськими степами орда угрів або мадярів, але вона, не зупинючися, перейшла нашу землю, переправилася через Дніпро низче Київа, потім перейшла карпатські гори і спустившися в родючу й багату середнє-дунайську долину заснувала там свою державу. Спускаючися по той бік Карпатів угри застали на їх західних схилах українське населення, але вони його не займали; навіть більше — в своїм поході через Україну угри потягли за собою й певну частину вкраїнських переселенців, які васелили південно-західні схили карпатських гір. Кілька століttів наші люди жили мирно під владою угорських королів, і тільки пізніше; вже в XVI столітті почали завдавати утисків од угорської влади. Осередками вкраїнського життя на Закарпатті зробилися міста Мукачів і Ужгород (або Унгвар).

Страшними сусідами явилися печеніги. Це було напів дике хиже племя, яке мандрувало по степах, везучи на арбах своїх жінок та дітей і женучи перед собою отари худоби. Печеніги не мали ніякого господарства, були дуже вояовничі й старалися поживитись, нападаючи на осілі й більш заможні народи, грабуючи їхнє добро. Прорвавшись

Нові кочові
орди в степу.

Печеніги.

між 860—880 роками через Хозарську державу, печеніги запанували в степах на широкому просторі від Дону до нижнього Дунаю і звідти робили свої хижі наскоки на грецькі городи на чорноморському побережжю, а ще більше — на українські землі. Вперше зявилися вони аж під самим Київом за Святослава і з того часу не було від їх спокою українській землі. Печеніги нападали несподівано, запалювали міста й села, вбивали людей або забирали в неволю, худобу й майно грабували. Вони облягали значніші й укріплені міста, такі як Київ або Білгород (тепер село Білогородка недалеко Києва) і з їми доводилося провадити дуже тяжку боротьбу. Під їх натиском українські оселі, які почали вже доходити до Чорного моря і навіть зявилися на Кубані, мусіли відступати назад, на північ; дороги, що вели до Візантії й Болгарії (особливо Дніпровий водний шлях), робилися небезпечними і зносини зменшалися. Київські князі мусіли вживати дуже пильних заходів для оборони краю від печеніжських наїздів: укріпляли пограничні міста, будували по-над Стугною, Сеймом, Трубежом, Сулою кріпості і ставили тут постійну сторожу. Але й се не завжди здержувало печенігів і вони проривалися трохи не до самого Києва.

Боротьба Володимира Володимировича за Київ.

§ 15. Володимир ще за свого життя посадовив своїх синів по ріжних землях української держави. Він мав на увазі тісніше звязати окремі краї своєї держави, заселені ріжними племенами, які ще не вабули про своє колись окреме й самостійне життя, держати їх у більшому послухові, краще доглядати за тим, що серед їх коїться. Але роскидані на широкому просторі, сидючи серед населення, яке памятало про вільне життя, Володимирові сини звикали до незалежного князювання і ще за Володимира між ними й батьком виникали на цьому ґрунті непорозуміння. Коли ж року 1015 Володимир помер, то між його синами відразу виникла крівава сварка. Святополк, що сидів близько Києва в Турові, захопив батьківський престол і заходився винищувати своїх братів. Борис муромський ще з наказу Воло-

димира вирушив з військом проти печенігів і стояв над річкою Альтою. Святополк вислав своїх післанців до війська, збунтував його проти Бориса, і тоді Святополкові люди вбили молодого князя. Так само загинув од руки надісланих Святополком убивців і князь Гліб муромський. Святослав деревлянський, щоб урятувати життя, кинувсь утікати на Угорщину, але в Карпатах його навдогнали Святополкові слуги і вбили. Тепер засталось упоратися з Ярославом, що сидів у Новгороді, бо Мстислав у своїй Тмуторокані був дуже далеко і не здавався таким небезпечним. Та Ярослав, так само як колись його батько, покликав собі на поміч варягів і з варяжським та новгородським військом пішов на Київ, оповістивши, що йде мститися за своїх братів. Святополк закликав і собі на поміч свого тестя, польського князя Болеслава Хороброго. Поляки прийшли до Київа і помогли відбити його в Ярослава, що встиг був захопити місто в свої руки. Помагали Святополку й печеніги. Київ кілька разів переходив з рук до рук, поки нарешті Ярослав не побив Святополка та його спільніків над Альтою, тою самою, де вбито було Бориса; Святополк мусів утікати на Захід, — до Польщі та до Чехії і вже ніколи не вернувся на Україну. Ярослав запанував у Київі (1019). Ця трагічна боротьба між братами зробила глибоке враження на сучасників. Усі симпатії були по стороні Ярослава, а Святополк перейшов у літописне оповідання з іменем „Окайнного“ — проклятого. Бориса й Гліба церков оповістила мучениками, і вже в половині XI віку чернець печерського монастиря Нестор зложив їхнє житіє.

Але Ярославові не вдалось одразу стати князем усієї української землі. Зостався ще Мстислав у далекій Тмуторокані, де він придбав собі славу боротьбою в Ясами й Косогами, — кавказькими горцями. Це був завзятий воївоник, що дуже нагадував свого діда Святослава. Він не зміг спокійно дивитися на те, як Ярослав забірав собі всі українські землі, всю батьківщину і заявив свою пре-

Боротьба між
Ярославом та
Мстиславом.

тензію на участь в спадщині. Передчуваючи тяжку боротьбу, Ярослав знову поїхав у Новгород набрати військо з варягів. Тимчасом прийшов Мстислав з своєю дружиною, де були також ховари й яси. Але Київ не піддався йому. Тоді він сів у Чернігові і підгорнув під свою власті лівобережні українські землі, населені сіверянами. В осені 1024 року Ярослав прийшов на Україну з своїми варягами. Брати стрілися коло села Листвена на Чернігівщині (недалеко від самого Чернігова, на північний схід од його) і тут сталася крівава завзята бійка, поетичний опис котрої зберегла нам літопись. Билися вночі. Почалась буря, гремів грім і світила блискавка, ішов великий дощ. При світлі блискавки рубалися вороги, з боку Ярослава — варяги, з боку Мстислава його дружина й сіверяне. Спочатку варяги проломили були ряди сіверян, але Мстислав вдарив з своєю дружиною з боку і побив варягів. Ярослав мусів утікати. Але Мстислав не схотів далі воюватись і післав до Ярослава скавати, що хоче миритись. Брати погодилися на тому, що Київ і всі землі на правому березі Дніпра залишались за Ярославом, а лівобережні — за Мстиславом. Такий поділ проістнував до 1034 року, коли Мстислав помер бездітним, і його землі прилучилися знову до держави Ярославової.

Мстислав у
Чернігові.

Мстислав зробив Чернігів своєю столицею і почав її приоздоблювати. Чернігів зробився другим містом на Україні після Києва. Мстислав заложив у Чернігові величній собор Спасо-Преображенський, але сам не встиг його закінчити. Коли він умер, то мури було виведено доти, каже літопись, доки можна досягти рукою, сидючи на коні. Собор цей зберігся до цього часу і є найстаршою пам'яткою будівництва на Україні. Мстислава поховали в цьому соборі (р. 1034).

§ 16. В руках Ярослава зібралися всі українські, білоруські й московські землі, вся Володимирова батьківщина. Він поширив межі новгородської волости аж за Чудське озеро і заложив там город Юрів (пізніший

Дорпат), а на заході успішно воював з литовськими племенами, забезпечивши цим собі панування над білоруськими землями. Скрізь по волостях сиділи його сини або намістники і тільки в Полоцьку сидів рід Ізяслава Володимировича. За князювання Ярослава Україна досягла великих успіхів як у зовнішньому політичному життю, так і у внутрішньому. Перш за все вдалося захиститися на деякий час від небезпеки з півдня, — од печенігів. Року 1036 печенігів було страшно побито під самим Києвом, а недобитки печеніжської орди подалися на Дунай і зникли з наших степів. Невеликі останки печенігів були розселені по Україні і памяткою їх лишились назви сіл Печеніги (на Харківщині) й Печеніжин (у Галичині). Правда, на місце печенігів прийшла орда Торків, але вони не були такі страшні. Упоравши на сході й на півдні, Ярослав звернув свою увагу на захід. Там, користуючися з усобиць після Володимирової смерти, польський князь Болеслав захопив був західню частину вкраїнської Галичини (або Червоної Русі, як тоді її звали), разом з Червенськими городами, що їх здобув Володимир (див. § 10). Замирившись з Мстиславом, Ярослав за його допомогою пішов походом на Польщу, спустошив її і забрав назад червенські городи. Скоро в Польщі почалися чвари, і внук Болеслава Казимир прохав помочи в Ярослава. Ярослав посылав йому своє військо, віддав за його свою дочку і помог йому засісти на польському княжому столі. Тільки в війні з Візантією, яку почав Ярослав року 1043, потерпів він невдачу: його флот спалили візантійці своїм „грецьким вогнем“.

Ярослав зробився одним з сильніших володарів Європи. Слава про його досягнала далеких країв і ріжні королі Європи запобігали його ласки і старалися порівнятися з ним. Сам Ярослав був жонатий на дочці шведського короля Олафа Інгегерді (Ірині), а його син Всеволод одружився на візантійській царівні. Одну дочку, як ми тільки згадували віддав за польського князя Казимира; другу Елісавету —

династичні звязки Ярослава з Західною Європою.

за норвежського короля Гаральда - Сміливого, славного лицаря, про якого сложено багато скандинавських саг (дум); третю Ганну віддав аж у Францію — за короля Генриха. Четверту дочку віддав за угорського короля Белу й пяту за візантійського царевича. Певна річ зносини України з ріжними державами Європи не обмежувалися дінастичними звязками, але мали також економічний та культурний характер. Київ після Візантії зробився визначнішим торговельним і культурним осередком на сході Європи.

Пишний розвиток Київа.

Ярослав дуже поширив і прикрасив свою столицю. Він прилучив до міста велике (т. зв. „Рожне“) поле, на якому р. 1036 побито було печенігів і заложив на ньому велику церкву в честь св. Софії, на зразок славної Софійської церкви в Цар-Городі. Саме місто обніс Ярослав валом і поставив кілька брам. Одна брама, над котрою збудовано церкву Благовіщення з золотою банею, прозвана „Золотими воротами“, зберігалася довгі часи і до нас дійшли її руїни. Літопись каже про заходи Ярослава коло просвіти, про збірання ним бібліотеки, про заснування в Київі школи на триста душ хлопців, про його прихильність до церкви й духовенства. До історії перейшов Ярослав з іменем „Мудрого“.

Скреплення внутрішньої організації держави.

У внутрішньому життю держава при ньому скріпилася; установлено суди княжих урядовців і заведено таксу на оплату їхньої праці. З іменем Ярослава звягають збірку законів, відомих під іменем „Руської Правди“, хоч в дійсності ця збірка була уложена вже за його синів і не мала урядового характера. Але в усякому разі його заходи коло встановлення адміністрації й суду мали велике значення як для його часу, так і для пізнішого, і Ярослав перейшов у пам'ять потомства як мудрий і діяльний князь, устроїтель землі української.

Розділ Київської держави між синами Ярослава.

§ 17. Ярослав помер року 1054. Ще за свого життя він роздав окремі землі (волости або уділи, як їх почали звати) своїм синам. Старшому Ізяславу призначив Київ, слідуючому по ньому Святославу дав Чернігів, Муром і

Тмуторокань третьому — Всеволоду, Переяслав, Ростов і Суз达尔, четвертому — Ігорю Володимир (Волинський) і п'ятому — Вячеславу — Смоленськ. З цього часу починається поділ української землі і взагалі держави Володимира й Ярослава на окремі уділи. Спочатку серед князів переважала думка, що, як член одного княжого роду, кожен з них має право на свою частину в українській землі, як спільній власності одного княжого роду. При цьому вважали, що старшому в роді належить княжити в Київі й мати ніби батьківську владу над іншими князями („бути в отця місці, як казали тоді) і слідуючий поньому брат мав сидіти в Чернігові, як в другому по своєму значенню городі української землі, третій — в Переяславі і так далі. Встановлялася ніби черга: коли вмірав старший князь київський, то наслідував його стіл і переходив до Києва слідуючий його брат, що сидів перед тим у Чернігові, — а не син, бо дядько вважався завжди старшим од своєго небожа. Коли ж який князь умірав, не встигши покняжити в своїй черзі у певному городі, то його сини тратили право коли-небудь десь князювати; їх називали „ізгоями“. Але в дійсності цього порядку дуже мало додержувались, вже сини Ярослава почали сваритися між собою за княжі „столи“, а згодом ці сварки ще побільшились. Нарешті українська держава роспалася на окремі князівства і в кожному почала правити окрема княжа сім'я: рід Ярослава роспався на окремі галузі — „лінії“. Дуже багато вносили смути й претензії князів — ізгойів, які відстоювали прінцип „батьківщини“, себ - то, що волость князя - батька єсть власністю його дітей і мусить по його смерті до них перейти. Свари, які раз у - раз починали ізгої, примусили князів задоволяти їх претензії, але й це не зменшило княжих усобиць, якими наповнена вся друга половина XI століття й ціле XII. Усобиці коїли багато лиха українській землі, і то тим більше, що князі вмішували в їх сторонню силу, закликала на поміч степові орди, і ті ще більше руйновали й плюндрували українську землю.

Князювання Ізяслава Ярославовича (1054 — 1077 з перервами) було дуже неспокійне. Року 1062 в українських степах з'явилася нова орда — половці або куманів. Це була дужа й численна орда, котра як раніше печеніги, розсілася в степу від Дону до Дунаю. Й більш як півтора століття не давала спокою українському народові. Спочатку половці напали на Переяславщину, де князював Всеволод, і сильно спустошили її. Через кілька років вони прийшли знову. Всеволод попросив у братів помочі, і ті послали своїх людей. Але половці розгромили українське військо і розсипалися по Сіверщині й Київщині, грабуючи й руйнуючи край. Кияне хтіли йти відбивати половців, але Ізяслав не зважився дати їм зброї, щоб вони не звернули її проти нього самого: кияне його не любили. Тоді счнився бунт, Ізяслав утік до свого шваґра, польського князя Болеслава, а кияне посадили на княжий стіл полоцького князя Всеслава, що сидів у Київі, в неволі. Але Всеслав не всидів довго в Київі, і втік на свою батьківщину, — в Полоцьк, покинувши неспокійний Київ. Тоді Ізяслав за допомогою поляків вернувсь у свою столицю. Та за якийсь час Святослав, що сидів у Чернігові, змовивши в自己 з Всеволодом, вигнав знову Ізяслава з Київа і сів на його місце (1073). Але він скоро помер (1076) і Ізяслав у друге вернувся до Київа, на цей раз піддержаній в своїх правах німецьким імператором Генрихом IV, у якого він побував у Майнці. Піддерживав Ізяслава й знаменитий папа римський Григорій VII, до якого висилав Ізяслав в посольстві одного з своїх синів. Коли між князем Всеволодом і синами Святослава Олегом та Давидом виникла боротьба за Чернігівщину, яку Всеволод забрав од своїх небожів, то Ізяслав став у цій боротьбі по стороні брата й наложив головою в битві на Нежатиній Ниві коло Чернігова (1078). По його смерті сів на київському престолі Всеволод (1078 — 1093). Він загорнув під свою владу більшу частину українських земель і мусів провадити довгу боротьбу з своїми небожами — івгоями, що все

претендували на свою батьківщину. По смерті Всеволода Київ дістався до рук Святополка (1093 — 1113), сина Ізяслава, так як і належало по тодішнім ~~пом'яттям~~. Але сини Святослава чернігівського Олег (прозваний Гореславичем) та Давид не вгавали й домагалися повороту їм Чернігівщини, їхньої батьківщини.

Вони наводили з собою половців і страшно пустошили Україну. Половці ще в перший рік князювання Святополка напали на Київщину і розбили військо Святополка, при чому в річці Студні втопився молодший брат Святополка, князь Ростислав. І потім не було року, щоб половці не набігали на Україну. Вони облягали міста і тримали їх в облозі доти, доки ті не піддавалися. Силу людей забирали вони в неволю і гнали в далекі степи. З половцями завзято воював князь Володимир Мономах, що сидів на своїй батьківщині в Перяславі, найбільш загроженому від половців. Щоб покласти край усобиці й задоволити князів-ізгоїв, Святополк та Володимир Мономах скликали року 1097 князів на нараду коло Любчого озера під Київом. Тут постановили, щоб кожний князь сидів на своїй батьківщині, та щоб не було сварок між князями. Одже відступлено було Київську й Туровську землі Святополкові, Чернігівщину й Муромщину Олегові й Давидові, а другим ізゴям, унукам Володимира Ярославовича, Василькові й Володареві дали удили на Волині й Галичині. Перяславщину, Смоленщину, Ростовську й Новгородську землі віддано Володимирові Мономаху; Волинь — Давидові Ігоревичу. Але тільки що стала ця угода, як сам Святополк і Давид Ігоревич схопили Василька Теребовельського, без жалю осліпили його й так пустили до дому. Знову почалася війна, яка тяглася три роки і скінчилася новим зіздом князів у Витичеві. На цьому зізді відібрано в Давида Волинь і віддано її Святополкові.

§ 18. Велика небезпека від половців примусила князів замиритись і почати спільними силами боротьбу з хижаками. Героєм цієї війни став Володимир Мономах. Це здобуло

Любецький
зізд князів.

Володимир
Мономах.

йому таку популярність, що коли помер князь Святополк (1113), то кияне не схотіли бачити в себе нікого, oprіч Мономаха. Володимир Мономах зробився київським князем. Мономах був надзвичайно діяльний і працьовитий князь. Справедливо вважають його за ідеал князя, як він уявляється людям того часу. Мономах змалку привчився до військової справи, був відважний, хоробрий і не боявся ніяких трудів. Цілий вік провів він у подорожах, у походах, а улюбленою його розвагою були лови на диких звірів. У своїм „Заповіті“ дітям він докладно розповідав про своє життя і наказув їм добре пильнувати своїх обовязків перед підданими, бути справедливими, милосердними, гостинними і дбати про добру славу перед своїми і чужими. Не дурно був він улюбленим князем свого часу.

Всі сили й енергія цього талановитого князя пішли на боротьбу з половцями. З успішних походів проти половців, які робив Володимир сам і в спілку з іншими князями, — особливо славна була його побіда року 1111 над річкою Донцем¹, але половці все воставалися справжнім бичем божим для населення південних українських земель. Людність переславського князівства і київського, не маючи змоги терпіти раз-у-раз половецькі наскоки, починає потроху кидати свої оселі й виселятися далі на північ, під захист лісів, куди трудно було прорватися степовим хижакам. Багаті, родючі простори теперішньої середньої й північної Полтавщини й середньої Київщини, стають порожніми, і границя української держави від Києва віддалена всього на яких-небудь 50—60 верстов на південний захід. Володимир Мономах та й інші князі починають усе більше звертати увагу на свої північно-східні володіння, заселені вятичами й фінськими племенами, кольонізують їх виходцями з України й шукають собі опори на цих нових просторах, бо на Вкраїні чим далі, тим тяжче стає вдержатися. Половці відрізають далеке. Тмуторканське князівство від України, і в половині XII віку вже зникають усякі звістки про його. Пере-

пинються зносини з Візантією, і це веде до упадку української торговлі по Дніпру.

Після смерти Володимира (1125) починається нова боротьба за Київ між його нащадками і нащадками чернігівських князів „Ольговичів“ (нащадків князя Олега Святославовича). Якийсь час сидять на київському столі одни по одному [•]сини Мономаха, але їх виганяють Ольговичі; через кілька років знову переходить Київ до Мономаховичів, і так на протязі кількох десятків літ переходить він з рук до рук. Столиця української землі, стародавній Київ, страшенно терпів од цих перемін, князі-супротивники, добуваючи його, немилосердно пустошили й грабували, торговля його й так підрвана половцями падала все більше й більше. Дуже гострий характер мала боротьба за Київ між Мономаховим сином Юрієм і його небожем Ізяславом Мстиславовичем II. Та найбільше потерпів Київ року 1169, коли внук Мономаха Андрій Юрієвич (на прізвище Боголюбський), що сидів на Ростово-Сузdal'кому столі, прийшов його добувати від Мстислава Ізяславовича (з роду Ольговичів) з своїм військом, зложеним з сузальців та володимирців. Ці люди чужі українцям і мовою й звичаями, немилосердно поруйнували й пограбували Київ. Завойовники віддириали в церквах шати з образів, здіймали дзвони, грабували по хатах усе, що попадало під руку. Людей немилосердно вбивали або забірали в неволю. Після цього погрому Київ уже ніколи не міг піднятися на свою прежню висоту. Він переходитиме з рук в руки і перестав грati ролю столиці української держави.

§ 19. Частина зміна князів, їх непосидючість спріяли тому, що поодинокі землі київської держави почали відокремлюватися. Не вважаючи на своє обєднання під рукою Володимира й Ярослава та на прийняття християнської віри з спільною церковною управою, окрім землі не забували зовсім ні своєї племінної окремішності, ні своєї колишньої самостійності. Коли князі, спочатку Володимир, а потім Ярослав, почали садовити по окремих землях своїх синів,

Боротьба за
Київ між Ольговичами й
Мономаховичами.

то землі стали вмагатися до того, щоб добути собі окремого князя і вже потім заставатися під управою його роду. Ще за Володимира виділилося білоруське полоцьке князівство з своїм окремим княжим родом Ізяславовичів. Потім потроху відокремилися в самостійні князівства київське, чернігово-сіверське, галицько-волинське, туропінське, новгородське, смоленське, ростово-суздальське, муромо-рязанське. Київський князь ще якийсь часуважався старшим, „великим“ князем, але після погрому 1169 року падає й це значіння Київа; велика держава Володимира Й Мономаха роспадається, Київ перестає бути осередком українських земель; кожна з цих земель починає жити своїм власним самостійним життям і виділюється в зовсім окрему державу.

Це відокремлення почалось уже в другій половині XI віку. Тоді виділилося князівство галицьке⁶. Князі—ізгої, брати Рюрик, Василько і Володарь, внуки Володимира Ярославовича, одержали собі в удачі Галичину. Вони зуміли її добре оборонити від небезпечних сусідів угруп та поляків, особливо князь Володимирко, син Володаря, котрий повиганяв своїх двоюродих братів і сам запанував над усією Галичиною. Сюді не сягали половецькі наїзди, через те життя було спокійніше, і сюди переселялося багато людей з других українських земель, через що Галичина добре залюднилась і скоро зробилася одним з найбогатіших князівств на Україні. У XI стол. тут були вже значніші міста: Перемишль, Ярослав, Теребовля, Галич, Звенигород і Коломия. Син Володимира Ярослав Осмомисл (1153 — 1187) був уже трохи чи не найсильнішим українським князем свого часу. Він забезпечив собі панування успішними війнами з ріжними претендентами на Галичину, завів дружні зносини з німецьким імператором Фридрихом Гогенштауфеном і з Угорщиною; він розширив межі свого князівства на південь від Дністра і Прута аж до Дунаю; співець „Слова о полку Ігоревім“ прославляє його, як могучого володаря, що „високо сидить на своїм золо-

токованім престолі, підперши гори угурськії своїми за-лізними полками, вступивши дорогу королеві, зачинивши Дунаєві ворота“. Столиця його держави, Галич на Дністрі був великим і багатим містом.

Майже одночасно з Галичиною відокремилася і Чернігівщина, або інакше Чернігівсько-Сіверська земля. Вже за Мстислава Володимировича (1024 — 1036) стала вона окремим князівством. Потім якийсь час (1054 — 1077) сидів у Чернігові Всеvolod, що й ставши великим князем київським, не схотів випускати Чернігівщину з своїх рук. Але Святославові сини - Давид та Олег одбили собі свою батьківщину, закріпили за собою право на неї по Любецькій умові і з того часу Чернігівщина восталася за родом „Ольговичів“.

Ольговичі в XII столітті виступили з претензіями на Київ; ~~це~~ ввязало Чернігівщину в довгі та завзяті війни, від яких вона терпіла немало. Ольговичі не задовольнялися Київом, але їхні претензії сягали ще й на Галичину, це все вело до частих війн. Сама Чернігівщина роспалася на багато дрібних уділів, бо рід Ольговичів розростався, і кожному князеві треба було давати уділ. Старший, великий князь сидів у Чернігові; другим містом по своїому значенню був Новгород - Сіверський. Потім ішли міста: Путивль, Рильськ, Стародуб, Трубчевськ, Курськ та інші.

В середині XII віку відокремилася в зовсім самостійне князівство Переяславщина. Вона в усіх князівств найбільше терпіла від половецьких та всяких інших степових наїздів — через те, що найбільш була висунута в степ. Через ці наїзди українська людність рано почала виселятися звідси на північ у Чернігівщину і навіть ще далі, — на далекі береги Оки й Верхньої Волги, де князі діяльно занялися кольонізацією обширних просторів з дуже рідким фінським населенням. Щоб заселити й захистити південні околиці Переяславщини, князі селили тут замирені невеличкі орди степовиків: торків, берендіїв, чорних клобуків. Вони з часом влилися в українським населенням і зовсім втра-

тили свою окремішність мови та звичаїв. Перяславцям важко було зберегти свою самостійність поруч з сильними князівствами київським та чернігівським. Та проте вони добивались її і, запрошуючи до себе князів в молодшої лінії Мономаховичів, що сиділи вдалекій Суздальщині і через те не могли дуже втрутатись у внутрішнє життя або прилучити безпосередньо до сузdal'sкого князівства, зуміли вдержати свою окремішність і самостійність.

Відокремилася і глуха, лісова Турово-Пинщина, колишня земля деревлян, що ще за князя Ігоря боронила свою самостійність. Це був край бідний, але за те спокійний і затишний од ворогів. Довгий час туровське князівство було в руках князів київських, які посылали туди своїх родичів. В половині XII віку туровці самі запросили до себе князя Святополка, потомка в. кн. Святополка Ізяславовича. Йому вдалося закріпити самостійність турово-пинського князівства. Пізніше цьому князівству прийшлося оборонятися від частих нападів литовців.

Сливе одночасно з Турово-Пинською землею відокремилася і Волинь. Ця велика, багата й досить добре захищена лісами й водою країна заставалася довгий час у руках старшої лінії Мономаховичів (рід Мстислава Володимировича). Вони кріпко держали Волинь у своїх руках і, переходячи на київське князювання, передавали її котромусь з молодших князів свого роду. Але коли в Київі засіли нащадки молодшої лінії Мономаховичів (Андрій Боголюбський), у котрих одбивали його чернігівські Ольговичі, Київ, поруйнований і підувалий, перестав притягати до себе волинських князів, і вони почали більше звертати увагу на впорядкування свого краю та оборону його від зовнішніх ворогів — поляків та литовців. Волинь роспалася на два головних князівства: Володимирське й Луцьке, які згодом поділилися на цілий ряд дрібніших князівств, як це сталося і з Чернігівчиною. В кінці XII століття талановитий волинський князь Роман Мстиславович (внук Ізяслава II-го) злучив своє Володимирське князівство з

Галичиною й положив початок могутньої галицько-волинської держави, яка в половині XIII століттю обєднала була слив'e всі українські землі в одну державу.

§ 20. З частими перемінами князів падав сила й ав-Зріст значіння торитет князівської влади і поруч неї виростає сила в і ч а , голос самої землі. Віче існувало в давні часи, ще й до князів, але за панування сильних князів, збірачів української землі, воно втратило своє значіння. Тепер, коли земля часто заливалася без князя при їх перемінах і переходах з одного князівства до другого, голос землі, який виявлявся на вічу, куди сходились усі дорослі вільні громадяне, знов почав грati видатну ролю. Князь мусів рахуватися з думкою громадянства, бо бувало, що віче само запрошуvalо до себе князів, які йому більше подобались (як от було з Мономахом, котрого закликали кияне, хоч по звичаю право на київський стіл і не йому належало), бувало й так, що воно проганяло нелюбого князя. Перше князь був сильний своєю дружиною; тепер велику дружину, коли князівств стало багато, утримувати було важко; та й для боротьби з степовиками мало було килишньої дружини, треба було узвороювати саме населення й складати з його військо. Одже князь тепер мусів пильно прислухатися до голосу своєї землі, як він виявлявся на вічу. В галицько-волинському князівстві придбали собі великий вплив на державні справи й на самих князів бояре. Князям доводилося часто зазнавати від їхніх коромол багато клопоту й лиха, а земля терпіла від цих сварок між князями та боярами.

§ 21. XI—XII століття — це були часи розцвіту старої української культури. Тяжка руїна, яку не раз прийшлося витерпіти нашому краєві, а особливо татарське лихоліття в XIII віці, знищили більшу частину памяток цієї культури, як матеріальних, так і духових, але й те, що збереглося до нашого часу, свідчить про могучий розвиток культурного життя на Україні-Руси в київській державі. Україна ввійшла в зовсім близькі знозини з Візантією й західно-

Культура і по-
бут на Україні-
Руси в XI-XII вв.

европейськими державами, їй заповічала звідти не тільки форми громадянського життя, а почасти й економічного укладу, але й просвіту, наукові поняття й форми мистецтва. Головним джерелом і зразком для запозичень була все таки Візантія. Звідси приходили погляди на княжу властивість, як на Богом дану установу, на обов'язки громади супроти держави й навпаки, звідси позичались або наслідувалися правні норми (закони). Та найбільший вплив мала візантійська культура через церкву. Просвіта й наука в самій Візантії, як і у всій тодішній Європі, мали строго церковний характер. В такій формі переходили вони й на Україну, де молоде письменство прийняло відрazu церковний характер і де письменні люди здебільшого належали до духовного стану. Це наложило свій глибокий відпочаток на молоде українське письменство; воно перейнялося чернечими поглядами на гріховність світського життя, неприильно ставилося до народних звичаїв, обрядів і поезії, вбачаючи в них сліди ненависного поганства. Та проте письменство не могло зовсім позбутися впливів народного життя, устної народної словесності, і там, де цей вплив полішив якісь сліди, там твори нашого давнього письменства набувають і живішого характеру, там пробыскують справжнє поетичне почуття, там і сама форма стає живіщою й лекшою.

Одним з перших письменників на Україні був митрополит Іларіон (перша половина XI в.) далі йдуть: епіскоп Кирило Туровський (XII ст.), що писав поучення, проповіди, св. Феодосій Печерський, автор поучень, чернець Яків і св. Нестор — автор житій Володимира Великого, Бориса, Гліба й св. Феодосія; в XII віці звісні також митрополит Клим Смолятич, Георгій та Полікарп, ігумен Данило, що написав про свою мандрівку в Палестину. Поруч цих авторів дійшло до нас трохи більше творів анонімних — невідомих авторів. Дійшли до нас цілі збірники ріжних писаннів, вибраних і переложених з грецької мови, так звані „Ізборники“, які носили ріжні назви:

„Палея“ (оповідання з старого завіту), „Пчела“, „Пролог“ та інші; особливо цікаві з цих збірників „Ізборники“ князя Святослава Ярославовича, один 1073, другий 1076 року. Тут маємо уривки з всесвітньої історії, відомості про будову землі, про ріжних звірів та птиць, про дорогоцінні та чудовні каміння, моральні сентенції т. ін.

Та найцікавішою і найціннішою для нас галузю тогочасного письменства являється літописання. Воно почалось у Київі в першій половині XI віку, в Печерському монастирі. Потім почали писати літописі й по інших містах. Наші перші літописці подавали спочатку за грецькими хронографами відомості з всесвітньої історії, переважно біблійної, потім переказували оповідання, які дійшли до них, про заснування української держави й про перших князів; про події свого часу писали вже як свідки і переказували події рік за роком в строго хронологічному звязку. Иноді вставляли в своє писання народні перекази, а часом навіть і уривки дум або пісень. Де-які наші літописі, особливо галицько-волинська літопис XIII століття, відзначаються живим драматичним викладом і писані коли є світською людиною, то в усякому разі такою, що, до свого вступу в ченці, була у війську і брала живу участь в описуваних нею боях і пригодах.

З інших світських творів треба зазначити „Поучення дітям“ Володимира Мономаха, Моленів Данила Заточника, а особливо чудову поему певідомого автора „Слово о полку Ігоревім“ — про похід новгород-сіверського князя Ігоря з другими князями на половців року 1187. Своїм складом, своїми поетичними зворотами вона близько стойть до пізніших наших дум козацької доби.

До XI віку відноситься і „Руська Правда“ синів Ярослава, збірник законів, уложених неофіціально, може бути в церковних кругах, — про злочинства та шкоди і про їх винагородження (див. § 16).

Так само як і письменство, мистецтво у Візантії служило переважно інтересам церкви: будуванню й при-

крашенню храмів та оздоблюванню предметів культу. Такий церковний напрям у мистецтві знайшов собі місце і у нас: в XI та XII століттях на Україні було побудовано багато гарних і великих церков, монастирів; в середині церкви прикрашувалися мозаїкою і фресками (Св. Софія 1037 року, Михайлівський монастир у Київі 1108 року). Більша частина цих будівель була зруйнована і до нас дійшли останки цілих церков, чи тільки їх частин у Київі, Чернігові, Овручі, Володимирі, Луцьку, Каневі та деяких інших містах на Україні.

Дуже високого майстерства досягла у нас золотницька (ювелірна) штука: хрестики, образки, перстні, каблучки, браслети, шийні намиста („гривн“) та інші вироби київських майстрів відзначаються тонким артизмом і великим художнім смаком. Особливо славиться й досі в своїх останках київська емаль, фарбована полива. Дуже гарно розвилось у нас і малярство книжне, — візерунки, орнаменти, мінятюрові малюнки в книжках. Взагалі техніка мистецтва під рукою українських майстрів досягла в XI — XII століттях високого розвитку, і самий Київ, багато прикрашений десятками церков, палатами, мурowanими брамами, з оживленою торговою й судоходством по Дніпру, здавався чужоземцям і був в дійсності одним з багатіших і найкращих городів тогочасної Європи. Упадок політичного значіння Києва й взагалі наддніпрянської України, повів за собою й загальний упадок культурного життя в цих сторонах.

Поділ на
громадські
стани.

§ 22. Поділ тогочасного українського громадянства на стани відбувався поволі. З початку виділилася „дружина“ князя, яка на першій порі складалася з чужих людей — варягів. Вона стала вищою клясою, привелейованою верствою. Дружина ділилася на дві частини, на старших дружинників, близчих помічників князя і його дорадників, які почали згодом називатися боярами, і по ману робилися великими земельними власниками, поміщиками, і на молодших дружинників, — рядових воїнів, котрих часами

називали „отроками“ або „гридями“. Решта населення з часом стала поділятися на городян і селян; городяне — найповажніші і заможніші називалися „старцями градськими“, „лучшими людьми“, решта — біdnіші люди, ремісники, прикащики звалися людьми молодшими, черню. Городяне мали більший вплив на політику, збиралися на віче й заявляли на ньому свою волю. Особливо це стосувалося значущих столичних міст. Під час великої війни, коли мало було самої княжої дружини, переважно городяне складали своє „земське“ військо, вибираючи собі „сотських“ і „тисяцьких“. Селян-хліборобів почали називати звичайно „смердами“. Сільські громади, які звались „вервями“, „погостами“, „волостями“ мали свою самоуправу, спільно користувалися землею і спільно виплачували князеві податки. Помалу збільшилася кляса т.зв. „закупів“, півневільних людей, які повичивши в боярина або якого іншого більшого власника землі чи суму грошей, чи коня, чи які матеріали або хліб, одробляли йому і не могли кинути свого місця, поки не сплачували боргу. Були й зовсім невільні люди: „холопи“ або „раби“, яких або брали на війні в полон, або якими ставали несправні довжники; холопи ці належали звичайно князям та боярам. Иноді заселяли ними цілі села, і вони працювали в полі на своїх панів. Становище рабів було тяжке; воно покращало з приняттям християнства, коли церков почала ширити погляди про потребу людяного поводження в рабамі, як і з іншими людьми.

Частина четверта.

Галицько-Волинська держава.

§ 23. Земля галицька в XII столітті була найбагатшою Роман
Мстиславович. й найбільш залюдненою частиною України-Руси. Сюди майже не досягали половецькі наїзди, а сусідство з Західньою Европою давало змогу провадити торговельні й культурні взаємини з культурними державами. Князі з роду Ростислава Володимировича (див. § 19) зуміли оборонити своє князівство від сильних сусідів: Польщі та Угорщини, і не давали також приборкати себе й київським князям. Особливо підніс престіж Галичини згадуваний уже нами Ярослав Осмомисл. Але сила галицького князівства дуже підкопувалась боярськими коромолами. Бояре вигнали скоро по смерті Ярослава Осмомисла його сина Володимира й запросили до себе Романа Мстиславовича Волинського (1189).

Це був сильний і енергічний князь, грізний і суворий вояка. Він уже давно завирав на сусідню Галичину і по смерті Ярослава Осмомисла війшов у зносини з галицькими боярами. Але не одразу пощастило йому сісти в Галичі. Володимир Ярославович єдався за допомогою до угорського короля Бели III-го. Той прийшов з військом, витіснив Романа і заняв Галич. Але тоді арештував самого Володимира й замкнув його в башту, а князювати посадив у Галичі свого сина Андрія. Володимирові пощастило втікти з неволі. Літопись оповідає, що він скрутав собі в полотна шнури і по їх спустився з вікна на волю. Йому допомогли цим разом німецький імператор Фридрих I та польський князь Казимир і він знову вернув собі бать-

ківський стіл. Роман діждався його смерти (1193), а тоді поновив свої заходи, щоб заволодіти Галичиною. На цей раз бояре вже його не закликали, мабуть пізнавши тверду Романову руку. За допомогою польських князів Роман в 1199 році запанував у Галичині й злучив її в одну державу з Волинею. Він щасливо одбився од половців і од литовців. Слава про його побіди перейшла в літописи і в народні оповідання. Склалась навіть приказка про його: „Романе, Романе, дурно живеші, Литвою ореши“, — з приводу певно того, що він велів запрягати полонених литовців у плуги й орати ними. Та й з своїми боярами — ворохобниками поводився він дуже круто і без жалю їх нищив. Він висловлювався, кажуть, що-до цього так: „не подавивши бжіл, не будеш меду єсти“. Народу подобалось, що він приборкав бояр, які дуже давались бідним людям у знаки своюю пихою й утисками. Поважали за його велику заслугу й приборкання Литви та половців. Слава Романова широко розійшлась по Україні, і на його покладали надії, що він обєднає українські землі, втихомирить князів і заведе добрий лад. Та він не встиг цього зробити.

Опанувавши Галичину, звернув Роман близчу увагу на Київ. Він вмішався в київські справи й пішов походом на свого тестя, князя Рюрика київського (з дому Мономаховичів). Кияне самі впустили Романа. Але Роман не залишився в Київі. Він задовольнився тим, що посадив з своєї руки свого брата Ярослава, а потім і Рюрикового сина Ростислава. Київ тепер став у валежність від Галича. В 1205 році Роман пішов походом на Польщу і тут в одній з перших сутичок його було вбито.

Романовичі.

По смерті Романа знов почалася в галицько-волинській державі колотнеча. Його вдова в малолітніми синами Данилом та Васильком oddалася під опіку угорського короля Андрія, приятеля й спільника Романового. Андрійскористувався з прохання княгині, ввів своє військо в Галичину, заняв Галич і фактично зробився господарем краю; він навіть приняв титул короля Галичини й Воло-

димирії, однаке залишив княгиню з дітьми в Галичі. Тимчасом бояре, не почуваючи більше над собою залівної руки Романової, почали знову свої інтриги. Вони завели зносини з далекими чернігівськими князями, синами Ігоря Святославовича, героя походу на половців 1187, прославленого в „Слові о полку Ігоревім“. Ті прибули до Галичини, вигнали Романову княгиню з дітьми й забрали правління в свої руки. Але бояре почали інтригувати їх проти них. Тоді Ігоревичі рішили їх винищити і справді вирівали кілька сот бояр. Але й бояре-недобитки віддячили їм за допомогою угрів: захопили їх в полон і повісили (1211). Це була нечувана до того часу в історії української Русі подія.

Тоді угорський король Андрій рішив просто прилучити Галичину до своїх земель, залишивши молодим Романовичам Волинь. Щоб не викликати заздрощів поляків, він оженив свого сина Кольомана на польській королівні й посадив його в Галичі, коронувавши королівською короною. Але не довго панували угри над Галичиною. Вже підрости Романовичі. Бояре й народ піддержували їх, шануючи славну Романову пам'ять. Вони обєднали в своїх руках цілу Волинь, зібрали значні сили й вступили в боротьбу з уграми за Галичину. В цій боротьбі галицькі бояре піддержували угорського короля, простий же народ і міщане по городах стояли за Романовичів. Вкінці перемога зісталась за ними. Тимчасом на галицько-волинську державу та й на всю Україну насунуло нове страшне нещастя — татарська орда.

Татарське лихоліття.

§ 24. На початку XIII століття половецькі наїзди втратили свій прежній грізний характер. Помалу між половцями й Україною завязувались більш мирні відносини, наші князі не раз одружувались з дочками половецьких ханів: один з видатніших князів того часу Мстислав Удатний (княжив по черзі в різних містах) був

жонатий на дочці половецького хана Котяна. Але в той же час на Україну насунула нова кочова орда татарська. Народ монгольського племені-татари до кінця XII століття жили в далекій Азії над Амуром, в сусідстві Китаю. Тоді появився в них талановитий проводир Темуджін, який знищив окремих племінних князів і обєднав розрізнені татарські орди в один могутчий народ. Він прийняв титул „Чінгісхана“ — великого самодержавного хана і рушив завойовувати сусідні краї народи. Він покорив північний Китай, далі Туркестан і дійшов до Каспійського моря. Завойовуючи він страшенно нищив і плюндрував усе на своїй дорозі. Цілі багаті краї лежали в руїнах, людність частиною була винищена, частиною розбіглася або була поневолена. Покоривши Туркестан Темуджін вислав свого воєводу Суботая в війську далі на захід. Суботай обійшов Каспійське море з півдня і в 1220 році завоював Закавказщину і перейшов на північний Кавказ по-над морем через Дербент; тут його стріли половці разом з сусідніми кафказькими народами. Суботаю вдалось розіднати половців в їх спільніками і потім він нарізно побив тих і других. Половецьке військо було розгромлене на Дону в 1222 році.

Битва на Калці. Половецькі князі побігли прохати помочі в українських князів. Ті рішили помогти, вважаючи, що лучче стрінути грізного ворога в чужій землі, ніж дожидати, поки він прийде на Україну. Князі зібрали велике військо, війшли коло Києва, поплили Дніпром аж до острова св. Георгія (проти теперішнього Катеринослава) висадилися тут на лівому березі Дніпра і рушили звідси в степ. Між князями не було ладу. Кожний хотів бути за старшого, і кожний вів свою військо окремо. В степу зустріли невеличкий татарський загін і розбили його. Це надало князям самопевності й вони посувалися в своїм поході без особливої обережності. Над річкою Калкою (теперішній Калміус, що тече в Азовське море) їх обступило велике татарське військо. Українці билися завзято, але половці не витримали татарського натиску і побігли. Серед україн-

ського війська наступило замішання; не було одного спільногомандування, кожен князь окремо бився з своїм полком. Стався страшний погром. Частина встигла врятуватись, але багато попало в полон, серед них і князь Мстислав київський. Полонених князів і старшину татари задушили, поклавши їх під дошки, на котрих самі розсілися обідати. Погром на Калці стався в 1223 році.

Погромивши українських князів татари сим разом далі не пішли й повернули назад степом на Волгу й далі до Туркестану. На Україні думали, що гроза минула, але Калкське бойовище було тільки вступом, прелюдією до нових грізних подій. В 1227 році помер страшний Темуджін-Чінгісхан, і його державу поділили між собою сини. Західні краї припали в цім поділі внукові Темуджіна на прізвище Бату, або Батий. Він рушив в 1236 році разом з старим Суботаем завоювати Русь. Він перейшов урало-каспійські степи, зруйнував волжсько-камських болгарів і напав спочатку на князівства московські, де сиділи князі української династії Мономаха. Першим впало рязанське князівство, далі прийшла черга на князівство Володимиро-Суздальське. Великий князь Юрій II Всеволодович поляг у бою. Татари дійшли були аж під Новгород, але здержані болотами й розливом річок повернули назад за Волгу. В 1239 році в осені Батий вирушив на Україну. Татари йшли цілою ордою. На критих повозках — арбах везли свої родини, гнали з собою табуни коней і отари худоби, верблюди везли на собі ріжне майно. Ішла орда великою смугою й мов сарана зідала й винищувала все по дорозі, роспускаючи по сторонах загони, які грабували й нищили все навколо. Позад неї зоставалася широка смуга чорної, витолоченої землі та руїни й згарища сіл і городів. Татари вміли добувати городи: облягали місто навколо, таранами пробивали мури й вломлювалися через ті проломи в місто. Головна орда перейшла до Переяслава, а частина йшла на Чернігів. Переяславці боронились завзято, але татари добули місто й вирізали його людність. Чернігів також не

встояв; князь Михайло уступив з міста, а княгиня Евпраксія, щоб не попасти живою в татарські руки, кинулась з високої башти старого Спасо-Преображенського собору. Місто було спалене й поруйноване. На другий рік — в кінці 1240 року, татари облягли Київ. Князь Ростислав, що сидів тут, утік задалегідь, і Данило галицький прислав сюди свого воєводу, тисяцького Дмитра.

Здобуття татарами Київа.

§ 25. Не вважаючи на подвійну руїну москвинів (1169 та 1202 рр.) Київ ще був багатим і гарним містом. Батий, оповідає літопись, задивився з-за Дніпра на його камяні церкви з золоченими банями, що пишались на високих горах. Він предложив киянам піддатися без бою, але вони не схотіли. Татари перейшли Дніпро і обложили Київ з усіх боків. Од реву верблюдів, од іржання коней, од скрипу возів татарських — розказує літопись — не чути було людського голосу в місті. Та не вважаючи на страшне пригноблення, бо велика сила татарська була, кияне сміливо боронились під проводом хороброго воєводи Дмитра. Татари кілька днів і ночей без перерви громили таранами міські мури. Нарешті зробили пролом. Розpacчливо бились, кияне на пробитих мурах, та сила татарська перемогла. Але самі татари, здобувши мури так були потомні, що цілу добу мусіли одпочивати. А тимчасом оборонці Київа скупчились всі в осередку старого міста коло Десятинної Церкви і на швидку руку окопалися для нової оборони. Та татари без великих труднощів узяли ці окопи. Сила людей, не знаючи де подітись з одчаю, забилася з жінками, дітьми й скарбом своїм на хори Десятинної церкви; хори не видержали ваги, забурились і поховали киян під своїми руїнами. Місто було взяте. Татари пограбували, що могли, понищили, попалили Київ, але кілька церков, в тому числі й свята Софія, з остались цілі, хоча й були дуже понищені татарами. Хоробрий оборонець Київа, тисяцький Дмитро був увесь поранений і попав у полон. Але Батий помилував його за його завзяття і, каже літопись, держав його коло себе, як порадника.

Покій татар
на західно
Україну.

Добувши Київ татари рушили далі, через Київщину, Волинь, Поділля, Галичину. Взяли з бою Володимир Волинський і всі укріплені міста західної України. Один тільки Кремянець на своїй неприступній скелі не піддався татарам. Населення в страху розбіглось на всі сторони, ховались по лісах, печерах над річками, степових балках, у горах. Князі й бояре тікали на захід. Батий перейшов через Карпати, розгромив угорське військо і його загони доходили аж до Адрійського побережжя. Великий oddіл його війська перейшов через Галичину в Малу Польщу, спустошив Шлеськ і Моравію і аж тільки тут коло міста Літніца стримали його заковані в залізну броню чеські та німецькі лицарі. Батий хтів залишитись в Угорщині й власнувати тут свою державу, але до його прийшла звістка, що помер в Азії головний хан, і Батий, думаючи стати на його місце, поспішив з усією своєю ордою назад. Весною 1242 року перейшов він спішно через Україну, ніде не задержуючись довго.

Йому не вдалось зробитись головним ханом і він отаборився на нижній Волзі й заснував тут столицю своєї держави, місто Сарай, а його орди росташувалися в степу од Волги до Дніпра. Тепер Батий ваходився збирати дань з завойованих „улусів“ (крайів), поки сягала його безпосередня влада — з Московщини й України. Московські землі були ближче до татар і дістались до їх була дуже легко Волгою. Через те татарва налягла головним робом на князівства московські, держала їх під своїм впливом аж два в половиною століття й наложила глибокий відпечаток на все життя московського народу, на його духовну й матеріальну культуру. Україна не менш як Московщина потерпіла руїну під час татарського походу, але пізніше їй швидче й лекше удалось визволитись з-під татарської руки й вона значно менш зазнала на собі татарського впливу.

§ 25. У нас на Україні татарський наїзд викликав дуже цікавий рух серед народних мас. Надокучивши княжими

Народний рух
проти князів-
ської управи.

усобицями, боярськими утисками, захопленням боярами земель і примусом робити на їх, на користь бояр, народні маси рішили скористатись з того, що князі в боярами тікали перед татарами, і думали визволитись в під княжо-боярської кормиги та привернути вічовий громадський лад, як було колись в давнину. Селяне призначали над собою татарську зверхність, іноді самі наперед переходили на бік татар; за те татари полішали їм вільну громадську управу з виборними отаманами, а самі присилали тільки своїх намісників „баскаків“ збирати данину на користь хана. Цей громадський рух обхопив частину Київщини, Волині й Поділля.

Як тільки пройшла перша гроза татарського погрому, князі почали вертатись на старі свої осідки. Батий розіслав до їх наказ, щоб усі ставились перед ним з поклоном, як його піддані, а він даватиме їм „ярлики“ на право князювання. Московські князі всі їздили до Сараю; кланялися Батилю й одержували ярлики на свої князівства. А великий князь суздальський Ярослав помандрував аж у далеку Азію через Сибір на поклон головному хану і там помер під час подорожі. З українських князів поїхав в орду чернігівський князь Михайло, але в Сараї посварився з татарами, не схотів виконувати деяких церемоній-уклонитися образам ханських предків. Розвлютовані татари за це вбили його разом з його вірним боярином Федором.

Взагалі князі лівобережної України здебільшого покидали свої землі й п'erekочували до північної Сіверщини, навіть до сусідніх московських областей і тут поважно-вували цілий ряд дрібних князівств, котрі разом з усією системою князівств московських призначали зверхність татарських ханів. Південна Сіверщина дуже запустіла і тільки де-не-де заховались тут окремі громади сільського населення.

Народній рух на спілку з татарами, само собою, не міг подобатись князям, і як тільки вщухла татарська гроза, князь Данило галицький заходився оружною рукою усми-

пяти „людей татарських“ і знов приводити їх під свою руку. Коло 1245 року Данилові в його братом Васильком пощастило одбитись од угорських претенсій на Галичину. Він знову засів у Галичі, а Волинь oddав під управу Василькові, з яким жив у найбільшій приязні і згоді. Данило почав приходити до порядку зпустошену татарською руїною Галичину, відновляти міста і замки. Тимчасом з орди прийшов грізний наказ oddати Галич іншому князю, що встиг випрохати собі на його ярлик в хана. Мусів тоді Данило сам їхати в орду на поклон і прохати ханської ласки. З великим соромом і тяжким серцем робив він це. Хан прийняв його ласкато, але дав почуті над собою свою силу.

§ 26. Повернувшись до дому Данило почав укладати пляни, якби збутись залежності від татар і повернути знову під свою владу Київщину, південну Волинь і Поділля, приборкавши громади „людей татарських“. Він увійшов у зносини з римським папою і прохав од його допомоги. Папа, сподіваючись, що може вдастися навернути Данила на католицтво, охоче піддерживав ці зносини, обіцяв намовити європейських королів подати йому поміч проти татар і для заохоти прислав Данилові королівську корону. В 1253 році папський легат (посол) привіз корону і в імені папи коронував Данила в Дорогичині.

Підбадьорений зносинами з Римом, Данило, тепер „король Галичини й Володимириї“, рішив почати боротьбу з татарами. В 1254 році він послав військо на Волинь і Київщину, щоб покорити „людей татарських“, себ-то тамошнє українське населення, що жило своїм самоуправним ладом під татарською зверхністю. Йому обіцяв поміч литовський князь Мендовг. Громади „татарських людей“ не хотіли коритись, і боротьба затяглася. Тимчасом пограничний татарський воєвода Қуре́мса приспів їм на поміч і рушив на Волинь. За ним прийшло і ціле військо з орди під проводом мурзи Бурандая. З Європи ніякої помочі не прийшло, і Данило мусів скоритись, не маючи сам

*Заходи
Данила, щоб
оборонитись
од татар.

досить сили одбитися від татар. Він мусів на домагання татар сам знищити укріплення і замки в своїм князівстві, і тільки вдалось хитрощами зберігти укріплення Холма, міста збудованого Данилом і дуже ним улюбленого. Це було тяжким ударом для всієї політики Данила, і скоро після того він помер (1264 р.).

- § 27. По смерті короля Данила якийсь час правив його брат Василько. Після нього запанував Лев Данилович (1264—1301), а на Волині сидів на княжім столі Володимир Василькович, великий приятель науки і просвіти. Він не залишив потомства, і по його смерті Волинь знов прилучилася до Галичини. Король Лев мав широкі пляни, він мріяв зробитися також польським королем і на якийсь час одбив від угорського короля закарпатські вкраїнські землі в їх головними центрами Мукачевим та Ужгородом. Він переніс столицю до заснованого ще його батьком Львова і дуже дбав про розвиток цього міста, вакликаючи до його чужоземних переселенців, купців та ремісників.

Льву наслідував його син Юрій (1301—1308). За його панування держава тішилась певним спокоєм і на якийсь час одпочила після бевпереривних війн та розрухів. Щоб піднести значіння своєї держави король Юрій виклопотав у константинопольського патріарха заснування в Галичі окремої митрополії. Це сталося в 1303 році. Кілька років перед тим київський митрополит Петро (родом з Галичини) покинув зубожілій Київ і переїхав на життя до московського Володимира. Митрополія в Київі була відновлена аж через сто років після того.

Після Юрія правили його сини Андрій і Лев II. (1308—1323). Після їх не всталось мужеського потомства, і бояре галицькі закликали на престол польського князя Болеслава Тройденовича, внука по матері короля Юрія Львовича й небожа Андрія й Льва II Юрієвичів. Він перейшов з католицтва на православіє і прийняв ім'я Юрія. Але він залишився чужий для краю. Він оточував себе чужовецями: поляками, чехами й німцями, і це не

могло подобатись місцевим людям. Бояре інтригували проти нього, бажаючи придбати більше впливу на короля й примусити його ділитись з ними владю. В Галичині стало неспокійно. Сусіди — поляки й угри помітили це й рішили собі скористатись з непевного становища в краю і захопити його в свої руки. Польський король Казимир і угорський король Карл умовились між собою що-до поділу Галичини. Тимчасом бояре отруїли Болеслава — Юрія (1340) і закликали литовського княжича Любарта, жонатого на українській княжні. Народ повстав проти нелюбих йому чужинців католиків, накликаних Болеславом-Юрієм, убивав їх і виганяв з краю. Любарт приїхав і засів у Володимирі на Волині. Галичиною стали правити од його імені бояре.. Тоді Казимир з Карлом рішили, що настів час здійснити їх пляни і рушили з військом на Галичину. Але галицькі бояре покликали собі на поміч татар. І угри і поляки повернули назад. Любарт правив до 1349 року, і тоді Казимир, умовившись з татарами, що не будуть помагати Любарту, знову пішов на Галичину. Йому удалось завоювати її, але Холмщини він не міг ніяк добути; холмські українці геройчно одбивались од сполученого польсько — угорського війська, і Казимиру нарешті довелось помиритись з Любартом на тому, що Галичина вісталася за ним, а Волинь з Холмчиною за Любартом. Аж по смерті Казимира, Людовик угорський, що зробивсь королем і в Польщі, добув собі Холмщину й прилучив її до Польщі разом з Галичиною. По його смерті угри хотіли було добути її собі від Польщі, але це їм недалося, і українська Галичина залишилась під польським понуванням (1387). Так скінчила своє існування Галицько - Волинська держава. Трудно було їй вдержатись між ворогами: поляками, уграми, татарами, а доконали її до краю боярські усобиці й інтриги.

§ 28. Під безпосереднім впливом європейського заходу, до якого вона стояла найближче від усіх українських земель, Галицько - Волинська держава перейняла багато форм європейського життя, між іншим і це стремління бояр,

Любарт
Гедиминович.

Внутрішнє
життя галиць-
ко-волинської
держави й її
культурний
розвиток.

на вразок європейських баронів, обмежити властівого-князя й захопити навіть корону в свої руки, віддавши одному з своєї братії — бояр; так було, наприклад, на початку XIII ст, під час малолітства Романовичів. Бояре втручались навіть в особисті, семейні справи князів. Своїми вічними інтригами вони росхитували державу і спроваджували іноземних володарів, показуючи їм путь до галицького престола. Народ дуже терпів від боярських утисків, від їхньої пихи й інтриг. Не вдергавшись серед сильніших сусідів і серед внутрішніх усобиць, галицько-волинська держава, здержуючи з одного боку натиск Польщі й Угорщини протягом півтора століття, а з другого поклавши межі татарському пануванню на сході, зберегла певний запас матеріальних і духовних сил для дальшої боротьби українського народу за свою національну самобутність. Вона розвинула в себе досить значну культуру, багато-памяток котрої в будівництві, мистецтві й письменності залишилось до нашого часу.

Столицею Галицько-Волинської держави був спочатку Галич. Десь коло 1255 року князь Данило заложив нове місто, назване їм в честь свого сина Льва Даниловича Львовом, що скоро зробився головним містом держави. Львів дуже швидко став важливим торговельним осередком, посередникаючи в торгівлі між Україною й Сходом з одного боку, і Польщею, Німеччиною, Угорщиною й Чехією з другого. Тут рано почали селитися чужоземні купці-німці, вірмени, жиди; за часів Болеслава Тройденовича переселилось до Львова багато німців і поляків, які по приолученню Галичини до Польщі почали тіснити українське міщанство; королі всіми силами старались підтримати польсько-католицький елемент в місті, і на початку XV. століття українці у Львові були вже на становищі обмеженої в правах і переслідуваної меншості.

Львів.

Частина пята.

Литовська доба. Від полов. XIV ст. до 1569 р.

§ 29. В той час як Україна, оточена звідусіль ворогами, слабшала і втрачала свою державну єдність та силу, на північному заході виростала сильна держава литовська. Литовці, народ арійського походження, так само як і слов'яне та німці, жили по-над південно-східнім берегом Балтійського моря і в басейні Німана та Вілії, роспадаючись на кілька племен: прусів (жили між нижньою Вислою й Німаном), литовців (по-над Вілією), жмудинів (в теперішній Ковенщині), куронів (теперішня Курляндія), Летгола (те перішня Ліфляндія), естів (Естляндія) і ятвягів (по-над верхнім Німаном). Жили вони серед лісів окремими племенами, які не мали між собою державного звязку. Це був мирний хліборобський і мисливський народ, дуже відсталий в культурного погляду; поганська релігія литовців дуже нагадувала таку ж релігію словян; головний бог (грому й Бліскавки) називався Перкунасом; були й жерці - „криве“ в головним жерцем „криве-кривейто“ на чолі. Між пограничним з українцями племенем ятвягів та Волинською землею іноді траплялись сутички, і князь Роман ходив на ятвягів походом (див. § 23). В кінці XII століття на західно-литовське племя прусів починають насідати німці. На початку XIII століття при вусті Висли й Німана поселяється німецький лицарський орден Тевтонів, засновує столицю Марієнбург і ставить собі метою боротьбу в литовським „поганством“. Лицарі покорили собі землю прусів після впертої боротьби і потім почали наступати на Литву та Жмудь. Їм помагали й поляки, що необачно допустили

Литовські племена.

Боротьба в німцями і формування литовської держави.

Мендовг

укріпитись німцям при вусті своєї головної річки Висли. Боротьба в обох боків була жорстока і завязта. На поміч тевтонам зібрались лицарі з усієї Європи, вважаючи боротьбу з поганством за богоугодне діло. Що-року лицарі робили свої „рейзи“ (наїзди) на литовські землі і страшенно їх пустошили. Грізна небезпека примусила литовців обеднатись. Вже в половині XIII віку появляється в їх князь Мендовг, який встиг обеднати в одну державу майже всі литовські землі і прилучив до себе навіть частину земель білоруських. Зросту його сили злякався король Данило Галицький, і в спілці з поляками та німцями почав з ним воювати. Але Мендовг зумів прихилити до себе Данила і відступив його синові Роману частину своїх земель. Один час другий син Данила Шварн зробився був князем над усією Литвою по смерті Мендовга. Але він скоро помер, а в Литві почалась усобиця між нишими литовськими князями..

Присдання
білоруських та
українських
земель.

Гедимин.

Не вважаючи на цю усобицю Литва в кінці XIII і в першій чверті XIV століття зуміла прилучити до себе значну частину білоруських земель і навіть деякі українські: Берестейсько-Дорогичинську землю (по-над західнім Бугом) і Турово-Пинську. В першій половині XIV в з по-між литовських князів визначився Гедимин, який знов об'єднав усі литовські землі в одну державу.

Він заснував столицю Вільно над річкою Вілією, здержал натиск тевтонських лицарів і звернув свою увагу на південь, на українські землі. Наддніпрянська Україна після татарського погрому була дуже ослаблена, а в Галицько-Волинській державі після вимертя роду Даниловичів настали усобиці й розрухи (див. § 27). Це дало змогу Гедиминові без особливих труднощів та перешкод роз просторити свій вплив на українські землі. Київ признав над собою його зверхність (десь в 1320-х роках), а Волинь з Галичиною вакликали до себе князем його сина Любарта. Займаючи білоруські й українські землі Гедимин (а за ним також інші литовські князі) не зачіпав місцевих

порядків, не заводив якогось нового ладу; він залишав навіть місцевих князів, які де були, тільки що ті признавали над собою зверхність великого князя литовського; по-декуди садовив і своїх князів, але ті швидко принатурювались до місцевого життя й звичаїв. Взагалі литовці, як народ меншої культури, підлягали перевазі вищої культури української й білоруської, перейняли книжну вкраїнську мову (тоді була ще спільна літературна мова українсько-білоруська, з невеликими місцевими одтінками) і цією мовою говорили прі дворі великих литовських князів, писали грамоти й закони; дехто з княжої семі прийняв і православів та поріднився з українськими й білоруськими князями.

Цим усім пояснюється те, що Литва так легко і швидко прилучала до себе українські землі. На протязі XIV століття вона обєднала коло себе всі білоруські і значну більшість українських земель. З упадком Київа й Галича, Вільно зробилося неначе новим українським центром, а Гедиминовичі зробилися немов українською династією на місце старих рюриковичів. Після татарського панування, після вічних усобиць українських князів, населення України почувало себе немов спокійніше під кріпкою рукою литовських князів, які перейняли на себе обовязок обороняти українські землі від татар, поляків, угрів та інших ворогів.

§ 30. Цей процес збірання українських земель Литвою досяг найвищого свого розвитку за князювання Гедиминового сина Ольгерда (1341—1377). Він приєднав до себе Сіверщину і в її головних містах: Чернігові, Стародубі, Новгород-Сіверському посадив підручних князів литовського роду. В 1360 році Ольгерд скинув київського князя Федора і посадив на його місце свого сина Володимира, який панував не тільки над Київчиною, але й над давнім Переяславським князівством. Татарська орда, яка вважала київську Україну своїм улусом, задумала спротивитись тому, але Ольгерд прийшов сам з військом, погромив та-

Ольгерд.

тар над річкою Синюхою (на границі південного Поділля й Київщини) і забрав тепер не тільки Київщину й всю Наддніпрянщину аж до чорноморських степів, але також і Поділля, де засіли князями його племінники, сини Коріята Гедиминовича: Юрій, Олександер і Константин, а четвертий Коріятович -Федір зробився був князем на вакарпатській Україні під зверхньою владою угорського короля.

Поділля під Коріятовичами. Князі Коріятовичі діяльно взялись за упорядковання Подільської землі. Вони заходились будувати міста й замки, збудували Смотрич, Бакоту, (на місті стародавнього монастиря над Дністром) і Камянець, що скоро зробився столицею Поділля. Вони війшли в приязнь з виборними місцевими отаманами і спільно з ними обороняли край від татар. Поділля перестало платити дань татарським „баскакам“. Увільнений край почав оживати; завязались торговельні зносини з Заходом, почали приїздити чужоземні купці, і Камянець зробився значним торговельним пунктом на Україні. Сюди переселялись чужовемні ремісники й торговці, вірмени та німці.

Західня
Україна під
Польщею.

Але в своїм збирannі українських земель Литва зустріла сильного ворога в Польщі, яка зазирала і на Галичину з Волиню, і на Поділля. Галичину після довгої й упертої боротьби полякам удалось захопити в свої руки, так само як і землю Холмсько-Белзьку (див. § 27). Завдавши їх полякам заходились насаджувати тут свої порядки й свою католицьку віру. Король почав роздавати величезні просторі земель своїм польським панам, конфіскуючи їх у місцевих бояр. Щоб вратувати свої маєтки, багато українських бояр переходило на католицтво, польщилося, так що в XV. столітті вже не видно зовсім у Галичині й на Холмщині православного українського боярства. Православних одтиснули від усіх урядів на державній службі, не давали їм ходу. У Львові була заснована католицька єпіскопська катедра; король не допускав вибору нового православного митрополита й оддав завідування

православною митрополією католицькому архієпіскому. Православне духовенство почало терпіти важкі утиски й переслідування. Вкінці вірними православію й українській народності зостались тільки народні маси по селах, міщанство та бідніща шляхта. Всі вищі й знатніші круги громадянства покатоличились і спольщились.

§ 31. В кінці XIV. століття сталася дуже важна подія, унія Литви з Польщею.

яка мала великий вплив на долю української землі: унія (злука) Литви з Польщею. Щоб вдергати під Польщею Галичину та ще придбати інші українські землі, польські пани придумали плян влучити Литву в Польщею. Після Ольгерда васів на литовськім столі у Вільні його син Ягайло, вбивши перед тим свого дядька Кейстута, серед боротьби з німецькими лицарями. На польськім престолі по смерті короля Людвіга угорського зосталась його дочка Ядвиги. Вона вже повінчалась з одним австрійським княжичем, але польські пани задумали одружити її з Ягайлом для того, щоб він, діставши польську корону, прилучив Литву з усіма українськими та білоруськими землями до Польщі. Повели про це переговори і в 1385 році зробили умову в Креві на Литві. Ягайло, хоч був уже православним, перейшов на католицтво і почав вихрещувати в католицтво поганську Литву. Шлюб Ядвиги з австрійським княжичем, не вважаючи на її протести, розірвано, чоловіка її вигнано з Польщи і віддано Ядвигу ^{за} Ягайла. Тепер Ягайло зробився королем польським і разом з тим, зостався великим князем литовським, обєднуючи своєю особою обидві держави. Правда, фактичного обєднання зразу не сталося, обидві держави жили ще довгі часи своїм окремим життям, але польсько-католицький вплив одразу взяв гору над прежнім українсько-білоруським. Ягайло щиро піддержував скрізь католицтво, скрізь отдавав перевагу католикам над православними; Вільно зробилося осередком польсько-католицького впливу на всю литовську державу. Розуміється, українське населення було тим усім страшенно незадоволене, і це скоро дало свої наслідки.

§ 32. Ягайлуві довелось поділитись своєю властю над Литвою з своїм братаничем Вітовтом Кейстутовичем. Вітовту пощастило втікти з тієї тюрми, де він сидів з батьком і діє його також мали вбити, і він підняв на Литві повстання проти Ягайла. Він добився того, що Ягайло уступив йому власті над Литвою, признавши своїм намісником. Ягайло переїхав до Krakова, а Вітовт засів у Вільні. Спираючись на незадоволення українських та білоруських князів і бояр, Вітовт задумав одділитись зовсім од Польщі і од Ягайла і знов зробити Литву самостійною державою, сам-же хотів стати її королем. Але його пляни перебила велика невдача в боротьбі з татарами. Щоб зовсім оборонити свої українські землі од татар (незадовго перед тим ослаблених погромом, який завдали їм московські князі під проводом в. кн. Дмитра Донського в 1380 році), Вітовт вирушив проти них походом у степ; але на березі Ворскли в теперішній Полтавщині, татари страшенно його погромили (1399 р.). Це ослабило сили і значіння Вітовта і він почав шукати згоди і порозуміння з Ягайлом, хоча не зрікся своїх мрій про королівську корону.

Рішивши йти в згоді з Ягайлом, і так само як і він, опертись на елемент польсько-католицький, Вітовт признав необхідним зменшити значіння українських удільних князів литовської династії, що сиділи по окремих землях і служили опорою певної національної й релігійної окремішності цих земель: на Волині княжив Федір Любартович (сидів у Луцьку), на Поділлі Федір Корятович; у Київі, до якого належала й колишня Переяславщина, княжив Володимир Ольгердович; Турово-Пинське князівство роспалося на кілька менших князівств і в кожному сидів окремий князь з роду Гедиминовичів; на Чернігівщині так само сиділи Гедиминовичі. Всі ці князі правили по старих звичаях, зберігаючи давні порядки, і хоча простому народові жилося важче під княжими боярами, ніж під виборними отаманами, але не було ніякого утиску ні національного ні релігійного. Князі зробилися українцями і

вірними синами православної церкви. Вони піддержували спільно, як могли їй уміли, українську культуру. Вітовт почав скидати важніших з цих князів, або переводити на менші, незначні уділи. Він прогнав Федора Любартовича з Волині, чернігівських князів з їхніх уділів, Володимира Ольгердовича з Києва, а на їх місце посадив своїх воєвод, або інших князів, якихуважав собі вірними. Пішов походом на Поділля, заволодів ним і посадив своїх намісників. Помалу, він привів до того, що Україна з колишніх автономних князівств, які тільки признавали зверхність великого князя у Вільні, повернулася в ряд звичайних провінцій литовської держави; тільки де-не-де сиділи покірні Вітовту дрібні князі, але вони не мали вже ніякого політичного значення і зробилися просто великими поміщиками.

Упоравшись з українськими князями, Вітовт спільно з Ягайлом погромив в 1410 році кодо Грінвальдена в Прусії німецьких лицарів і скріпивши цим ще більше свій союз з Ягайлом, уложив з ним нову угоду в Городні 1413 року (т. зв. Городельська²унія); по цій угоді тільки католики могли брати участь в княжій раді („рада панів великого князя“), займати вищі уряди в князівстві і взагалі допускатися до важніших державних справ. За те пани католики литовської держави одержували такі-ж права, що їх мала шляхта в Польщі, одже робилася привileйованим станом у державі. По городах Вітовт почав заводити самоврядування по так званому магдебурському німецькому праву; а це право допускало до виборних урядів у місті також тільки католиків.

Українські й білоруські князі та пани, роздратовані заходами Вітовта, почали думати про повстання проти його. Вони знову зробили спробу поставити на чолі своєї справи когось з членів пануючої дінастії і зупинили свій вибір на князеві Свидригайлі, молодшому братові Ягайла. Це був князь сміливий та завзятий і ставився прихильно до українців та білорусів, хоч і був уже вихрещений у католицтво. Ще в 1409 році Свидригайло почав таємні

зносини з німецькими лицарями, з якими воював Вітовт. Ці зносини було викрито, і Свидригайла посадовили у вязницю, а двом князям, що йому помагали, одрубано голови. Однаке українські князі напали на Кременецький замок, де сидів Свидригайло, і визволили його. Потім зібрали військо і захопили Луцьк. Але не вдержались тут, і Свидригайло мусів тікати на Угорщину. Однаке йому удалось помиритись з Вітовтом, і той віддав йому в управу чернігівські землі. Тут і засів на якийсь час Свидригайло, дожидаючи слушної нагоди, щоб визволити всі українські та білоруські землі.

Литва після
Вітовта.

§ 33. Вітовт помер 1430 року. Він рішив таки зробитись королем, спровадив собі королівську корону від німецького імператора, скликав гостей на коронацію до Луцька. Але поляки затримали послів з короною, і це так засмутило старого князя, що він скоро по тому й помер. Наслідників у його не було; розійшлася чутка, що по умові Литва тепер має знову одійти до Ягайла. Але Свидригайло виступив із своїми претензіями, його піддержали українці, білоруси і навіть самі литовці, тож Ягайло мусів призвати Свидригайла великим князем литовським. Але одночасно з тим поляки захопили в свої руки Поділля. Вже раніше, коли Поділля опанував Вітовт, туди наїхало багато польських панів і забрали до своїх рук великих земельних маєтки. Як тільки розійшлась чутка про смерть Вітовта, і стало ясно, що мусять настати якісь переміни, поляки на Поділлі змовились з ягайлівськими воєводами й за їх допомогою несподіваним нападом захопили Камянець та інші замки Поділля. Це стало причиною війни між Польщею та Литвою.

Свидригайлове військо обложило кріпость Смотрич на Поділлю, ввяло кілька замків на пограниччу Волині й Галичини, але літом 1431 року прийшов з великим військом Ягайло і почав завоюувати Волинь. Він добув уже кілька значних міст, та його задержав під своїми мурами Луцьк. На якийсь час вороги зробили перемирря на тому, що західне Поділля в Камянцем, Смотричем, Бакотою зоста-

неться тимчасове за Польщею, а східнє, т. зв. Брацлавщина, на схід від річки Буга з містами Брацлавом та Вінницею, залишиться за Свидригайлом. Але на тому не заспокоїлось. Поляки, завваживши, що де-які литовські пани незадоволені з того, що Свидригайло обстоює все за українські інтереси й накладає весь час з українськими та білоруськими панами, умовили їх знайти собі іншого князя, а саме, вибрати Вітовтого брата Жигімонта. Вся Литва стала за Жигімента. Свидригайло ледве втік з Вільна. Але українці й білоруси залишились йому вірні. Почалась тепер завважена боротьба між Свидригайлом та Жигімонтом. Свидригайліві помагали німецькі тевтонські лицарі, Жигімонтові — поляки. Рішучий бій стався р. 1435 на річці Святій на Литві (на північ од Вільна) і тут військо Свидригайлова було страшно побите; багато дісталось в полон, серед того самих князів 42. Свидригайло ледве втік. Наслідком цього погрому було те, що Білорусь піддалась Жигімонтові. За Свидригайлом скоро залишилась сама тільки Волинь.

Озлоблені українські князі зробили змову на життя Жигімента і вбили його в замку на трокському озері (недалеко Вільна) в 1440 році. На місце Жигімента литовські пани вибрали Ягайлового сина Казимира. Волинь залишили за Свидригайлом, а в Київі посадили Олелька Володимираовича, сина прогнаного Вітовтом київського князя. По смерті Свидригайла поляки зробили ще одну пробу захопити Волинь, але литовські князі таки одстояли Волинь. У Київі по смерті Олелька князював його син Семен, коли ж помер Семен Олелькович (1470 року), то Литва не допустила зайняти його місце нікому в його сем'ї, а прислала до Київа воєводу Гаштольда. Кияне дуже ремствували, довго не пускали Гаштольда, але довелось їм скоритись, і Гаштольд засів у Київі, у замку на горі Киселівці. Семен Олелькович був останнім київським удільним князем. Тепер Київщина зробилася звичайною провінцією Литви.

Та потомки українських князів на тому ще не заспокоїлись. Вони все шукали способу, якби вернути Україну

коли не до повної самостійності, то хоч до певної автономії під зверхністю когось із сусідів. Коли не вдалась змова князів проти вел. кн. Казимира в 1481 році, й одному з привідців цієї змови, князю Михайлу Олельковичу (брату Семена, князя київського) стято було голову, вони звернули свої погляди на Москву.

Зріст московської держави.

§ 34. З половини XIV століття московські князівства почали об'єднуватись біля Москви. Ще в половині XIII ст. Москва була зовсім незначним і бідним уділом, в якому засіла княжа династія з роду молодших Мономаховичів. Але дуже скоро вона почала рости, збільшуватись, і в половині XIV. століття московські князі придбали собі становище „великих князів“ й гегемонію над усіми північними князівствами. Причиною цього зросту Москви було по-перше дуже вигідне центральне становище її серед інших князівств, на перехресті торговельних шляхів, і дуже зручна політика московських князів, котрі не зупинялися ні перед якими заходами, щоб укріпити свою владу, збільшити свою територію й забезпечити своєму князівству перше місце. Рід московських князів не був численний і престол переходив звичайно од батька до сина, земля не ділилася на дрібні уділи. Московські князі держались дуже лояльної, запобігливої політики щодо татар, і це забезпечило їм велике князівство. Силою й хитрощами підбили московські князі під свою владу цілий ряд сусідніх князів, і в другій половині XIV ст. добре половина московської території вже належала Москві. Князі московські трималися строгої централізації й подавляли всякий прояв місцевої самоуправи й громадського життя. Всі верстви громадянства мусіли одбувати службу державі, і влада князя необмежувалась ніким і нічим. При кінці XIV ст. Москва почувала себе вже на стільки сильною, що спробувала отверто виступити проти татар. В 1380 році князь Дмитро Донський погромив татарського хана Мамая недалеко верхів'їв Дону, але йому не пощастило визволитись зовсім з-під татарського ярма; тільки аж через

сто літ його правнуку Івану III. удавалося скинути з себе татарське панування, та й то завдяки тому, що татарська Золота Орда роспалась на три царства: Казанське, Астраханське й Кримське. Іван III завоював останнє самостійне князівство московське — Тверь, завоював республіку Новгородську на півночі, вібрав майже усі московські землі; він одружився на візантійській царівні Софії Палеолог і почав звати себе царем „усієї Русі“, заявляючи цим претензії й на ті московські, білоруські і навіть українські землі, які входили в склад литовської держави. Дрібні князі української Сіверщини й Білорусі ще в часів Вітовта почали звертати свої погляди на Москву й шукати там захисту й помочи проти Литви. Це давало тим більший привод московським князям втручатись в справи литовської держави.

Коли в литовськім князівстві правительство рішучо взяло польський курс в другій половині XV. в., то цілий ряд князівств північно-східньої Чернігівщини перейшов під московську зверхність. Це повело до війни між Литвою й Москвою. Перевага була на боці Москви. Щоб поправити своє становище, Литовський князь Олександер Казимирович одружився на дочці московського князя Івана III-го. Але це ділу не помогло і кінець кінцем Москва забрала від Литви всю Сіверщину з Черніговом, Стародубом і Новгород-Сіверським (1503 р.). Через кілька років українські князі під проводом князя Михайла Глинського (родом з теперішньої Полтавщини) почали повстання на правобережній Україні проти Литви, покладаючись на московську поміч. (1507—1508). Але Москва подала дуже незначну поміч, а з Польщі прийшло на допомогу литовцям ціле військо; князь Глинський мусів тікати до Московщини і там залишився на службі в московського князя Василя.

Таким побитом на початку XVI століття українські землі були поділені аж між п'ятью державами: північні землі, Чернігівщина — опинилася під Москвою; Волинь, Київщина з Задніпрянчиною, й східнє Поділля тримала

Литва, Галичина, Холмщина й західнє Поділля були під Польщею; закарпатська Україна залишилась під Угорщиною; українські осади понад Дністром і Прutом (теперішні Бесарабія та Буковина) захопили в свої руки господарі молдавські, що самі перебували під турецьким протекторатом в полов. XV віку.

Кримські татари.

§ 35. В XV. столітті Україні довелось внову зазнати лиха від татар і з того часу коло трьох сот літ тягнеться тяжка уперта боротьба українського народу з цими степовими хижаками. Татарська держава, заснована Батиєм, так звана Золота Орда, в XIV столітті почала вже роспадатись; в половині XV століття в неї виділилось осібне ханство з орд, які кочували в степу між нижнім Дністром та Дніпром і в Криму. Ця кримська орда ворогувала з Золотою Ордою і шукала приязні з Москвою. Другий кримський хан Менглі-Герей оддався під протекцію турок, які недавно перед тим (1453 р.) завоювали Царь-город і власнували державу, яка обхопила весь балканський півострів. Ця спілка з турками зробила кримську орду ще страшнішою силою. Татари й турки дуже скоро опанували цілим Чорноморським побережжям і одрізали литовську державу від Чорного моря. Ще за Вітовта недалеко теперішньої Одеси в руках литовської держави був порт Хаджи-Бей, куди доставлявся український хліб на вивоз морем. Вздовж Дністра йшли українські оселі аж до моря. Тепер усе це зникло, і Чорне море було втрачене для українських земель. Коли почались сварки між Москвою та Литвою, московські політики підмовили татар вдарити на українські землі литовської держави. I от 1482 року хан Менглі-Герей прийшов на Вкраїну з своюю ордою, страшно ғнищив усю Київщину, взяв Київ, спалив його і пограбував; з часів Батия не зазнавала Україна такого лиха. Самих полонеників вивели татари в Крим коло ста тисячів наших людей. Пограбовані в святій Софії в Київі золоті чаши хан одіслав у дарунок московському княеві. На другий рік спустошили татари Поділля.

З того часу починаються безперестанні наїди татар на Україну. Не минало року, щоб татари не робили наскоку, іноді більшою ордою, а то малими загонами. Виробилася спеціальна практика цих наскоків: татари прокрадались непомітно степом і старались несподівано вискочити насе-лення; роспускали по всьому краю дрібні загони, які хапали людей у полон, забирали все, що було ціннішого і що можна було вивезти з собою, а потім підпалювали оселі. Головним предметом здобичі були люди; старались захоплювати молодих, здорових чоловіків та жінок, вязали їх і гнали через степи в Крим, де й продавали їх в неволю туркам, арабам, персам та іншим східнім купцям, які потім розвозили нещасних рабів по всьому магометанському світу Європи, Азії й Африки. Установились і спеціальні неволь-ницькі ринки в Криму, де відбувався цей ганебний торг нашими полонениками: Козлов (теп. Евпаторія) і Кафа (Феодосія). Особливо тяжке становище було тих неволь-ників, що попадали на турецькі кораблі, т. зв. каторги: їх цілими рядами приковували до помосту й вони мусіли грести веслами, коли не було вітру на морі. Поводились з невольниками дуже жорстоко. Що-реєку виводили з України тисячі полонеників, і ця татарська біда стала найбільшим лихом в житті нашого народу. Всі сили краю мусіли йти на боротьбу з цим лихом. Жити на південній околиці по обох боках Дніпра стало неможливо. Люди, так як колись було за половців, мусіли кидати свої оселі й переходити далі на північ, на Волинь, Київське Полісся, під захист лісів та болот. Це татарське лихоліття, що тяглось довгі сотні літ, полишило глибоке враження в свідомості народу, й памяткою його в народній поезії зостався цілий цикл дум та пісень, де вмальовано страждання од татарських наїздів, в татарській та турецькій неволі, і боротьбу з магометанським світом.

Литовське правительство не мало сили як слід організувати оборону краю, тим більше, що за спиною татар стояли турки, які дали почути свою силу братові в. кн.

Оліксандра, польському королеві Яну - Ольбрахту, котрий пішов був походом на Буковину, що вже разом з Молдавією була під турецькою зверхністю: турки розбили його військо і сам король ледве не наложив головою. Після того турки напустили ще татар на Поділля й Галичину. Литовське правительство в справах оборони границь покладалось на своїх пограничних воєвод і старост, які мусіли содергувати військові відділи для охорони краю, але помагало само їм дуже мало; одже ця оборона робилася приватною справою самих старост, які в той же час були великими місцевими поміщиками, — в їх власних інтересах. Ale сама українська людність мусіла пристосуватись до умов існування під вічною грозовою татарського наїзду й руїни і організувати оборону власними силами. Такою обороною явилась козаччина.

Початки козаччини.

Початки
козаччини.

§ 36. Через татарську небезпеку вже в кінці XV. ст. широкі простори Наддніпрянщини, — теперішньої Полтавщини, середньої південної Київщини й південно-східнього Поділля знову запустіли; багаті родючі лани стояли облогом, зробилися „Диким полем“. Серед цієї пустині де-не-де стояли „господарські замки“, укріплені пункти, де перебували представники адміністрації з залогою. До цих замків тулилися рідкі оселі, щоб на випадок татарського наскоку сковатьсь за його валами або мурами. Важнішими з цих замків були: Канів, Черкаси, Звенигород, Брацлав. В лісах і степах „Дикого поля“ навколо цих замків, і далеко на південь та на схід од них, була сила дичини й звірини, в річках та озерах було невичерпане багацтво всякої риби, особливо на Дніпровому „Низу“, за порогами Все це приваблювало, не вважаючи на близьке сусідство з татарами, смиливіших людей коли ж не селилися в дикому степу, то принаймні навідувалися до нього за здобиччу. На північній Україні, де скучилося населення, ставало

тісно. Там було багато панів, потомків княжих та боярських родів, вони заводили поміщицьке господарство, тіснили селян і примушували робити на себе. Та й державна організація була там більше розвинена і теж докучала населенню повинностями й податками. Тут, в степу, вічна-віч з татарською небезпекою була воля. Тут і адміністрація і пани готові були давати всякі пільги, аби знаходились сміливіші люди, якіб одважились тут замешкати. Тому-то серед рідкого населення диких степів вироблявся вільнолюбний сміливий дух і уміння поводитись з вбросю, щоб в разі потреби дати одсіч ворогу. З цього пограничного населення замкових околиць здебільшого й формувались оборонні замкові дружини. З цих мешканців замкових околиць складались ватаги одважніших людей, узброювались, набирали потрібного запасу, обірали собі отамана й пускались за здобиччю далеко в глиб степів, на т. зв. „уходи“, або на Дніпровий Низ, і тут проводили ціле літо, займаючись звіроловством, риболовством і пасічництвом. На зіму верталися до дому, в „городи“ і потім спродаювали в Київі та по інших містах свою здобич. До них прилучались що-року з весни вихідці з північних українських земель, приваблювані вільним хоч і небезпечним життям у степу. Не раз ватагам цих добичників доводилось зустрічатись з такими ж добичниками з татарського боку, з татарськими чабанами або з вагонами, що простували на Україну для грабіжницьких нападів. Тоді вони або вступали в бій з татарами, коли мали досить сили, або старались заховатись, коли ворог був дужчий. Такий промисел в шаблею при боці та рушницею за плечима називався „козакуванням“, а самі здобичники почали зватись „козаками“, — слово позичеє в татар, де, як ми тильки що сказали, були й свої такі „козаки“. Згодом козацькі ватаги почали залишатись в степу й на зіму, особливо в таких козаків, що не мали в замкових містах або коло них своїх осель, не мали семей і господарства. Особливо це стало входити в звичай, коли по-

границя адміністрація почала вимагати від козакуючих здобичників, які повертались з уходів, пайків на великого князя й на себе з їхньої здобичі.

З часом козакування почало дуже ширитись і з тим-часового промислу обертається в особливий стан козаків, людей, що крім мирного промислу ставили собі завдання „лупити чабанів татарських“, як тоді говорилося, нападати на татарські ватаги, на каравани турецьких купців, вважалі боротись з степовими татарськими хижаками. Так виростала на вкраїнській землі сила, яка стала дужчою обороною краю, ніж правительенні замки з їх залогами. Найстаршізвістки, які ми маємо про українських козаків, сягають до кінця XV століття. Потім ім'я козаків вгадується все частіше та частіше. Вже самий хан кримський а в ним і турецькі власти починають скаржитись, що козаки або спалили турецький корабель на морі, або погромили якусь татарську або турецьку кріпость на чорноморському побережжю. Це показує, що козаки почали переходити од оборони на місті до нападу на лихих ворогів свого краю на їхній же власній землі. Вічно маючи діло з татарською небезпекою, козаки дуже добре привичайлися до способів степової боротьби, дуже добре вивчили норови татарські, знали їхні тропи, через те для оборони краю були найкращим військом.

Козачина
ї держава.

§ 37. Окрайна литовська адміністрація спочатку становилась дуже прихильно до козаччини, хоча часом і сварилаась з нею то за се, то за друге, звичайно за якіс податки чи частину здобичі. Дуже часто траплялось так, що самі пограничні старости або намісники великого князя ставали на чолі козачих ватаг і пускались з ними в похід на татар або на турок. Де-які з них важили собі великої слави цими походами по всій Україні, Литві й Польщі. Так, наприклад, канівський та черкаський староста (між 1510—1535 роками) Остап Дацкович; хмельницький староста (на Поділлі) Предслав Ляндсько-ронський та інші. Козаки вважали їх за своїх геройв

і піаніще в памяті козацтва вони залишились як перші „гетьмані“, начальники всієї козаччини. Головним осередком козаччини були Канів та Черкаси на Дніпрі, де мешкало більш хазяйновите, заможне козацтво; також козаки були і на Поділлі, що належало до Польщі, і там старости з-по-між місцевих українських і навіть польських панів, ставали на чолі козацьких дружин в їх татарсько — турецьких походах.

§ 38. В половині XVI століття виростає новий козацький осередок, на низу Дніпра, за порогами, де отаборилось зовсім вільне козацтво, не звязане ні старостинською, ні чиєю іншою властю, з людей найбільше сміливих, одважних, яким не жаль було покинути семю і хату, і тут в безпосередньому сусідстві з турецько-татарським світом провадити суворе войовницьке життя, повне пригод, нужди і небезпеки. Це була так звана Запорожська Січ. Її початок звялюють звичайно з іменем князя Дмитра Вишневецького, який серед козацтва прославився під іменем Байди. Родовитий український князь з'явився на Низу серед козаків десь коло 1540 року. Він прийшов там до думки про потребу заложити низче порогів постійне укріплення, яке б давало змогу твердою ногою стати на Низу і звідси вести наступ проти татар та турків. Це була не нова думка. З нею ще двадцять років перед тим носився Дашкович і подавав литовському правительству проект поставити на Низу кріпость і держати там залогу для оборони краю од татарських нападів. Але тоді з цього нічого не вийшло. Вишневецький ввявся за цю справу сам і в 1552 р. справді збудував укріплення на острові Хортиці, зарав же за порогами на Дніпрі. Аліє литовсько-польське правительство, до якого він звертався, нічим йому не допомогло. Знеохочений цим Вишневецький вступив був на московську службу, і з своїми коваками ходив разом з москалями походом на Крим, п'онищив околиці Аслам-Кермена й Очакова — турецьких кріпостей, і забрав багато татарського люду в полон. Розгніваний хан приходив з своїм військом

Початки Запорожської Січі.

на Низ і три тижні облягав Хортицький замок, але не добув його і з сбромом повернувся назад. Року 1558 Вишневецький знову за допомогою москалів ударив на Крим; на цей раз добув Аслам - Кермен і загнав орду аж за Перекоп. Але йому не дали помочи ні з Москви, ні з Литви, і він вернувся на Україну. Кілька років пізніше на заклик волохів пішов Вишневецький з козаками в Молдавію. Але тут волохи його зрадили, і він попав туркам у полон. Його одвезли в Царь-город і там замучили. Пам'ять про козака — Байду і досі живе серед нашого народу в піснях.

В цих походах виростала козацька сила, козаки робилися вже постійним громадським станом, певною силою серед громадянства, почали дбати про свої спільні інтереси серед держави; а слава про їх широко росходилася серед українського народу; на козака простий люд почав дивитись як на ідеал вільної, незалежної людини. Та й багатьох з-поміж вищих верств принажувала слава козацьких подвигів і їх лицарського, повного великих пригод життя; це ми бачили тільки що на прикладі Дашковича, Ляндскронського, Вишневецького та інших. Воюючи з Кримом і з турками, козацтво робилося вже поважною силою, і на це мусіло звернути пильну увагу польське і литовське правительство. Тимчасом у відносинах Польщі й Литви відбувся дуже великий акт, який мав величезне значення і для України. Це була так звана Люблінська Унія, що звязала в одну державу Польшу та Литву і передала східно-українські землі під безпосередню польську управу.

Громадський побут і культурне життя на Україні в XIV—XVI століттях.

Становище
українських
земель під
Польщею.

§ 39. З початком XV віку майже всі українські землі (за винятком Закарпаття, та Буковини, що була під молдавськими господарями) були поділені між Польщею та Литвою. Тому, що політичне й громадське життя в

литовській державі дуже скоро засвоювало собі форми польського ладу, то українське життя в обох сполучених спільною династією й цілим рядом уній державах розвивалось більш-менш в однакових умовах. В Західній Україні (Галичині й Холмщині) польонізація, ведена зразу з великим натиском, досягла скоро тих успіхів, що верхні круги українського громадянства, потомки колишнього боярства й старших дружинників, спольщились і покатоличились. Край було поділено на воєводства. Земля була роздана королем польським панам і місцевим зпольщеним; на цій землі заводилися кріпацькі порядки, такі, які вже існували в Польщі. Селяне губили право самостійно розпоряджатись своїм майном, прикріплялися до одного місця й пана, якому та місцевість належала, мусіли робити на пана¹ одбувати всякі повинності, число яких усе збільшувалось та зростало.

Міщанство українське по городах також сильно підупало. Ще за галицьких князів по великих містах Галичини оселилось багато чужоземних купців та ремісників: німців, поляків, жидів, вірмен. Тепер за польського панування число їх ще збільшилося і вони захопили в свої руки усю торговлю та промисл. Польські королі заведи по містах самоврядування на німецький зразок, так зване магдебурське право в виборним магістратом й „лавою“ суддів. Але до цього самоврядування, як і до всякої державної або громадської служби допущено тільки католиків, так що православні міщене-українці були тим самим поставлені на другому місці і на своїй власній землі були обмежені в громадських правах; навіть жити їм дозволялось тільки в окремих кварталах, як це було, наприклад, у Львові.

В Галичині та Холмщині, як і в самій Польщі, тільки шляхта вважалась привелеваною клясою, тільки одна вона брала участь в порядкуванні державними справами, посилаючи од кожного воєводства своїх послів на сойм. Та ще духовенство мало таке право, але тільки католицьке, православне ж до того не допускалось. Тим самим україн-

• ський народ в польській державі позбавлено політичних прав і віддано на поталу чужим елементам.

Спочатку польські королі думали просто навернути православних українців на католицтво тим, що хтіли на місце православних владик настановити католицьких біскупів. Але це їм не повелося, бо всі верстви українського громадянства гостро тому спротивилися. Тоді вони залишили православну єпархію, але на кожному кроці старались її обмежити, а на місце єпископів настановляли людей податливих, які не дуже енергійно противились заходам польського правительства. Та простий народ і міщанство твердо держалися своєї віри, і поляки не могли тут нічого зробити. З половини XVI століття серед українського міщанства пішов рух до організації брацтв і піддержки православної релігії освітою та культурою.

Український народ в захоплених поляками провінціях пробував був повстаннями попішити свою долю. Він шукав захисту й допомоги в сусідній православній Молдавії, до якої належала українська Буковина і яка в своїм культурнім житті розвивалась під сильним українським впливом. В кінці XV. століття вибухло в Галичині велике повстання селян під проводом ватажка Мухи. Але поляки напружили всі свої сили і здавили це повстання; Муха через зраду попав у полон. Самі Молдавські господарі не від того були, щоб одбити в Польщі єдиновірну Галичину. В 1509 році молдавський воєвода (господар) Богдан пішов походом на Галичину, і до його приставали не тільки селяне, але й українська шляхта, яка ще не вспіла спольщитись. Але похід не вдався, і українські шляхтичі мусіли тікати до Молдавії, а їх маєтки в Галичині поляки поконфіскували. Так Галицька Україна й зосталась у польському ярмі.

§ 40. Скасувавши автономію українських земель під князями Литва поділила їх на воєводства й старости і завела свою адміністрацію. Не вважаючи на те, що династія була спольщена й католицька, так само як і прирожденні литовські пани, українське й білоруське панство зберігало

в державі свій вплив і своє значіння, хоча все частійше траплялось, що багато з-посеред його переходило на католицтво. Головну масу земельної аристократії в Литовській державі складали потомки українських і білоруських княжих та болгарських родів. З посеред їх призначались представники вищої адміністрації, вони ж васідали в „раді панів“ коло князя. Католицький фанатизм з половини XVI століття дуже підупав, коли на Литві почало ширитись протестанство, яке знайшло собі багато прихильників серед магнатів (великих панів) та шляхти.

Вищою клясою українського громадянства зробилися потомки давніх княжих і боярських родів, які звалися загально панами і являлись земельною аристократією, которая мала великий вплив на політику великих князів литовських, беручи участь в т. зв. Раді Панів коло князя. Деякі потомки удільних князів, як, наприклад, князі Острожські, зберегли в своїх руках величезні маєтки й жили як справжні удільні володарі. Шляхта або земяне володіли дрібними маєтками й добули собі великі політичні права лише по обєднанню Литви з Польщею. Міщанство значніших городів, за прикладом Польщі, добуло собі самоуправу на підставі т. зв. Маґдебурського права. Селяне, хоча юридично й зберегали особисто свою волю, але під впливом польського ладу позбулись права на землю, которая вважалась княжою або панською, а через те були позбавлені права вільного переходу і були приковані до маєтку свого пана. Але й цей процес відбувався поволі в міру заведення на Литві польського права і польських порядків.

Державною мовою в литовськім князівстві все була мова українська, або точніше сказати, книжна українсько-білоруська. Цією мовою писались княжі грамоти, видавались закони і велись зносини між провінціальними урядами й правителством. В 1529 році, було вложено й надруковано збірник законів, т. зв. Литовський Статут, в якому чимало заховалося старовини з часів ще „Руської Правди“. У слідуючому виданні 1566 року вже бачимо значні зміни на

Громадські
верстви серед
українського
населення в
литовській
державі.

польський зразок. Взагалі в литовській державі весь час правительство намагалось запроваджувати польські порядки й стерти ріжницю між польською й литовською державами. Але це йому вдалося тільки що до зверхніх форм державного й громадського життя, що ж до внутрішнього життя народніх мас, то воно не так то лехко піддавалось чужим впливам.

Церква. Головною опорою української народності була православна віра. Вітовт, бажаючи зробити свої українські землі незалежними в погляду церковної ієрархії від московського митрополита (після того як київський митрополит Петро покинув р. 1299 зубожілий Київ і подався на Московщину), добився відновлення Київської митрополії р. 1411. Костянтинопольський патріарх, якого верховну владу призначала українська церква, призначив на цю катедру Григорія Цамвлака. Православна церква однаке втратила своє колишнє пануюче значіння навіть на чисто українських землях. Колись її піддержували князі, тепер не стало своїх українських князів, а чужі — литовські піддержували вже церкву католицьку, обдаровували її свою ласкою й милостями. Своїх православних панів ставало ще менше; тимчасом зберігалось т.зв. право патронату, себ-то право опіки над церквою в кожнім селі з боку поміщика; одже од поміщика залежало призначити священника до церкви в своїм селі, так само як од великого князя (а в Польщі од короля) залежало призначення епіскопа на православну епіскопську катедру. Розуміється, патрони — католики дуже мало дбали про інтереси віданої в їхню опіку православної церкви, а иноді й умисне старались хилити її до упадку. Простому народові жилося усе гірше та гірше, і йому важко було дбати за піддержання своєї церкви. Це все вело до того, що в XVI столітті православна церква в межах литовської держави дуже занепала. Ще за часів Вітовта виринула було думка про обєднання (унію) православної церкви українсько-білоруської і навіть московської в римо-католицькою під верховним

головуванням папи. Ця думка виникла у Візантії, яка шукала порятунку од турок на Заході і думала ціою такої унії купити собі поміч Західної Європи. В 1439 році в Італії у Фльоренції було скликано собор, на якому проголошено таку унію. В цьому соборі взяли участь митрополити київський та московський. Але з цього нічого не вийшло, бо на місцях православний народ не схотів ніде згодитись на цю унію. Але думка про унію перкви на Україні не зникла. Польсько-литовське правительство, розуміється, дуже їй сприяло.

§ 41. Разом з занепадом православної церкви зацепадала й українська просвіта. Старій українській просвіті, тісно звязаній з інтересами церкви, важко було змагатись з впливом просвіти польської, яка через латинську мову, тоді спільну для всього цивілізованого світа на Заході наукову мову, входила в безпосередній зв'язок в європейською культурою і одбивала на собі вплив великого умового руху на Заході Європи, т. зв. Відродження. Через Польщу йшли на литовську Русь впливи німецької Реформації й знаходили й на Україні та її Білій Русі багато прихильників. Своїх шкіл на Україні було дуже мало і наука в їх стояла не високо. Через те люде знатніші й заможніші віддавали своїх дітей до чужих шкіл, звідки діти виходили спольщеними і цурались вже своєї віри, своєї мови й рідних звичаїв. Так стояли справи з просвітою на Україні до полов. XVI віку, коли починається певне оживлення на цьому полі, головно заходами українського міщанства. Українське книжне писменство з XV до полов. XVI століття не виявило скільки небудь значніших творів. За те процвіла буйним цвітом народня поезія; тоді то складався невмірущий цикл дум та пісень про турецько-татарську неволю й про боротьбу з мусулманським світом.

Просвіта.

Частина шоста.

Польське панування і боротьба з ним українського козацтва. Релігійна Унія.

Люблінська
унія і приєд-
нання східних
українських
земель до
Польщі.

§ 42. Польські пани давно вже прямували до того, щоб тісніше зedнати литву з Польщею. Хоча формально обидві держави й були звязані унією та мали звичайно одного спільногомонарха (так було по смерті Яна Ольбрехта, короля польського, в 1501 році, коли його брат Олександер зробився одночасно польським королем і литовським великим князем), але у внутрішніх справах, а часто й у зовнішніх, кожна йшла своїм окремим шляхом. Поляки не мали права ні купувати земель в литовській державі, ні займати в їй державні посади. Їх вабила багата Україна і вони старались цілком обєднати Литву з Польщею, щоб і там бути такими ж господарями, як у себе. Коли постарів король Жигимонт — Август II і не мав наслідників, стало виникати питання, що буде по його смерті. Польські пани побоювались, щоб на Литві не вибрали зовсім окремого князя та щоб таким способом не знищено унію між обома державами. Саме тоді Литва почала вести війну з Москвою за балтійське побережжя (Ливонію); їй приходилося скрутно, і вона була заінтересована, щоб добути собі польську поміч. Проста шляхта на Литві була не від того, щоб тісніше звяватися з Польщею, бо тоді сподівалася досягти й собі таких самих прав і привileїв, які мала шляхта в Польщі. Але великі пани литовські, маїнати, не хотіли того, бо боялися втратити свій вплив і перевагу в державі. Само собою, що не хотіли того особливо на Україні. Однаке король і польські пани почали вести справу до обєднання. Що-року скликав король спіль-

ний сейм в Польщі та Литві, і на цих сеймах повстає питання про злуку. На сеймі в Любліні 1569 року питання це було поставлене руба. Тоді литовські пани зовсім виїхали з Люблина. Але король та пани польські рішили вести справи і без них. Перш за все королівським наказом, було проголошено, що Волинь і Підляшше прилучуються до Польщі. Силою і погрозами примушено послів в цих земель взяти участь в сеймі і вирвано у їх згоду на приолучення. Потім таким же способом було прилучене й Брацлавське воєводство, це б то східне Поділля. Важче було з Київщиною, але вкінці проголошено, що й Київщина прилучається до Польщі. Налякані тим усім литовські пани, боячись, що й решту Литви буде так само поділено, позіздились до Люблина і взяли участь в сеймі. Було постановлено, що од нині Польща й Литва на завжди веднуться в одну державу, так звану „Річ Посполиту“. Всі українські землі за винятком Берестейського воєводства прилучено до Польщі. Проте Литва в межах властиво литовських та білоруських земель з Берестейщиною виговорила собі певну автономію: власне окреме військо, своїх окремих міністрів та адміністрацію, окремі фінанси. Сейм же мав бути спільний. Така була „Люблінська Унія“, після якої за малими виникненнями вся українська земля опинилася в польських руках.*)

§ 43. Приолучення східної України до Польщі принесло рішучий зворот в її долі. Перш за все настали значні зміни в самому громадському устрою. Уже в другому виданні Литовського Статута (1566 р.) заведено певні новини на польський зразок, а в третьому виданні (1588 р.) тих новин було ще більше. Тепер, по приолученню Литви до Польщі, все життя громадське, весь громадський устрій зовсім перестроено на польський лад. Князі й великі пани

Зміна в громадському житті України з приолученням до Польщі.

*) Сіверщина належала на той час до Москви, але в початку XVII в. її повернуто на сей раз просто до Польщі; ще Буковина залишилась від Молдавії, Закарпаття під Угорщиною та Берестейщина під Литвою.

були зрівняні в правах з рядовою шляхтою. Правда, завдяки своєму багацтву вони завжди стояли вище простої шляхти, мали на неї великий вплив і по-просту тримали в своїх руках. Так само і вищі посади в державі: сенаторські, воєводські, старостинські та інші були доступні тільки магнатам. Бідні шляхтічі масами вступали на службу до магнатів і на сеймі віддавали голоси за своїх патронів.

Становище
шляхти в поль-
ській державі.

Шляхта була увільнена від усіх податків і повинностей за винятком військової служби, і то в надзвичайних випадках великої небезпеки, коли проголошувалось королем „посполите рушення“, — загальна мобілізація шляхти. До однієї шляхти належало право законодавства на сеймі. Шляхта зіздилася на „сеймики“ по воєводствах і тут вибирала послів на сейм у Варшаві. Крім шляхти тільки духовенство мало своїх представників у сеймі і в сенаті. З поміж шляхти вибирались судді на суди т. зв. городські (для справ карних — уголовних) та земські (в справах маєткових) і урядовці на всякі посади. В руках шляхти таким чином опинилася уся законодатна, судова й адміністраційна влада.

Королівська
влада в
Польщі.

Королівська влада з другої половини XVI століття зробилась дуже обмеженою. Після того як помер Жигімонт-Август II (1572) і з ним припинилась династія Ягелонів, королів стала вибирати шляхта на особливих (т. зв. електційних) сеймах і, кожного разу, вибираючи якогось чужоземного князя на престол,*) ставила йому умови які значно обмежували королівську владу і вкінці звели її до значіння порожнього титулу. Шляхта дуже пильно дбала про те, щоб не попускати збільшення королівської армії, не дозволяла тримати великої постійної армії, щоб не тратити на неї грошей і не дати змогу королеві опертись на неї. Військо утримувалось на четвертину (кварту) доходів з королівських маєтків і звалось через те кварцяним. Було

*) В році 1573 вибрано французького принца Генріха Валуа, в 1574 р. трансильванського воєводу Стефана Баторія, в 1586 році шведського королевича Жигімента Ваза.

його дуже небагато. За те кожний магнат мав свою власну дружину з шляхти, особливо в пограничних областях.

Міщанство в Польщі, а за нею й на Літві, дуже підупало. Вони не мало політичного значіння. Кожне місто, яке одержувало самоврядування по магдебурському праву, вимагалось від уряду загальної адміністрації й суду, замикалось ніби в окрему маленьку республіку. Але на ділі й воно залежало від впливу сусідів - великих панів. Позбавлені політичного значіння міщене не могли обстоювати своїх інтересів перед державою, торговля їх підупала і зосередилася в руках чужовемного елементу — жидів, німців, вірмен, які краще вміли пристосуватись до умовин економічного життя в Польщі, являючись дуже часто посередниками між поміщиками й покупцями продуктів сільського господарства. Становище українських міщен, особливо на західній Україні, було ще більш тяжке, бо на їх тяжили релігійні (що в ті часи значило те саме що й національні) обмеження.

Та найгірше було становище селянства. На польських землях селяне давно втратили право власності на землю. Вся земля була або в панських руках або в королівських; землі королівські, т. зв. королівщини, частинно тільки йшли на самого короля та на удержання війська, більша ж частина роздавалася в доживотне володіння панам, які займали вищі посади — старостинські й воєводські. Селян позбавлено права вільного переходу (див. § 40) і вони мусіли робити на свого пана та одбувати йому всякі служби й повинності. Суд над селянином належав також пану-поміщику. Такі поняття й порядки, раніше вже заведені на західній Україні, почали тепер переноситись і на Україну східну. Але тут вони стрілися з значно відмінними умовами життя.

§ 44. Протягом XVI століття в економічному житті Західної Європи відбувалися великі зміни. Відкриття Америки, морського шляху в Індію та інші великі географічні відкриття оживили господарсько-торговельний

Міщанство.

Селянство.

Справа володіння землею і зрист панського господарювання.

обмін між ріжними державами, викликали жвавий торговельний рух. В середній і в західній Європі піднявся великий попит на хліб та інші продукти сільського господарства, які йшли з Польщі по Вислі до пристаней на Балтійському морі. Вести господарство на широку ногу зробилося дуже вигідно, і польські пани накинулись на широкі простори новоприлучених українських земель, бо в Галичині вже стало дуже тісно. Король щадрою рукою почав роздавати величезні маєтки на Україні, цілі області, так, наприклад, трохи не половина Полтавщини припала князям Вишневецьким, інші одержали великі лятіфундії на Поділлю, Київщині, Чернігівщині. Одна Волинь і північна Київщина були густо заселені й тут трималися ще свої українські пани й своя дрібна українська шляхта. Добувши в короля грамоту на володіння певним обшаром землі, польські пани часто заставали на місті українських власників; тоді вони примушували їх спродувати їм за безцінь своїх володіння або просто одбирали, покликаючись на королівське надання. Але чим далі на південь та на схід, тим населення ставало все рідшим і зовсім зникало серед „Дикого поля“. Одже одержуючи королівські грамоти на землі панам треба було перш за все подбати, щоб їх васелити, бо без живої робочої сили ці маєтки не мали жадної цінності. Отож пани закликають переселенців з Галичини, Холмщини, Волині, Київського Полісся, обіцюючи їм на певне число років волю од усяких податків і повинностей, поки вони влаштують своє господарство. Та й самі селяни, скоштувавши панщини, заведеної вже скрізь на Західній Україні, охоче йшли на нові місця шукати кращої долі. Тут серед широких степових просторів на першій порі не було панського примусу, та тут недалеко вже була й козаччина, в якій на лихий кінець можна було знайти притулок і захист. Край почав дуже скоро заселяватись, повставали села, нові замки й міста, але разом із тим ставало й питання про оборону краю від татар, бо хоча столітня боротьба козаків з ордою й приборкала трохи татарську силу й

завзяття, але власений і багатий край дуже вже приваблював хижаків, і в другій половині XVI століття ми бачимо цілий ряд страшних татарських наїздів, од яких стогнало Поділля, Галичина, Київщина й навіть далека Волинь. Справжньою обороною краю при тодішній слабій силі держави, та ще з такою погано організованою армією як в Польщі, могла служити тільки організована оборонна сила громадянства, в самому краї, а такою силою й була козаччина. Разом із тим козаччина робилася опорою й захистом для народніх мас від усе збільшуваного гніту польських державних і господарських порядків.

§ 45. Литовське, а потім і польське правительство, спочатку прихильно дивились на боротьбу козацтва з татарами; вони не мало нічого проти існування козацького війська, як сталої постійної організації, вони хтіли лиш щоб це військо було строго слухняне і не виходило в своїм житті і в своїх діях по-за межи, які йому ставили представники правительственної влади. Але козацтво ні як не могло вдергатись в тих рямках, які були бажані литовсько-польському правительству. Ми вже бачили, що причіпки старост та намісників, їх втручання у внутрішнє життя козацької верстви, примушували сміливіших і вільно-любніших козаків, не звязаних сім'єю й господарством, виселятись на Низ, за пороги, і там заложити новий козацький осередок, куди вже не сягала рука ні князівського, ні королівського намісника. Це була славна Запорожська Січ; заснування, якої звязують звичайно з ім'ям Байди—Вишневецького (дів. § 38). З другого боку козаки в своїй боротьбі в турецько-татарським світом поводились зовсім самостійно, не рахуючись з думками й плянами уряду. Вони входили в спілку з москалями, втручались у молдавські справи, робили походи на кримське й взагалі чорноморське побережжя і обурювали цим не тільки кримський, але й турецький уряд. Турки гровили польсько-литовському правительству помстою, як що воно не приборкав своїх своєвільничих підданих—козаків. Але згодом виявилась ще

Зріст козацької сили в кінці XVI століття.

одна причина, яка змусила правительство звернути особливо пильну увагу на козацтво. Народні маси з великим довіррям і симпатією почали ставитись до козаків, як до оборонців одного ворога. Козаки зробилися героями в очах народу, і козак був ідеалом вільної людини для кожного українця з народу. Згодом, коли все тяжкою вагою почала налягати на народ кріпаччина й польські державні порядки, до козацтва почали приставати ті, хто не хтів коритися новим порядкам і волів кинути свою домівку, свій край, ніж схиляти шию в ярмі.

Уже в 40-х роках XVI століття литовське правительство наказує своїм пограничним старостам і намісникам, щоб вони не помагали казакам, не дозволяли їм самовільно ходити в походи та щоб списували їх у реєстри, щоб мати їх усіх під пильним доглядом. Але старости, сидючи на місці добре розуміли, що козаки служать одинокою справжньою обороною краю проти татарви, й приборкати їх — значить потурати самій татарві. Одже й по тому бувало, що представники адміністрації й окремі багаті пани сами ставали на чолі козацьких дружин і ходили з ними на татар і турок. Такий був волинський князь Богдан Ружинський, що так само як колись Вишневецький, мав зносини з Москвою, ходив походами на Крим і поляг головою, добуваючи Аслан-Кермен.

Коли в 1560-х роках наслідком козацьких походів турки почали скаржитись правительству, король Жигімонт II Август наказав списати всіх козаків у реєстр, настановити над ними особливого старшого, видавати записаним в реєстр платню й тримати їх в руках. Але це все було здійснено тільки на-половину; більша частина козаків не попала в реєстр і поб-прежньому на свою руч вела боротьбу з татарами. В 70-х роках XVI ст. вславився козацький ватажок Іван Підкова, який захопив був із своїми козаками в 1577 році Молдавське господарство. Але поляки вхопили його і за те, що він втручався самовільно в чужоземні справи, йому стято голову ві Львові.

Особливо заходився коло організації з козаків правитель-
ственного слухняного війська уряд короля Стефана
Баторія (1576—1588), але з тих заходів так само не-
багато було наслідків, як і од попередніх реформ. Покли-
куючись на королівські накази, реєстрові козаки домагались
для себе особливих прав і привелей як для королівського
війська. Тимчасом їм навіть обіцяну платню видавали дуже
несправно, а королівська старшина, поставлена над ними:
старший (пізніше його стали називати гетьманом), пол-
ковникій і суддя докучали своїми причіпками і обмеженнями
козацької волі.

§ 46. Нереєстровані козаки, ті, що їх не вписано до
реєстру й ті, що самі не хтіли коритись новим порядкам,
 знайшли собі пристановище й захист на Запорожжі. Тут
помалу виробилася окрема військова організація, на зразок
лицарського братства, лицарських орденів, що існували
в Західній Європі і так само ставила собі завданням
оборону християнських земель од мусульманського натиску.
Тільки що запорожське лицарство мало не аристократич-
ний, як на Заході, а щиро народній, демократичний
характер. Осередком запорожського або низового козацтва
була Запорожська Січ. Це був укріплений табор, який
називався інакше кошем і звичайно містився де-небудь в
захистному місті на Дніпровому Низу, десь на одному з
Дніпрових рукавів або допливів. Січ міняла своє місце.
З кінця XVI ст. і до поч. XVIII ст. намзвісні три місця,
де перебувала Січ: Микитин Ріг (теперішній Никополь на
Дніпрі), остров Токмаківка і річка Чортомлик (т. зв. Стара
Січ). Всі члени запорожського війська вважались товари-
шами, братчиками, і всі вкупі складали одне товариство;
воно ділилось на курені; число цих куренів уже в останніх
часах існування Запорожжя досягало 38. Кожен товариш
приписувався до певного куреня, і жив тут, маючи усе
спільне: хату й стіл. Тільки зброю та одежду кожен мав
власну. Порядкувалось запорожське товариство виборною
старшиною: на чолі стояв кошовий отаман, або пан ко-

шовий; далі йшли суддя, осаул, писарь. По куренях так само всі уряди були виборні, починаючи од курінного отамана, кінчаючи кухарем. Старшину вибірали тільки на один рік, усі ж важніці справи вирішались на раді, де мав право брати участь кожен товариш. Великий вплив на порядкування справами й на громадську думку товариства мали січові діди, як колись „старці градські“ на вічу. В члени товариства був вільний доступ для всіх, хоч, розуміється, треба було мати щось спільне з тими ідеями й поглядами, якими жило брацтво. Й бути готовим на суворе, повне небезпеки й посвящення життя, яке воно вимагало від своїх членів. Жінки на Січ абсолютно не допускалися. Запорожські порядки, як їх тут вмальовано, склались не відразу, але вже в кінці XVI ст. вони були такими в головних своїх рисах. Зріст польського права на українських землях при кінці XVI в., непорозуміння з польським правителством, які прийшли врешті до збройних сутичок, усе це викликало велике збільшення запорожського товариства, до якого приставали усі незадоволені польським режимом, які могли порвати з своїм звичайним життям і вміли проложити собі шлях на Запорожжя.

Польське правительство використовувало козаків не тільки для оборони краю од татар: козаки брали участь у війні з Москвою, котру вів король Стефан Баторій. Скоро по війні знов қозаки обернули свої сили проти турок: уяли турецьке місто Тягиню на Дністрі (теп. Бендері), а трохи пізніше взяли Очаків. Щоб одвести од себе грозу турецького гніву, польське правительство звеліло карати привідців сих походів, і справді кілька ватажків було вхоплено і страчено, але козаків це тільки роздратувало, і коли на Січ прибув королівський післанець, вони його втопили у Дніпрі.

Весною 1586 року козаки перепинили татарський похід на Україну, взяли й спалили знову Очаків, Козлов (Евпаторію), Білгород (теп. Акерман). Турки знов грозили війною і польське правительство звеліло не пускати ні-

кого на Низ, не дозволяло вивозити туди припаси, а зловленіх запорожців — суворо карало. Але це ні до чого не довело, і козацтво почало ширитись по Україні від Дніпра до Поділля. Ковацькі ватаги появляються на Україні й росташовуються серед панських маєтностей, живуть їхнім коштом, а людність, де появляються козаки, стає сміливішою, не так то слухає панських роспорядків, і багато людей пристає до козаків.

§ 47. На початку 1590-х років вибухає справжня війна між козаками й деякими українськими магнатами. Один з ковацьких ватажків Криштоф Косинський завівся в білоцерківським старостою кн. Янушем Острожським і почав в ним війну. Він опанував Київом, Переяславом, перейшов на Волинь і тільки спільним силам українських панів під проводом князя Василя Острожського вдалося втихомирити козацьке повстання.

Тимчасом слава про козаків та про їхню успішну боротьбу з турками почала росходитись по чужих сторонах. Цісар німецький Рудольф II заходивши коло війни з турками прислав р. 1594 до козаків на Січ ціле посольство з грішми й подарунками, щоб намовити козаків узяти участь в спільній війні проти турків. Одночасно з тим і папа римський вислав свого післанця, який однаке не зміг обратись на Запорожжа, а побував тільки в ревстрових козаків. З свого боку і царь Московський прислав їм на Запорожжя грошей, підмовляючи також до війни з турками.

До боротьби з турками стали не тільки запорожці, але й друге військо козацьке, яке склалося на Брацлавщині й Волині під проводом Северина Наливайка, родом з Гусятини на галицько-подільській границі. Наливайко пішов походом на Волошину, взяв Тягиню, а потім спільно з запорожцями взяв і молдавську столицю Яси, примусивши молдавського господаря відступити від турок і пристати до німецького цісаря. Потім разом з волохами громили Тягиню, Білгород і Килію.

Повстання
Косинського.

В осени 1595 року Наливайко вернувся на Україну з своїми козаками і тут почав боротьбу з панами. Він уявя Куцьк на Волині, далі пішов на Білорусь, ввяя Слуцький замок, а потім Могилів; коли ж проти нього вирушило литовське військо, одступив назад на Волинь, везучи з собою значну артилерію. Простий народ і на Україні і на Білорусі скрізь спочував козакам. Православних українських панів сим разом наливайковці не чіпали, за те дставалось од їх католикам і полякам. Запорожці також пристали до наливайковців і росташувались на Київщині й на Волині. Тоді польське правительство звеліло польному гетьманові Станіславу Жовківському уйти з військом утихомирити козацький рух. Весною 1596 року Жовківський вирушив на козаків. Козацькі сили були роскидані. Сам Наливайко з своїми козаками стояв на південній Волині, запорожці з своїм отаманом Григорієм Лободою стояли коло Білої Церкви, а ще частина запорожців з гарматою росташувалась під проводом полковника Шаули аж на Білій Русі. Жовківський вдарив зразу на Наливайка, погромив його і пігнав на південь; Наливайко з боем відступав і довго водив за собою Жовківського, а тимчасом. Лобода сполучився з Шаулою, а потім коло Білої Церкви пристав до їх і Наливайко. Тут козаки трохи не знищили польського авангарду, що приспів був уперед. Надійшов з головними силами Жовківський, і коло урочища Гострий Камінь стала крівава бійка. Але поляки не подужали козаків і відступили до Білої Церкви. Козаки ж стягували своє військо до Дніпра, зводили туди свої семі, перейшли через Дніпро коло Переяслава і рушили в глиб Задніпрянщини.

Солониця. Тимчасом Жовківський одержав нову поміч в Польщі і пустився за козацьким військом наздогін. Не далеко від Лубнів коло річки Солониці нагнав він козацьке військо й оточив його з усіх боків. Козаки отаборились і завважаю одбивались. Жовківський обстрілював табор з важких гармат, штурмував його, але не міг уяти й рішів добути

його облогою. В таборі почався голод, не ставало запасів для людей і паши для коней. Серед козаків почалися сварки, Лободу було вбито, але й Наливайка не вибрано замість його гетьманом, а вибрано Кремпського. Тимчасом по Дніпру плила з Січи допомога під проводом полковника Каспара Підвісоцького. Жовківський щоб не допустити позднання Підвісоцького в обложеним табором почав страшну канонаду, а сам підсилав між тим післанців, які умовляли козаків піддатись і видати своїх проводирів; за це їм обіцяно повне прощення. Два дні терпіли козаки страшний вогонь, на їх очах падали од голоду і од ворожої стрілянини їхні жінки та діти. На третій день не втерпіли і піддалися на умови Жовківського; звязали Наливайка, Шаулу та іншу старшину й видали полякам. Але це не помогло: поляки кинулись на безбройних уже козаків, і почалась страшна різанина, на цілу милю поле вкрилось трупами. Тільки один полк під проводом самого гетьмана Кремпського оружною рукою пробився через ворожі ряди й проложив собі шлях на Запорожжя. Запорожці з Каспарам Підвісоцьким також завернули назад. Ляхи тяжко помстилися над узятими в неволю ватажками козацькими. Їх одвезли у Варшаву, трохи не цілий рік тримали в тюрмі й мучили страшними тортурами на допитах, нарешті поодрубали голови. Цей погром ковацтва стався саме тоді, коли на Україні починалася грізна буря релігійної колотнечі, викликаної примусовим заведенням церковної унії.

§ 48. З початку XVI віку Західня Європа переживала великі зміни в релігійному житті, викликані реформацією, яка почалась, головним робом, у Німеччині. Реформаційний або протестантський рух дуже скоро розійшовся по всіх сторонах і докотився до Польщі, Литви й України. Тут він знайшов собі багато прихильників, переважно серед панів і шляхти. Особливо сильний протестантський рух обхопив Литву і Волинь. Тут поширилися ріжні віроучення й секти: кальвінізм, аріянство, соцініанство та інші.

Протестантський рух в Литовсько-польській державі і католицька реакція.

Позасновувались школи, друкарні, молитовні доми. І католицтво й православіє дуже підупали й не могли ставити серйозного опору новій релігійній науці. Особливо тяжке було становище православія; воно вже давно зробилось релігією так бій мовити другого рангу, до його признавалися головно тільки народні маси, в вищих же кругів дуже небагато держалось ще батьківської віри, так як оце князі Острожські. Православне духовенство було вбоге і неосвічене. Архіереї ж дбали здебільшого про свою матеріальну вигоду, дивились на епіскопські катедри тільки як на джерело для прибутків і мало цікавились справами віри. В звязку з занепадом церкви підупало взагалі й культурне українське життя. В половині XVI століття католицька церква вийшла з своего стану розстрою й пригноблення, до якого вона дійшла була через поширення протестанства й відпад від неї цілих країв. Вона провела деякі внутрішні реформи, скріпилася, зібралась з силами й почала боротьбу з протестантизмом. Почалась так звана католицька реакція, яка досягла в другій половині віку й Польщі. Особливо прислужився в сій боротьбі проти протестантизму орден єзуїтів. На Литві єзуїти з'явились у перше в 1564 році. Вони постарались насамперед захопити в свої руки справу шкільну. Вони позасновували цілий ряд своїх колегій, (у Вільні, Любліні, Ярославі та інш. містах), в яких дуже добре як на ті часи поставили шкільну науку. До цих колегій почали віддавати своїх дітей пани — католики, протестанти й православні. Єзуїти приймали охоче всіх. В своїх вихованцях єзуїти старались розвинути прихильність і любов до католицької церкви, добиваючись цього дуже зручно всякими способами. Молоде покоління, яке перейшло єзуїтську школу, було вже щиро віддане католицтву. Діти батьків, що були завзятими протестантами, робилися вже вірними синами католицької церкви. Крім того єзуїти старались підбити під свій вплив людей впливових у державі, сенаторів, міністрів, двірських достойників, з тим, щоб усю політику в державі направляти в дусі інтересів

єзуїти.

католицької церкви. Ім удалось цілком захопити в свої руки нього короля Жигімента III. Вазу (1588), який усі державні інтереси ставив у залежність од інтересів церкви, дуже нагадуючи цим еспанського короля Пилипа II, свого сучасника. Католицька реакція подужала протестантський рух. Вона зовсім зупинила його розвиток, і дуже небагато людей зсталось вірними протестантським віроученням. Тоді, упоравшись з протестантизмом, єзуїти й взагалі проводирі католицтва в Польщі, рішили звернути свою увагу на православіє. Не тільки в Польщі, але й в більшості тогочасних держав панувала думка, що інтереси єдності й міцності держави вимагають і релігійної єдності. Проводирям католицької церкви в Польщі удалось перевонати і правительство і широкі круги громадянства, що навернення православних білорусів та українців на католицтво було б дуже корисним для держави. Король був найщирішим прихильником цієї думки. Єзуїти почали вести літературну полеміку проти православія, доводячи його хиби, помилковість, мовляв, догматів, неосвіченість духовенства і проповідували необхідність поєднання з католицькою церквою. Ті самі думки проповідували вони і з церковних катедр, а серед них були дуже талановиті промовці, як то Петро Скарга.

Обставини, здавалось, були корисні для такого завдання. Православіє перебувало, як ми вище зазначили, в дуже тяжкому стані (див. § 40) і тільки з другої половини XVI. ст. помітні змагання його піддержати. Змагання ці виходили від unctionних представників українського панства, що залишилось вірним своїй батьківській вірі, та від українського міщанства. З цих українських панів, прихильників православія й української культури, треба згадати литовського гетьмана Григорія Ходкевича, родом з Київщини, котрий в своїм білоруськім маєтку Заблудові заснував друкарню, де друкувалися богослужебні книжки. Другу друкарню й школу заложив у Слуцьку князь Юрій, потомок Олельковичів. Та найбільше значіння мав Острог

на Волині, осередок мавностей князів Острожських. Князі Острожські були найбагатшими панами не тільки на Україні, але й в усій Польщі. Вони всі твердо тримались православія. Особливо відзначалися цим князь Константин Острожський, гетьман литовський, герой війни з Москвою (пом. 1530 р.), воєвода Київський і його син Василь Константинович (помер р. 1608). Він заложив у своїй резиденції Острозі академію, де вчили латинською й грецькою мовою професори, запрошені з-за-кордону; заложив друкарню, де р. 1580 видруковано повний переклад Біблії на словяно-руську мову. Коло цих закладів гуртувався кружок українських учених, які в кінці XVI ст. виступили в обороні православної віри.

Брацтва.

§ 49. Далеко важніше значіння мала діяльність самого українського громадянства, переважно міщенства, яке ще в 1530 роках почало організуватись для оборони своєї віри і народності. Почин сьому дали львівські українські міщене. Заняті боротьбою за свої церковні й громадські права, вони організувались в брацтво, товариство на зразок т. зв. цехових організацій, тільки що з метою взаємної піддержки, оборони своєї віри й піднесення просвіти. В 1539 році львовянам удалось досягти, що було знову призначено епіскопа на катедру, яка довгий час стояла у Львові порожня. Заохочені цим вони провели через уряд статут брацтва при церкви св. Успення, добули йому згодом від костянтинопольського патріарха титул ставropії, себ-то автономної незалежності від митрополії. Львівське брацтво зробилось зразком для інших міст. Слідом за ним починають засновуватись такі ж брацтва не тільки по значніших городах України й Білорусі, але і по багатьох зовсім незначних. Брацтва засновували школи, друкарні, видавали книжки, помагали своїм членам в пригоді, підтримували один другого взаємно, і скоро зробилися дуже значною силою. Коли 1605 р. польське правительство, що підпало під їх вплив, почали робити натиск на православіє, брацтва були головною силою, що виступила в обороні право-

славної віри. За допомогою брацтв і таких меценатів української просвіти, як князь Василь-Костянтин Острожський, в послідніх десятиліттях XVI віку розвинувся на Україні досить живавий культурний рух. Осередками цього руху були школи Острожська й Львівська. Звідси вийшли ряд талановитих учених і письменників. З Острога вийшли Герасим Смотрицький, його син Мелетій Смотрицький, Христофор Бронський, Басиль Суражський: З львовян вславились: Стефан і Лаврентій Зізанії, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Іван Борецький (пізніше київський митрополит). Крім головних шкіл львівської й острожської, позасновувано багато шкіл по інших містах, де також перед вели брацтва. Пізніше, цей просвітній рух перейшов і на Україну Наддніпрянську та зосередився у Київі.

Однаке цей широкий культурний рух, направлений на піддержання православної віри і національної просвіти, і та велика автономія, яку здобули собі від костянтинопольських патріархів брацтва, не обходились без непорозуміннів з православними владиками й взагалі з вищим духовенством. Православні епіскопські катедри, як уже згадувалося, були доступні переважно людям з панських кругів; претенденти на ці катедри дивились на їх, як на джерело великих прибутків і добивались їх через ріжні протекції у сильних мира цього. Йшли сюди люди без усякого інтересу до самої справи, і зайнявши епіскопську катедру, не кідали своїх звичок світської людини, оточували себе роскошами, проводили свій час у забавах, піячили, сварились з своїми сусідами панами й робили на їхні маєтки наїзди з узброєними слугами. Певна річ, що між такими владиками й брацтвами не могло бути внутрішнього ідейного звязку й доброго порозуміння. Та навіть і більш освічені й ідейні епіскопи, прихильники культурного руху, були незадоволені втручанням мирян-братчиків у внутрішні церковні роспорядки і дуже ремствуvalи на надання брацтвам автономії і ніби навіть контролю над поведінням

епіскоپів. Вони завидували становищу католицьких епіскопів, які користувались великою повагою й авторитетом в правительственных кругах і мали великий вплив на державні справи.

Заходи владик
коло унії.

§ 50. Католицьке духовенство, добре обзняйомлене з становищем православної церкви, з свого боку намовляло православних владик піти на унію з Римом, себ-то призвати над собою зверхність римського папи. Нетактовне поводження костянтинопольських патріархів що-до українських епіскопів обурило останніх до краю, і вони почали навсправжки думати про унію. З початку 1590-х років порозумілись між собою епіскопи: львівський Гедеон Балабан, луцький Кирило Терлецький, турівський Леонтій Полчицький і холмський Діонісий Збірський. Вони списали між собою тайну умову про приняття унії, прихилили до себе київського митрополита Михайла Рогозу і епіскопа володимирського Іпатія Потія і року 1595 вирядили до Риму своїх делегатів — Кирила Терлецького й Потія, котрі й заявили папі про своє признання папської зверхності. Владики знали, що справа унії дуже непопулярна на Україні і через те вели своє діло потайки.

Однаке справа стала звісною українському громадянству і викликала страшне обурення. Старий князь Острожський розіслав скрізь по брацтвах та по церквах окружну грамоту, щоб не слухались більше зрадників — владик, боролись би проти унії й лаштувались до церковного собору. Бачучи, як усі обурені проти унії, епіскопи Гедеон Балабан і перемишльський Захарій Копистенський одступили від унії. Козаки - наливайківці, що саме тоді билися на Волині, заявили, що вони також проти унії й стоять за православну віру. На кінець 1596 року король призначив у Бересті Литовськім церковний собор, де мала бути офіційно проголошена унія. Сюди зіїхались і православні: депутати світські і духовні, представники брацтв, шляхти, ріжні пани, що тримались ще православія, — разом з

князем Острожським, і його сином Олександром, воєводою волинським. Приїхав і представник патріарха костянтинопольського протосінкел Никифор. Прихильники унії — владики й деято з вищого духовенства, разом з католицькими духовними й королівськими делегатами засідали окремо, — православні знов же таки окремо. Одна сторона оповістила, що унія прийнята, і що всі, хто проти неї виступатимуть, підлягають прокляттю; православні ж оповістили, що ніяким чином не згодні на унію й прокляли всіх, хто до неї пристане, а до короля написали прохання, щоб він увільнив з катедр тих владик, що прийняли унію.

Так стався релігійний розкол на Україні. Не вважаючи на те, що унію проголосила тільки невелика купка владик і духовенства, що коло їх стояла, польське правительство признало унію як одиноку законну релігію українського й білоруського населення, признану ніби-то ним самим. Все громадянство польське стало на тому, що владики, як голови церкви мали право рішати про унію за всю свою паству. І правительство польське скрізь стало підтримувати уніятів: одидало в православних церкви й монастири і передавало уніятам ідеї тільки можна робило православним усікі утиски. Почалась завзята релігійна боротьба по всій Україні і на Білій Русі. Православна шляхта протестувала на сейміках і на сеймі, домагалась того, щоб катедри епіскопські знову були заміщені православними; вона ввійшла в спілку з шляхтичами протестантами, щоб вкупі боронити волю віри. Брацтва піддержували духовенство, яке скидали з парафій, боронили свої церкви. Старий князь Острожський використовував усю свою повагу й вплив, щоб оборонити православіє. Завязалась гаряча літературна полеміка між православними й уніятами. З боку православних особливо придбали популярність згадуваний уже Хр. Бронський, автор книги „Апокрізіс“ і афонський чернець Іван Вишеньський (родом з Галичини) — своїми талановитими посланнями, писаними гарною народньою мовою. Боротьба прийняла більш напружений характер,

Релігійний
роздол.

коли за православіє вступилося козацтво і обороноу віри виставило як одну з причин свого незадоволення польським громадським ладом. Це зробило в очах тодішнього українського громадянства козацьку справу — національною українською справою.

Частина сьома.

Козацькі війни в першій пол. XVII ст.

§ 51. Після Солоницького погрому козацтво було дуже ослаблене. Польський сейм видав закон, по якому касувались усі попередні козацькі привелей, і козацтво опинилось по-за законом: заборонено було возити припаси на Запорожжя, вигнано козаків з старостинських округ, давню організацію реєстрових козаків скасовано. Але такий стан тривав недовго. Польща почала вести війни, спочатку з волохами, потім з Швецією і дуже потрібувала козацької допомоги. Це дуже зручно використав гетьман козацький Самійло Кішка і добився того, що утиски над козацтвом сеймовим таки законом було скасовано. Козаки взяли близьку участь у волоському та ливонському походах, де Самійло Кішка й наложив головою (1602). Козаки тепер знов підняли голову і почали домагатись, щоб їх трактовано було на рівні з звичайним королівським військом. Польське правительство, хоч дуже нераде було козацьким претензіям, але мусіло те терпіти, бо скоро почалась нова війна московська, і козаки знову були дуже потрібні. Вони ходили у війську претендента на московський престол царевича Дмитра, ходили й разом з самим королем (1609). Число козаків дуже зросло. До їх поприставало багато міщан, селян і польське правительство, заняті війною й маючи велику потребу в козацькій допомозі, не могло робити цьому перешкод. Козаки не вдовольнялися уже московськими походами, але знову почали свою боротьбу з мусульманським світом. 1606 року козаки ходили в море, розбили турецьку ескадру, взяли місто Варну на болгар-

Гетьман
Самійло Кішка.

ськім побережжу, а через рік узяли Перекоп. Ще через рік зробили напад на Дунайські гірла, взяли Ізмаїл, Кілію, потім Білгород, і нарobili туркам дуже багато шкоди.

Великі походи
на турок.

З кожним роком ці походи робляться одважнішими й грізнішими. По скінченню московської війни (1612—1613 р.) багато козаків повернулось на Україну і морські походи давали вихід їхньому завзяттю й жадобі пригод та здобичі. На своїх лехких човнах „чайках“, узброєних 4—5 невеликими граматами, з екіпажем по 50—70 чоловіка, пускаються вони в одкрите море, перепливають аж на малоазійський берег, нападають на міста, сплюндрують їх, визволяють своїх полонених, забирають багату здобич і вертаються до дому. Не раз гинуть під час бурі, або при стрічі з сильними ескадрами турецьких кораблів-галер, але це не спиняє завзятців, і на другий раз нова флотилія чайок з тією ж одвагою випливає в Чорне море. В 1614 році спалили козаки Сіноп і Трапезунт, на другий рік з'явились перед самим Царь-Городом і сплюндрували його околиці. В 1616 році під проводом славного гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного взяли Кафу, ненависний невольницький ринок, а в осені того ж року пограбували малоазійське побережжя, розбили турецьку ескадру і знов зробили морську демонстрацію перед самим Цар-Городом.

Гетьман Петро
Сагайдачний і
оживлення
українського
культурного
життя в Київі.

§ 52. Ці походи рознесли козацьку славу по всій західній Європі, Польщі ж принесли багато клопоту і небезпеки. Турецьке правительство, не маючи змоги само приборкати козаків, зверталось за цим до польського і нарешті стало грозити йому походом турецького війська на Польщу. Втомлене довгою московською війною правительство польське старалось власкавити турків і обіцяло втихомирити козаків. Воно почало з ними переговори. На чолі козацтва стояв тоді гетьман Петро Сагайдачний. Це був дуже розвумний і тонкий політик, який дуже добре умів використовувати становище Польщі не тільки в інтересах козацтва, але й усієї української національної справи. Разом із тим був Сагайдачний дуже талановитим стратегом

і вславився своїми походами на турок, а особливо на Москву в 1618 році, коли він визволив королевича Володислава з тяжкої біди під самою Москвою. Польське правительство мусіло з ним рахуватись. Сагайдачний умів повести справу так, що не вважаючи на всі заходи польського правительства число козацької армії не було зменшено, а під охороною цієї армії Київ знову як колись зробився осередком культурного українського життя. Один з діячів берестейського собору, Єлісей Плетенецький, ігумен Печерського монастиря, заснував у 1615 році при монастирі друкарню, яка дуже скоро стала осередком видавничого руху по всій Україні. Одночасно з тим заснувалось у Київі Богоявленське брацтво, до якого вписався сам гетьман Сагайдачний „з усім військом запорожським“. Брацтво заложило вищу школу, яка згодом була митрополитом Петром Могилою реформована на академію, по зразку західно-европейських університетів. Коло цієї школи й коло брацтва зібралось гурт учених і письменників, що переходили сюди зі Львова та інших міст, наприклад, згадувані вже нами Іван Борецький, Захарія Копистинський, Лаврентій Зізаній, Павло Беринда, (автор великого словника українського) Ісаїя Копінський та інші.

Та найголовнішим ділом, довершеним того часу в Київі за допомогою Сагайдачного, було відновлення ієпархії на Україні. Після того, як владики попередили на унію, то на всю Україну зоставалось тільки двоє православних єпископів: львівський Балабан і перемишльський Копистинський. Коли ж вони вмерли, то заступник єпископа у Львові, владика Тисаровський зостався одиноким православним єпископом. Король настановляв тільки уніятів і тільки уніяцьких єпископів уважав за законних. Ніякі заходи православних панів і шляхи не помагали. Епархії зоставались без єпископів, нікому було настановляти священників. Коли в 1620 році переїздив через Київ з Москви іерусалимський патріарх Теофан, то до його звернулись представники від усього українського громад-

Відновлення
православної
ієпархії в Київі.

янства з проханням висвябити митрополита й єпископів. Прохання це піддержал Сагайдачний. Тоді Теофан висвятив на митрополита Іова Борецького і ще п'ять єпископів. Фактично власті їх поширилась тільки на області, де стояло козацьке військо. Польське правительство їх не признавало, і коли один з їх виїхав до своєї єпархії на Білорусь, роспочало страшні переслідування, так що той єпископ мусів тікати назад до Київа під охорону козацьких мушкетів.

Війна
з турками.

§ 53. Тимчасом на Польщу насунула грізна хмара турецької війни. Турки розгромили польську армію під Цоцорою недалечко Дністра, і сам гетьман коронний Жовківський, герой московської війни і колишній переможець над Наливайком, поляг головою. Поляки звернулись до Сагайдачного з благанням, щоб рятувати державу. Сагайдачний поставив од себе умову: признати нову православну єпархію, не чинити православним утисків, задоволінити деякі козацькі потреби. Польське правительство все пообіцяло зробити, і тоді Сагайдачний рушив з 40.000 козацькою армією і з доброю артилерією в поход, визволив польське військо з його критичного становища над Дністром і під Хотином побив турок. Унаслідок того турецький султан мусів підписати мир з Польщею. Сагайдачного було поранено в бою і він, повернувшись з походу до Київа, скоро помер (1622). Його смерть викликала тяжкий жаль серед українського громадянства. Польське ж правительство не додержало ні одної з своїх обіцянок.

Козаччина й
турецько-та-
тарські справи.

Польське правительство твердо стояло на тому, що унія являється одинокою признакою законом вірою, а польські пани старались завести на Україні такі ж кріпацькі порядки, як і по всій Польщі, а число козаків звести до кількох тисячів логічної охорони, та зробити з них слухняних виконавців волі польської адміністрації. Знову наростало взаємне напруження. Козаки по-прежньому дратували турок своїми походами, і ті знову грозили польському урядові. Особливо щасливим для козаків був

поход 1624 року, коли вони за одне літо двічі громили береги Босфору і побили велику турецьку ескадру. З ко-зацькою силою серйозно почали рахуватись в турецько-татарському світі, до них почали звертатись ріжні претенденти на кримський і навіть на турецький престол, втягаючи їх таким способом у внутрішні татарські й турецькі справи. В кінці 1624 р. татарський хан Шагін - Герай формально заключив з козаками спілку.

Все це дуже трівожило польське правительство і воно нарешті уповажнило коронного гетьмана Конецьпольського йти з військом приборкати козаків. Конецьпольський влітку 1625 року захопив козаків несподівано, коли більшість їх була на Низу і зайняв Наддніпрянщину аж до Канева. Татари не подали козакам помочі. Гетьман Жмайлло, що сидів на Запорожжю, вирушив Конецьпольському на одсіч. Битва сталася під Криловим, недалеко Дніпра. Вона мала нерішучий характер. Поляки почали з козаками переговори і стали на тому, що на будуче козаків реєстрових має бути 6.000 людей, а хто не попаде до реєстру, мусить вертатись до свого первісного стану, міщане до своїх міст, селяне до своїх панів у підданство. Умову цю заключено на урочищу Курукові Лози. На місто Жмайлла гетьманом обірано тут Михайла Дорошенка (1625).

§ 54. Дорошенко, добрий політик і вояка, списав реєстр, як було умовлено, але не поспішав примушувати „випищиків“, — тих що до реєстру не ввійшли, — вертатись під панський уряд. Він стримував їх од самовільних виступів і, ладнаючи справу з поляками, держав тих випищиків на поготові. Тимчасом татарський хан рішив скинути з себе турецьке панування і покликав на поміч козаків. В криму повстали дві партії: одна стояла за самостійність Криму, друга за турецький протекторат. Дорошенко з реєстровими козаками, запорожцями й випищиками пішов походом у Крим, узяв Бахчисарай, але тут обидві татарські партії помирились між собою і вдарили разом на козаків. Гетьман Дорошенко поляг у бою під Кафою (1628),

Гетьман Михайло Дорошенко.

а козаки оружною рукою пробили собі шлях до дому і вернулися на Україну. Якийсь час після того було тихо. Польське військо виступило з України і пішло воювати з шведами.

Перяславська
війна 1630 року.

При кінці 1629 року вернувся Конецьпольський на Україну, розмістив своє військо по краю, а воно, невдоволене платнею за шведський поход, почilo чинити ріжні здирства й насильства над українським населенням. Пани, осмілені присутністю польських військ, почали сильніше налягати на селян, щоб одбували панщину і домагались повороту до себе в підданство козаків-випищиков. Конецьпольський, великий ворог українського народу, в усьому потурав їм. Як тільки де серед народу виникало незадоволення й розрухи, він без жалю гамував їх в потоках крові. Це викликало велике обурення на всій Наддніпрянщині. Запорожці під проводом свого отамана Тараса Федоровича виришили весною 1630 року на Україну і підняли тут повстання. До них перейшла більша частина реєстрових козаків, а селяне приставали цілими купами. Поляки з страшенною ждрустокістю душили повстання, вирівуючи цілі села й містечки. Нарешті Тарас Федорович розгромив головні сили Конецьпольського під Перяславом, і поляки мусіли піти на уступки. Число реєстрових қозаків побільшено до 8.000, а що-до іншого все мусіло залишитись по старому: стали на тому, що всі взеємні кривди забuvачуються. Реєстру на ділі ніхто не перевірив, так що хтобув на той час у козацькому війську, міг там і залишитись.

Сеймова боротьба українського громадянства за права православної церкви.

§ 55. Нова православна ієрархія українська, не вважаючи на ріжні обіцянки, все не була призначена польським правителством. Українське громадянство втратило надію добитись чого-небудь на сім полі за життя короля Жигімента III, завзятого ворога православних. Воно покладало надію на часи виборів нового короля, коли можна було поставити на сеймі свої домагання. Король Жигімонт помер весною 1632 року. Було скликано сейм для вибору нового короля. Депутати з-по-між православної української шляхти рішили напружити всі сили, щоб добитись уступок.

Козацький гетьман Петражицький - Кулага вислав у Варшаву представників од козацького війська в домаганням, щоб їх було допущено до участі в сеймі. Польські пани не згодились на це, але все таки піддержка з боку узброєної козацької армії додавала духа й сміливості українським депутатам сейма з-по-між шляхти. За короля обірано Жигимонтового сина королевича Володислава, людину зовсім несхожу на батька, дуже терпиму в справах віри і прихильну до козаків. Володислав любив війну, походне життя, і добре познайомився з козаками за часів московської війни. За його допомогою удалось добитись від сейма признання української православної ієрархії з тим, щоб Україну поділено було на дві митрополії, православну й уніяцьку. Крім митрополичної катедри в Київі православні діставали ще єпископські катедри в Перемишлі, Львові й Луцьку, та одну на білій Русі. Монастири, церкви й маєтки церковні мали бути поділені між православними й уніятами. Хоч це не зовсім задовольнило православних, але вони мусіли на це пристати. Тільки що сейм не хтів признавати владик, поставлених 1620 р., то треба було вибрати нових. Тоді на митрополита вибрано в Київі печерського архимандрита Петра Могилу, родом з молдавського господарського domu.

Петро Могила виявив себе енергійним адміністратором і щирим оборонцем православної віри й культури української. Він упорядкував розстроєне церковне життя на Україні, добився здійснення тих обіцянок, що були встановлені сеймовими законами і щиро дбав про поширення науки та просвіти. Працюючи в згоді з київським брацтвом, він реорганізував брацьку Богоявленську школу на Подолі в Академію на зразок західно-европейських університетів (див. § 52), поширив діяльність печерської друкарні, яка почала видавати багато книжок духовного і світського змісту. Особливо дбав Могила про відновлення старих памяток княжого Києва. При ньому було реставровано св. Софію й чимало других старих святынь.

Київський
митрополит
Петро Могила.

§ 56. Новий король Володислав дуже цінив козаків, і коли відновилась в році 1634 війна з Москвою, широко використував їхні сили. Ця війна закінчилась того ж року т.зв. Поляновським миром, по якому Москва відступила Польщі частину Білорусі в Смоленськом і українську Сіверщину з Стародубом, Черніговом та Новгород-Сіверськом. Польський уряд сформував з цих новоприолучених українських земель чернігівське воєводство і почав щедрою рукою роздавати величезні маєтки панам. За короткий час тут повстали такі ж колосальні панські лятифундії як і на Полтавщині, Київщині та інших українських землях, позаводжено польські порядки; поруч з тим почало ширитись і католицтво: в Чернігові й Новгород-Сіверському позасновувано католицькі монастирі. Ця частина України, менш багата од природи, почала розвивати в себе промисл і торговлю. Цілий ряд міст Сіверщини одержав самоврядування по магдебурзькому праву.

Володислав снував нові пляни війни, на сей раз з турками, і думав широко притягти до неї козаків. Але польський сейм і сенат стали тому на перешкоді і навіть ухвалили вжити заходів для приборкання козацького війська. Конецьпольському доручено було вбудувати вище дніпрових порогів кріпость, обсадити її залогою та недопустити нікого на Запорожжя. Конецьпольський збудував кріпость Кодак, саме при початку порогів. Як раз тоді (1635) Польща знов почала воювати з Швецією; і козаки брали участь в цій війні, спорудивши флотилію чайок на балтійському морі. Але ця війна скоро закінчилася. Тимчасом запорожці, гадаючи, що Польща ще довго буде заклопотана війною на півночі, рішили зруйновати Кодак. Запорожський отаман Іван Сулима несподіваним нападом добув Кодак, знищив усю його залогу, а самий замок зруйнував дощаду. Це зробило страшне враження в Польщі. Гетьман Конецьпольський вирушив на Україну. Реестрові козаки, не бажаючи на ново воюватись з поляками, вхопили Сулиму в кількома старшинами і видали

полякам. Не вважаючи на великі заслуги Сулими в боях з ворогами Польщі, йому одрубали голову у Варшаві. Це викликало роздратування між козаками „лейстровцями“ і запорожцями, „черню“ військовою, як звали їх заможніші, домовиті козаки - реестровики.

Запорожці з своєвільними козаками під проводом отамана Павлюка стали ладитись до нового повстання. Війна почалась року 1637. Павлюкові удалось захопити козацьку армату й перетягти на свій бік більшу частину реестровиків. Однаке Павлюк не зумів випередити поляків. Поки він сидів на Запорожжю, прийшло польське військо від проводом польського гетьмана Миколи Потоцького, приборкало народній рух на Київщині й ослабило духа в повстанців. Коли притяг з своїми силами Павлюк, сталася рішуча битва недалеко Мошнів коло села Кумейок. Поляки проломили козацький табор, і козаки мусіли відступати з великими втратами. Павлюк з передовими частинами й арматою пішов на-перед і укріпився на нових позиціях під Боровицею. Відступ прикривав полковник Дмитро Гуня. Козаки мусіли покинути відступаючи своїх поранених і хворих у Мошнах, і поляки всіх їх без жалю перерізали. Під Боровицею почалися переговори. Поляки домагались видачи козацьких проводирів, обіцюючи, що не заподіють їм нічого злого. Реестровики і сим разом видали Павлюка з старшиною, тільки Гуня з своїми запорожцями пробився на Низ, на Запорожжя. Потоцький взяв у реестровиків підписку, що будуть його слухатись і приборкають самі запорожців, настансвив їм за старшого полковника Іляша Караймовича, потім перейшов через усю Україну, де тільки було повстання, і страшно покараав усіх, хто так або інакше був замішаний до його; його шлях позначився шибеницями й палями. Польське військо було розміщене по кватирах на Україні. Павлюкові й товаришам стято голови.

§ 57. Потоцькому пощастило приборкати козаків „на волостях“ (себ-то в краї), але він нічого не міг вдіяти

Повстання
Павлюка.

Повстання
Острянина й
Гуни.

з запорожцями. Коли Іляш Караїмович прийшов з реєстраторами на Низ, його козаки почали переходити до запорожців, і він спішно подався назад. Весною 1638 року вибухло нове повстання, під проводом полковника Якова Острянина (або Остряниці). Почалось воно на Запорожжю і зараз перекинулось на Лівобережжя, куди прийшов Острянин з січовиками. Сим разом кампанія відбулася на лівобережній Україні. Спочатку Острянин побив поляків, але не зміг використати свого успіху. окремі козацькі полки, що йшли йому на допомогу з ріжних місць, були погромлені кожний з окрема поляками, і сам Острянин програв битву під селом Жовнином (на Полтавщині). Острянин покинув тоді гетьманування і з кількома сотнями вірних собі козаків перейшов московську границию; московський уряд дозволив йому оселитися в Слобожанщині (теперішня Харківщина). За гетьмана козаки обібрали Гуню. Він окопався на Старці коло Дніпра і хоробро оборонявся кілька тижнів, дожидаючи допомоги з Січи. Та полковник Філоненко, який вів допомогу, пробився тільки з самим військом, а обоз з усякими припасами довелось залишити в польських руках. Козаки мусіли почати переговори з Потоцьким і замирились на умовах, що реєстрових козаків має бути шість тисячів, виборну старшину буде скасовано, натомість заведено старшину по призначенню уряду — і то з поляків. Жити козакам дозволено тільки в межах старост з Черкаського, Корсунського й Чигиринського. Решта козаків мусіла вернутись у підданство до панів, Запорожжа лишалось по-за законом. Там мала стояти залога з реєстровиків, а для більшої безпечності відновлено кріпость Кодак. Будував його французький інженер Боплан, який полишив дуже цінні записи про Україну того часу. В замку поставлено залогу під командою також французького полковника. Сам Конецьпольський доглядав будови замку і стояв з військом, поки її не закінчено. Сильна польська армія стала постосем на Україні. Так скінчилося козацьке повстання, і після

того на цілих десять років настав спокій. Польські пани думали, що на завжди вже приборкано козацьку силу і змагання українського народа до вільного життя, і називали ці роки „золотим спокоєм“. За цей час справді пишно росцвіло господарство польських панів на Вкраїні. По обох боках Дніпра край укрився панськими економіями і хуторами, які давали великі прибутки. Та самі пани здебільшого не жили в своїх маєтках, а віддавали їх в оренду, переважно польським же шляхтичам або жидам. Орендатори страшенно експлоатували підневільний труд селян і викликали до себе народню ненависть. Народ мовчки терпів усікі утиски й знущання, але в душі його накипала злоба, яка й знайшла свій страшний вихід в грізній революції, котра вибухла рівно через десять років після приборкання повстання Остряниці й Гуні — під проводом Богдана Хмельницького.

§ 58. В першій половині XVII століття Польща обєднала україна в перший полов. ХVII століття. під своєю властю майже всі українські землі. Тільки маленька Буковина була в руках Молдавії, закарпатська Україна під мадярами та пинщина й берестейщина під Литвою. Землі ці ділились на воєводства: Підляське, Люблинське, Белзьке, Руське (з центром у Львові), Волинське, Брацлавське, Київське, Подільське й Чернігівське. Українські пани в першій чверті XVII століття майже всі спольщилися і покатоличилися. Навіть сини таких ревнителів православія й української народності, як князі Острожські та Вишневецькі поробились ренегатами, а один з Вишневецьких, князь Ярема, власник величезних маєтків на Полтавщині, був одним з лютіших ворогів рідного народу. Дуже небагато значних панів зсталось вірними своїй вірі й народності, як наприклад, київський воєвода Адам Кисіль, але й вони держались загальної політики польського уряду. Православна українська шляхта збереглась на Поліссі, в північній Волині й Київщині та на Сіверщині. Твердо держалось своєї національності й міщенство, зорганізоване в брацтва, з котрих найславнішими були Львівське, Київське та Луцьке. По сеймовій постанові 1632 року

знову признано права православної віри (на рівні з уніяцькою) й відновлено ієрархію. Але уряд і громадянство польське не переставали тіснити православних де тільки могли, і більш менш вільно православні могли почувати себе тільки на наддніпрянщині, де була козацька сила. Католицтво піддержувалось урядом, поширювалось на Україні; католицькі ченці оселялися на найдальших закутках України, в Чернігові, Новгород-Сіверському, Лубнях, Кодаку, — щоб вести тут свою релігійну пропаганду. Дуже тяжким зробилось становище селянства, яке скрізь опинилось під кріпацьким ярмом. Докучала йому панщина, незлічені податки й повинності, оренди великих промислів чужинцями (переважно жидами); правда, становище українського селянина на Наддніпрянщині, в сусістві з козаччиною, було лекшим, ніж десь на Волині, Холмщині або Галичині, але населенню, яке зазнало більшої волі і раз-у-раз бачило її в козацтві, тим тяжчими здавались усякий примус і неволя. Козацтво після 1638 року було приборкане; але по прежньому сміливіші люде в по-між незадоволених знаходили собі притулок на Запорожжі, серед незлічених річок і плавень Великого Лугу Запорожського, куди не досягала польська рука. Тут тліла іскра того великого полумя, яке дождало тільки слушного часу, щоб знову спалахнути й струснути в українського народу ненависне лядське ярмо.

Частина восьма:

Хмельнищина.

§ 59. Польський король Володислав любив військову справу, дуже цінив козаків і прихильно до їх ставився. Він носився з плянами великої європейської спілки держав проти Туреччини і гадав, що в такій війні козаки б заняли поважне місце. Але польські пани і шляхта не хотіли цієї війни. Вони боялись великих видатків, а ще більше боялися, що велика регулярна армія, яку б довелось утворити, може стати в руках короля сильною зброєю для обмеження шляхетської самоволі. От через те і сейм, і пани-сенатори всячими способами противились цим плянам турецької війни і одмовляли королю в коштах. Тоді король завів зносини з венецькою республікою, щоб допомогла йому грішми, а сам потаємно почав листування з козаками що-до участі їх в морському поході проти турок, обіцяючи збільшення козацького війська і привернення йому прав та привелей. Однаке пани перепинили зносини короля з чужими державами що-до організації війни; король був тим усім дуже засмучений і це прискорило його смерть. Козаки любили Володислава й вірили йому, а разом із тим кипілі гнівом проти панів. Вони дожидали тільки слішного часу та проводиря, щоб підняти нове повстання. Проводирем явився чигиринський сотник Зіновій-Богдан Хмельницький. Це був заслужений козак, бувалий у боях і добре освічений: він учився в єзуїтській колегії в Ярославі у Галичині. Батько його поляг в бою під Цоцорою і сам він попав тоді у полон до турок і пробув у неволі два роки. Він був відомий королеві і знав про його пляни що-до козацтва.

Плянкороля
Володислава.

Крім загального утиску вкраїнського народу та ще приборкання козацтва були в Хмельницького ще й свої причини ворогувати проти пансько-польського ладу на Україні: підстароста Чигиринський поляк Чаплінський пограбував його хутір, зневажив його семю, і Хмельницький ніде не міг добитись на нього управи. Коли ж він почав скаржитись аж самому королеві, то його як неспокійну і неблагонадійну людину вкинуто до тюрми. Хмельницький визволився з тюрми за допомогою свого приятеля, козацького полковника Кричевського і втік на Запорожжя. Діялось це року 1647.

Початок повстання Богдана Хмельницького На Запорожжі підготовив він повстання, а щоб справа була певніща, рішив заручитись ще допомогою від кримського хана, як це вже пробували робити перед ним Жмайло та Павлюк. Він сам поїхав до Бахчисараю і умовив хана дати йому поміч. Хан дав на перший раз 4.000 орді під командуванням Мурви Тугай-Бея, але залишив у себе заложником Богданового сина Тимоша. На Запорожжі проголошено Хмельницького гетьманом і весною 1648 року він вирушив походом на Україну. Польським військом, що стояло на Україні, командували гетьмани Потоцький і Калиновський. Вони вже чули про замисли Хмельницького і рішили виступити проти його. По-переду було вислано передове військо під командою гетьманового сина Степана Потоцького, а по Дніпру на байдаках вирядили реєстрових козаків. Хмельницький вислав до них своїх людей, і реєстрові перейшли на його бік, повбивавши свою наставнену польським урядом старшину в старшим Барабашем на чолі. Тоді Хмельницький добув і зруйнував Кодак і вирушив проти Степана Потоцького. Він зустрів його в степу коло річки Жовті Води. Зручним маневром обійшов з двох боків і вдарив на нього зразу. Все військо було знищено, сам Потоцький був тяжко поранений і скоро помер, а кілька тисяч людей попало в полон. Тільки одному шляхтичу й пощастило втікти й переказати польським гетьманам про страшний погром їхнього авангарду під

Жовтими Водами. Вони зараз же почали відступати, але Хмельницький догнав їх коло Корсуня та розгромив і це головне польське військо. Обидва гетьмані Потоцький та Калиновський попали в полон і були одвезені в Крим.

§ 60. Чутка про цю близкучу побіду облетіла швидко Україну і викликала народне повстання по всій Наддніпрянщині. Скрізь народ нападав на поляків, виганяв панів та жидів, руйнував і грабував їхнє добро. Селяне сходились у великих купи-загони, вибираючи собі ватажків і або прилучались просто до головного қозацького війська або росходились по краю вигонити польську шляхту. Війська польського більше не було на Україні і за кілька тижнів Київщину й Лівобережжя було очищено від ляхів. Тільки Ярема Вишневецький, застуканий повстанням у Лубнях, зібрав коло себе кілька тисячів війська з шляхти і оборонною рукою пробився через схвильоване море народного повстання через Чернігівщину й Полісся на Литву; по дорозі страшенно караючи й мордуючи всіх, хто попадав йому до рук.

Хмельницький після перших своїх успіхів посувався наперед дуже помалу. Він ще не мав думки одриватись од Польщі, його метою було тільки добитись більше прав для козаків, тимчасом його повстання дуже скоро обернулось у всенародну революцію проти польсько-шляхетського панування. Хмельницький дійшов до Білої Церкви і звідси почав був зносини з королем, але довідався, що король Володислав помер і мають вибирати нового короля. Він не хотів зривати в Польщі й дожидав, що до його приїду комісари для переговорів, через те дуже помалу посувався на Волинь. Але йому на зустріч уже йшло в Польщі нове військо. Тимчасом до Хмельницького після його перших успіхів прийшла ціла орда в Криму і з її допомогою він розгромив нове польське військо над річкою Пилявою в Литинському повіті на Поділлі. Весь польський обоз попав у його руки, поляки тікали як тільки могли і переслідуючи їх Хмельницький вступив у Галичину і дійшов до Львова.

Загальне повстання українського народу.

Тепер народне повстання розлилось уже по всій Україні од краю до краю. Хмельницький зробився вождем цілого народу і в його сформувалося сильне і добре озброєне військо. Та він усе ще вважав, що в Польщою можна поладнати миром, забезпечивши інтереси козацького стану й права православної віри. Він не схотів брати Львова, жаліючи його населення і обмежився тільки окупом за місто. Потім рушив далі й дійшов до Замостя, де вже кінчалась українська земля і починалась справжня Польща. Тут почув він, що королем выбрано Яна-Казимира, брата покійного Володислава. Вибір цей зроблено в значній мірі, вважаючи на козаків: гадали, що брат популярного серед них короля Володислава скоріше дійде з ними до поровуміння. І справді, почувши про вибір Яна-Казимира та одержавши від його листа з усікими обіцянками, Хмельницький почав одступати назад на Україну, хоч Польща лежала перед ним зовсім безоборною і він міг розгромити її до краю і визволити увесь український народ.

Хмельницький
у Київі.

Хмельницький прибув в осіні 1648 року до Київа, і тут увесь народ з митрополитом на чолі радісно вітав його як визволителя з-під лядського ярма. Тут тільки, посачивши народній настрій та поговоривши з кращими представниками українського громадянства зрозумів Хмельницький, що його справа далеко вийшла по-за межі звичайного козацького повстання, яких вже багато було і перед ним. До Київа саме тоді приїхав єрусалимський патріарх Паїсій, і він також намовляв Хмельницького порвати з Польщею і заснувати самостійну державу вкраїнську, як було колись за князів. Хмельницький бачив, що уступки козацькому станові, побільщення реєстру, нікого не можуть задоволити; через те переговори в польськими комісарами ні до чого не довели. Хмельницький заявив їм: „я визволю весь народ український в лядській неволі. Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер воюватиму за нашу православну віру, поможе мені в тому весь народ, по самий Люблин, під Краків, і я від народу не відступлю, бо то

права рука наша“. Україна почала готовитись до нової війни. Небувалий ентузіазм обхопив тепер весь український народ. До війська вступали люди з усіх станів: і недобитки старої української шляхти, і міщане, і селяне, так що скоро в Хмельницького була численна і грізна армія. Крім головного війська було чимало окремих повстанських загонів, які помагали Хмельницькому. З ватажків цих загонів найбільше вславились Максим Кривоніс, Небаба, Нечай. Татарський хан сам прийшов з ордою на поміч Хмельницькому.

§ 61. Польща також готовилася до рішучої війни. Була оповіщена загальна мобілізація шляхти („посполите рушення“), а регулярне польське військо, а якому був і Ярема Вишневецький з своїм відділом, вирушило вперед на Волинь. Хмельницький ішов на зустріч, і поляки, довідавшись про його значні сили, почали відступати до Галичини і стали тут коло міцного замку в Збаражі. Надійшов Хмельницький і обложив це військо. Кілька тижнів тяглася ця облога, поляки дійшли вже до послідньої крайності, Тимчасом почав наступати в Польщі король з великим шляхетським військом. Тоді Хмельницький покинув частину своїх сил під Збаражем, а сам вирушив разом з ханом на одсіч. Він перестрів короля під Зборовом, там же таки у східній Галичині, і після двох-дневного бою розгромив польську армію. Уже все кинулось в ростіч і король мав попасті в неминучий полон, але Хмельницький через татарську зраду, мусів припинити бій і почав переговори. Ще перед битвою поляки знеслися потай з ханом і пообіцяли йому величезну контрибуцію, як що він відступить від Хмельницького. І хан спокусився на те, тай зрадив у рішучий момент.

В перших днях серпня 1649 р. під Зборовом Хмельницький підписав умову в поляками. Згідно з цією умовою реєстрового козацького війська мало бути 40.000. Вписані до реєстру козаки з своїми семіями могли вільно проживати в межах воєводств Київського, Чернігівського й Брацлавського (себ-то в сучасних Київщині, Чернігівщині,

Зборівська кампанія і умова 1649 року

Полтавщині й східному Поділлю), підлягаючи тільки своїм виборним козацьким властям. Польське військо не могло стояти в цих воєводствах. Всі державні уряди мусіли бути обсажені тільки православними українцями. Ні єзуїти, ні жиди не мали права в тих сторонах мешкати. Унія мала бути скасована, а київський митрополит міг засідати в польському сенаті на рівні з католицькими архібіскупами. Хмельницький признавався гетьманом і діставав „на булаву“ Чигиринське старство.

**Негативні боки
зaborівської
умови.**

Цей договір, хоча й був дуже вигідний, як порівняти з тим, чого удавалось досягти попередникам Хмельницького, тепер зовсім не міг задоволити український народ, який повстав увесь і весь хтів зажити свободи. Не міг задовільнити він перш за все великі маси селянства, котре мусіло знову вертатись до панщиняної роботи; до реєстру в 40.000 не могло вйті й половина козацького війська, що було під рукою Хмельницького. Та й Польща не могла помиритись з цією умовою, вважаючи її за вимушенну критичним моментом. Київського митрополита не допустили до варшавського сенату, а унію й не думали скасувати. Обидві сторони були не задоволені й почали ладитись до нової боротьби.

**Молдавський
поход.**

Хмельницький не розпускав усього війська, хоча й було списано точний реєстр, і почав зносини з ріжними державами, щоб забезпечити собі союз і поміч. До його приїздили посли семигородські, московські і турецькі, і він з ними вів переговори. Він тепер почав думати вже за самостійну українську державу і величав себе „самодержавцем руським“. Щоб придбати собі більше поваги й авторитету він задумав поріднитись з котримсь з пануючих домів і посватав дочку молдавського господаря Василя Лупула за свого старшого сина Тимоша. Коли Лупул спочатку був одмовив, Хмельницький вирядив козацьке військо, яке взяло столицю Молдавії Яси й страшенно спустошило край. Тоді Лупул мусів згодитись, і красуня Домна Рованда вийшла за Тимоша Хмельниченка.

§ 62. Польща з свого боку теж держалась на поготові, розуміючи, що це ще не кінець війни. Перша зачіпка вийшла доволі несподівано в кінці 1650 року. Польський гетьман Каліновський, що стояв з військом на Поділлю під приводом втихомирення селянського руху, перейшов Буг і вступив в межі Брацлавського воєводства, куди на основі Зборівської умови польське військо не могло входити. Несподіваним нападом розбив він славного козацького полковника Нечая, під м. Красним, де той і наложив головою, але коло Вінниці сам був побитий полковником Богуном. З весни 1651 роспочалася вже справжня війна між Польщею й Україною. На підставі своїх договорів з султаном Хмельницький вимовив собі татарську допомогу; султан турецький наказав кримському хану Іслам-Гирею йти козакам на поміч. Але хан виступив дуже неохоче, і потім в критичну хвилину внову зрадив. У Хмельницького було велике і добре військо, та вже не було прежнього ентузіазму народного з 1649 року. Польща мобілізовала всі свої сили, було скликане знову посполите рушення шляхти, найнято багато чужоземного війська. Сам король знову вирушив у поход. Хмельницький ішов на зустріч, і обидві ворожі армії зійшлися коло Берестечка на границі Волині й Галичини. Двохденний бій був дуже упертий і ні одна сторона не могла перемогти, але в самому роспалі боротьби хан з своєю ордою покинув поле битви, захопив з собою силоміць гетьмана і утік далеко від місця бою. Фронт української армії було проломлено і поляки притиснули її до дуже невигідної позиції на болотяному місці. Кілька день оборонялись українці під проводом наказного гетьмана Джеджалія та полковника Богуна. Потім, бачучи безвихідність становища, спробували пробитись назад. Богуну пощастило поробити греблі через болото і потиженку перевести кавалерію й частину гармати, але під час відступу сталося серед обозу замішання і порядок було порушене; поляки кинулись на одступаючих, викликали паніку, і тут полягло коло 30.000 українців. Табор козаць-

кий з більшостю запасів і гармати попав до рук ворогам. Армія козацька була розбита, але й поляки не мали сили навіть одразу її переслідувати. Хмельницький вирвався од хана, організував нове військо, бився успішно з поляками на Київщині, але мусів згодитись на мир під Білою Церквою (вересень 1651 р.). Посередником виступив Адам Кисіль, православний українець, воєвода київський. Білоцерківська умова була значно тяжшою проти зборівської. Війська козацького мало бути всього 20.000, і могло воно жити тільки в Київському воєводстві; пани й урядовці польські могли вертатись на Україну: про унію не згадувалось зовсім; Хмельницький вобовязувався не вести зносин з чужими державами.

Кампанія 1652 року.

§ 63. Білоцерківська умова ще менше як зборівська могла задовольнити навіть саме козацтво. Ясно, що Хмельницький пристав на неї тільки, щоб дати Україні спочити, а потім знов почати боротьбу аж до повного визволення. Вже в слідуючому 1652 році вийшла в його велика сутичка з поляками. Він вирядив сина Тимоша з військом у Молдавію на весілля з Домною-Розандою. Передчуваючи, що поляки старатимуться не перепустити Тимоша, він в головним своїм військом вирушив по-заду. І справді, польський гетьман Каліновський, що колись попав у полон під Корсунем, заступив Тимошу Хмельниченкові дорогу. Але він стрівся під Батогом на Поділлю з самим Богданом Хмельницьким. Польське військо було знищено до щенту, і сам Каліновський наложив головою. Тиміш Хмельниченко пройшов у Молдавію. Почалась тепер нова війна з Польщею. Спочатку вона велась головним робом на Буковині, куди поляки вирядили нове військо, щоб вигнати Тимоша. Вони облягали його в Сучаві. Під час облоги Тимоша було поранено ядром з гармати і він помер. Тоді козаки виговорили собі вільний поворот на Україну з усією арматою, обов'язком і тілом Тимоша Хмельниченка та й вирушили до дому.

Богдан Хмельницький уже поспішав на поміч і війшовся з польським військом коло міста Жванця на Поділлю (над

Дністром проти Хотина). Козаки так притиснули тут польське військо, що король, котрий був сам при війську, мусів піти на переговори і вгожувався вже на поворот зборовської умови. Татарський хан, що прийшов разом із Хмельницьким, і тут врадив козаків і зробив так, що короля з його військом було випущено з Жванця, де йому грозила голодна смерть.

§ 64. Бачучи, якого непевного спільнника він має в татарах, а заразом вважаючи, що своїми власними силами подолати Польщу не вдається, Хмельницький почав шукати інших політичних союзів і комбінацій, щоб визволити нарешті український народ з-під Польщі та збудувати власну українську державу. Ще раніше він мав зносини з Москвою й прохав її допомоги, але Москва, хоча й дуже хотіла вернути собі землі, уступлені Польщі в 1634 році, але ще вагалася, боючись нової війни. Тепер у Москві вважилися і вирядили на Україну посольство договорюватись про спілку. Боярин Батурлін, голова посольства, прибув до Переяслава в початку 1654 року. Сюди приїхав Хмельницький, і почалися переговори. Стали на тому, що Україна вступає з Москвою в унію, але зберігає повну внутрішню автономію і навіть права самостійної держави. Московський царь признавався верховним протектором України, а на чолі її по-прежньому мав стояти гетьман, вибраний вільними голосами на раді козацькій. Про вибір мали тільки подавати Царю до відома. Україна мала своє власне військо 60.000 козаків і могла зноситись з чужими державами, сповіщаючи про це царський уряд тільки тоді, як би в тих зносин довідались про таке, що могло Москві пошкодити. Весь громадський лад на Україні мав залишитись таким, як був по виволенню з-під Польщі, з виборним судом, виборною адміністрацією й самоврядуванням. Фінанси Україна мала свої власні. Царь зобовязувався оборонити Україну від Польщі і визволити всі українські землі. Умова ця, зложена в Переяславі за згодою козацької ради, була прийнята і царем у Москві. Однаке з самого

Зносини з
Москою й
Переяславська
унія.

початку вже вийшли непорозуміння. Козаки домагались від бояр посольства, щоб вони за царя присягли в тому, що той додержуватиме зногоу боку умови. Але ті одмовились. Далеко не все українське громадянство вгодне було на унію з Москвою. Видатний козацький вождь, полковник Богун та ще десятка старшини не захтіли присягати Москві. Київське духовенство з митрополитом на чолі також було дуже проти спілки з Москвою, і коли йому довелось таки присягати, то „за слівми світу не бачило“, як оповідає сучасник. Занадто велика ріжниця в громадському ладу і в культурі була по-між Україною й Москвою, щоб ця спілка могла довести до добра для України: на Москві давно вже встановився самодержавний царьський лад, всі стани були урівнені в своїм безправі перед царьським деспотизмом; над селянами тяжила кріпаччина. Культура стояла дуже низько і носила всі ознаки авіяцької замкненості, суворости, повної відчуженості від усього іноземного, великого релігійного фанатизму, з страшною нетерпимостю до чужої віри. На Україні виборний уряд од посліднього сільського отамана до гетьмана, вільні взаємини з усім культурним світом, велика охота до європейської освіти, воля слова, думки і друку. Не диво, що ця ненатуральна спілка азіяцької деспотії з вільною республікою дуже скоро почала відчуватись своїми прикрами сторонами.

Війна України
й Москви з
Польщею.

§ 65. Московський уряд поспішив увести міщну залогу до Києва та до деяких інших важливих пунктів на Україні, а потому оповістив Польщі війну. Головне військо московське вирушило на Білорусь і Литву, а в допомогу йому пішла українська армія під командою наказного гетьмана Залотаренка. На Україну також прислано московське військо під проводом боярина Шереметєва. Кампанія на Білорусі й Литві пішла дуже успішно для союзників: протягом короткого часу вся Білорусь і значна частина Литви з столицею Вільнем були в українсько-московських руках. Татарський хан, вачувши про спілку України з Москвою,

перейшов на бік Польщі, і Хмельницькому довелось тепер захищати від татар південну границю. В осени 1654 року сполучене польсько-татарське військо під проводом коронного гетьмана Потоцького повело свій наступ на Україну. Українське населення завзято одбивалось, особливо на Поділлю, де кожне місто й містечко доводилось брати з бою. Особливо вславилось своєю героїчною обороною містечко Буша. Поляки з татарами дійшли аж до Білої Церкви; тут під селом Охматовим побив їх Хмельницький, і вони почали відступати. Татарський хан покинув Поляків і повернув до Криму, страшенно плюндруючи по дорозі Україну й забіраючи людей у неволю. Весною 1655 року Хмельницький вирушив у поход в сполученім українсько-московським військом. Він вигнав знову ляхів із Поділля і ваняв Галичину⁸ Холмщину аж до Любліна. Хмельницький з початку війни був незадоволений московською політикою, яка дбала тільки про свої московські інтереси, а що-до України весь час вела таку лінію, щоб вкоротити її державну автономію. Через те він почав переговори з Швецією, маючи на думці завязати з нею тісний союз, щоб опиратись не тільки на Москву, але й на Швецію, і тим виборити Україні самостійність. Тимчасом Москва без участі українських представників почала з Польщею переговори і навіть заключила з нею у Вільні перемирря. До Хмельницького дійшла чутка, що поляки принадили московського царя Олексія обіцянкою, що виберуть його своїм королем, як що він збереже цілість Польщі і захистить її од Шведів, котрі в цей час також оповістили Польщу війну. Це до краю обурило Хмельницького і він рішив боротись з Польщею власними силами в спілці з Швецією та Семигородом. Одночасно вів переговори про союз і з Туреччиною, та думав про те, щоб зробити гетьманство спадковим в своїому роду.

З початком 1657 року почалась спільна війна України, Союз України, Швеції й Семигороду проти Польщі. Український корпус Швеції Семигороду проти під командою полковника Антона Ждановича разом з Польщі.

Шведами заняв був уже Варшаву. Але з Москви прийшов категоричний наказ припинити цю війну. Москва сама вже воювала з Швецією, щоб не допустити її до участі в поділі Польщі, яку вона хотіла сама забрати всю, вірючи, що Поляки можуть вибрати царя Олексія своїм королем. Коваки Ждановича, змучені тяжким походом і зачувши, що царь незадоволений з цієї війни, почали хвилюватись, поляки і татари побили семигородського князя Юрія Ракочі, і він мусів помиритись з Польщею. Тоді Й Жданович з своїм військом одступив на Україну. Ця невдача тяжко вразила Богдана Хмельницького, він занедужав і за кілька

Смерть Богдана
Хмельницького.

день помер (27 липня 1657 року) в своїй столиці Чигирині. Поховано було його поруч з сином Тимошем у Суботові, у вибудованій ним церкві. Україна знову залишилась на роздоріжжі.

Громадський
устрій на
Україні після
1648 року.

§ 66. Велика революція 1648 року визволила з-під польської влади східню частину української землі-наддніпрянщину; хоча українське військо не раз займало цілу Волинь, Поділля, Галичину, Холмщину і навіть частину Білорусі, котра дуже охоче йшла під руку Б. Хмельницького і заводила в себе козацький устрій, але вдергати ці землі кінець кінцем Хмельницькому не удалось, так само як і полякам ні по вборовському, ні по білоцерківському договорам не удалось знову опанувати ті землі, де найбільше розвинулась коваччина. В склад тої української держави, що її збудував Хмельницький і сполучив в одну спілку в Московщиною, в дійсності входили на лівому березі Дніпра Чернігівщина і Полтавщина, а на правому березі Київщина і частина Поділля.

Окремо стояло й зберігало свій власний устрій Запорожje. Новозбудована держава мала спочатку чисто військову організацію. На чолі її стояв гетьман і старші чини військового уряду, так звані генеральні старшини, котрі виконували обовязки міністрів: генеральний писаръ стояв на чолі державної канцелярії і чужоземних вносин, генеральний суддя стояв на чолі суду, генеральний обовзий

завідував гарматою й інтендантурою, генеральні осавули й хорунжі помагали гетьману в чисто військових справах і виконували його важніші доручення. Територія держави ділилась на 16 полків; на правому березі Дніпра: Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Кальницький і Київський; на лівому березі: Переяславський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський і Стародубський; на чолі полків стояли виборні полковники, які заразом були начальниками полків, як військових одиниць, і правителями полка, округи. З-під влади полковників було вийнято значніші міста, що мали своє самоврядування на основі магдебурського права. Вони самі вибирали собі міський уряд і суддів. Полкові власти до їх внутрішнього життя не мали права мішатися. Полки ділилися на сотні, на чолі яких стояли виборні старшини, разом і війскові начальники й правителі округи-сотні. В кожному полку була своя старшина: полкові писарь, судя, обозний, осавули, котрі складали раду при полковнику і виконували по полку обовязки, що їх по цілому війську виконували старшини генеральні. Число полків спочатку мінялося, особливо на Правобережжю, де ще довгий час кипіла війна і території його то уступалися ворогові то добувалися навад. Український народ, повставши за свою свободу гадав, що тёпер усі кляси й привелеї „шаблею козацькою скасовано“. Але в дійсності було не так. Зостався давній поділ на стани, тільки що тепер не було прежньої неволі кріпацької для селян. Уся політична власть в краї належала тепер військовому козацькому станові до якого прилучилася частина української шляхти. Ці шляхтичі, яко люде освічені, висунулися в перші ряди козацької старшини; багато видатних співробітників Хмельницького належали до цієї шляхти, як наприклад, генеральний писарь Іван Виговський, що скоро зробився гетьманом, полковники Кричевський, Тетеря та інші.Хоча по давньому звичаю в козацькій раді, яка вибирала гетьмана і рішала

всі важніші справи, могли брати участь усі рядові козаки, але дуже скоро верховодство на цих радах присвоїла собі старшина і сама вирішала справи, так що коли просте козацтво хтіло само зійтися на раду, то скликало вже т. зв. чорну раду, на якій раз-у-раз виступало проти старшини. За перших років звичайно і полковників і сотників, вибірали на полкових та на сотенних радах, але вже скоро по смерти Богдана Хмельницького гетьмані самі починають привзначати полковників і сотників, звичайно з-по-між старшини. Під час щасливих походів Хмельницького старшина козацька дуже забагатіла і вернувшись до дому своїм життям і побутом уже значно відріжнялася від простого козацтва. Вона почала скуповувати собі ґрунти, а ті що походили з шляхти, випрохували собі в гетьманів підтверджуючі універсали на володіння маєтками, які належали їм або їхнім батькам до революції 1648 року. Таким побитом дуже рано поруч з рядовим козацтвом почала формуватись кляса привелійованого козацтва — старшини козацької, яка прямувала до того, щоб здобути собі на Вкраїні становище, яке в Польщі мала шляхта.

Це дуже скоро викликало антагонізм між старшиною й простим козацтвом, „черню військовою“, як тоді казали, і повело до великих політичних завирюх. Міщенство по городах відокремилось, але повне самоврядування мали тільки значніші городи. Українська церква по-прежньому зосталась в залежності від Костянтинопольського патріарха, хоч патріарх московський сразу заявив претензії на свою зверхність над нею. Монастири українські почали випрохувати в гетьмана і навіть в царів московських грамоти на підтвердження володіння маєтками, і монастирське землеволодіння на Україні скоро досягло значних розмірів. Селяни зробились вільними й сиділи на своїх ґрунтах, платячи тільки податок до військового скарбу. Багато їх вписалось у коваки й у міщене.

Такий лад сформувався на козацькій Україні, в так званій Гетьманщині, в перші роки після повстання. Це був

лад не постійний, перехідний; але в головних рисах він на довго задержався, переважно, на Лівобережжю, де раніше закінчились великі війни й внутрішні розрухи, тимчасом як на правобережній Україні довго лютувала війна і довела цей край в останній чверті XVII ст. до справжньої руїни.

§ 67. Коли помирає старий Хмельницький, козацька рада вибрала за гетьмана його молодшого сина Юрія, дуже ще молодого хлопця, мало здатного й слабовитого. Цим вибором, зробленим ще перед очима Богдановими, хтіли пошанувати великого гетьмана, але дуже скоро виявилася повна непридатність Юрія Хмельниченка, і тоді старшина козацька, щоб поправити діло, вибрала на своїй нараді за гетьмана писаря генерального Івана Виговського, родом українського шляхтича з Овруцького повіту на Київщині. Це був дуже розумний і освічений політик, добрий український патріот і завзятий прихильник державної самостійності української. В останніх роках життя Б. Хмельницького він відігравав велику роль в українській закордонній політиці. Щоб не викликати незадоволення серед простого козацтва, було пущено чутку, що Виговського вибрано тимчасово, поки Юрій Хмельниченко підросте й скінчить науку в Київській Академії. Козацька рада підтвердила вибір Івана Виговського. Однаке Виговський не зумів придбати собі популярності серед простого козацтва. Його вважали за ставленника старшини, за прихильника аристократичного ладу; особливо гостро виступало проти нього Запорожжя, осередок демократичних козацьких традицій. Це все стало на перешкоді дуже широким і безумовно корисним для України політичним плянам і заходам Виговського.

Виговський продовжував єпочатку політику Хмельницького, стараючись забезпечити для України самостійність, опіраючись на сусідні держави, які ворогували між собою і через те кожна бажала перетягти на свій бік Україну: Польщу, Москву й Туреччину. Запевняючи Московського царя в своїй прихильності до його і в бажанні зберегти Переяславську Унію, Виговський вів переговори з Польщею

Юрій Хмельницький і Іван Виговський,

і Туреччиною, приєднав до себе Кримського Хана, а від Швеції добився признання самостійності України. Однаке Москва, добре розуміючи, куди хилиться політика Виговського, почала проти нього інтриги на Україні, піддержуючи рух, який почався проти Виговського на південній Полтавщині серед простого козацтва й народу. На чолі цього руху став полковник полтавський Мартин Пушкарь, щирий прихильник давніх демократичних ввичаїв козацьких. Виговський мусів оружною рукою добувати Полтаву, вяяв її і тяжко розгромив повстанців. Пушкарь наклав головою під час боротьби. Москва піддержувала Пушкаря. Упоравшись з повстанням і опіраючись на допомогу кримського хана, який сам прийшов з військом на Україну, Виговський рішив розірвати унію з Москвою, і сповістив про це окремим маніфестом європейські держави, мотивуючи зрадливістю московської політики і бажанням Москви придушити українську свободу.

Гадяцька Унія. § 68. Але пориваючи з Москвою, Виговський рішив піти на унію з Польщею. Літом 1658 року він вів про це переговори у Варшаві через свого післанця полковника Тетерю, а в осені того року списав у Гадячі з представниками польського правительства трактат, на підставі якого Україна приступила до унії з Річчю Посполитою на основах більш менш подібних до того, як і Литва. Східня Україна (Чернігівщина, Полтавщина, Київщина з частинами Волині й Поділля) вступала в унію як окрема держава, („Велике князівство Руське“, подібно як „Велике князівство Литовське“), з своїм власним, вибраним усіма станами гетьманом, своїми міністрами, фінансами (окремою монетою), з власним військом, якого мало бути 40.000 (30.000 козаків і 10.000 наємного війська). Православна віра мала бути цілком урівноправнена з католицькою, і київський митрополит з українськими єпіскопами мали засідати в сенаті. Сейм мусів бути спільнний з представників Польщі, Литви й України. Окремими пунктами була встановлена на Україні воля слова і друку, зрівнання київської Академії в правах

з Krakівським університетом і заснування ще однієї української академії. Цей гадяцький трактат, в якому яскраво виявився політичний і культурний рівень української інтелігенції половини XVII в., зовсім не сподобався демократичним українським кругам, Запорожжу й народнім масам. Сама ідея нової спілки з Польщею, була дуже непопулярна і в нівець оберталася всі заходи Виговського та його прихильників.

Перш за все довелось роспочати війну з Москвою.^{Війна з Москвою.} Московські гарнізони було вибито з України, і тільки в Київі держалася московська залога. Москва вислава проти України велике військо під начальством князя Трубецького. Це військо весною 1659 року перейшло українську границию і обложило Конотоп, де замкнувся з двома полками хоробрій ніженський полковник Гуляницький. Своєю геройчиною обороною проти цілрі армії Гуляницький задержав москалів на кілька тижнів, поки наспів гетьман Виговський з своїм військом і з татарами. На річці Сосновці, недалеко від Конотопа, Виговський розгромив армію Трубецького. 30.000 москалів полягло на місті, багато попало в полон. Знищено було найкращі московські полки. Трубецький поспішно відступив на Путівль. Україна була очищена від москалів.

§ 69. Але народне незадоволення знищило всі наслідки Невдача політи^{Невдача політи} цієї близкучкої побіди. Кошовий отаман Сірко вдарив з своїми запорожцями на Крим, а потім і на Чигирин, гетьманську столицю. Татари покинули Виговського, а він сам мусів поспішити на правий беріг Дніпра. Народ, незадоволений спілкою з поляками, повстав у кількох місцях. Пішла чутка, ніби гетьман oddає знову народ український в польську неволю. Бачучи, що починається крівава усобиця, Виговський зрікся булави, і на раді в м. Германівці (на Київщині) знов було вибрано гетьманом Юрія Хмельницького. Тепер старшина, бачучи, що про унію з Польщею нема що й думати, рішила вернутись до спілки з Москвою, але по змозі на вигідніших умовах. Однаке князь Трубецький,

який скористувавшись з розрухи на Україні, зайняв Лівобережжя і прихилив до себе багато простого козацтва, ворожо настроєного до старшини, заманив у свій табор гетьмана з старшиною і змусив приняти умови, які були повторенням перяславської, але вже з деякими змінами, некорисними для України: гетьман ставав у більшу залежність від царя, а воєводи московські з залогою мусіли окрім Київа стати ще в Чернігові, Ніжині, Перяславі, Умані й Брацлаві.

Чуднівська кампанія.

Козацька старшина пристала на ці умови тільки з примусу, і це скоро виявилося. Наслідком розірвання гадяцької умови було відновлення війни з Польщею. Поляки знову війшли в спілку з татарами. Сполучене українсько-московське військо вирушило під командою Шереметєва на Волинь, а Юрій Хмельницький спішив йому на поміч з півдня. Але поляки з татарами розбили Шереметєва коло м. Любара на Волині, не допустили Юрія Хмельницького злучитись з москалями і під м. Чудновим примусили москалів капітулювати. Тоді Хмельницький відступив од Москви і заключив угоду з поляками про нове поєднання України з Польщею. Сталось це в 1660 році.

Однаке це повело тільки до розколу серед козацтва і серед усього українського громадянства. Лівобережні полки, тероризовані присутністю московського війська, не хтіли прилучатись до Польщі. На чолі їх став наказний гетьман Яким Сомко, полковник перяславський і тримався спілки з Москвою. На правому березі держався Юрій Хмельницький, але народні маси були дуже невадоволені його спілкою з поляками, а особливо докучали всім татарські загони, які тепер ставали знову ніби спільнокамі українців, повзали собі страшенно грабувати людність і забірати людей у неволю. Нарешті Хмельницький, бачучи, що не може заспокоїти крайну, і завести в їй якийсь лад, склав булаву, і сам постригся в ченці в печерському монастирі в Київі. На його місце старшина вибрала полковника Павла Тетерю, щирого прихильника спілки з Польщею (1663).

§ 70. Тимчасом і на лівому березі Дніпра не міг встановитись лад. Тут повстали дві партії, одна — старшинська, на чолі якої був Сомко і яка стояла за можливо широку автономію України під Московським протекторатом, і друга — народня демократична, яку піддержувало Запорожжя. Проводирі цієї останньої партії готові були йти і на політичні уступки Москві, аби тільки не попустити власти старшині з її шляхетсько-панськими тенденціями. На раду під Ніжином, яка мала вибрати гетьмана в присутності царських послів, прибув запорожський кошовий Іван Бруховецький і привів з собою багато запорожців і козацької „черні“, що стояла разом з запорожцями. Вони скликали велику „чорну“ раду, побили старшину, арештували Сомка з його близчими прихильниками і вибрали гетьманом Бруховецького. Царські посли взяли сторону Бруховецького, оповістили Сомка зрадником, і йому було одрубано голову, разом з полковником ніжинським Василем Золотаренком та іншою старшиною. Бруховецький зараз же настановив на полковницькі та інші уряди людей з своєї партії і присягнув на вірність цареві.

Внутрішній
роздам серед
козацтва.

Таким чином з вибором на лівому березі Бруховецького козацька Україна роспалається на дві частини, на два гетьманства: лівобережне і правобережне. Польща зробила тоді спробу вернути собі лівий берег Дніпра, і сам польський король з військом і з козаками гетьмана Тетері вирушив з початку 1664 року за Дніпро. Він дійшов, палячи й руйнуючи по дорозі українські міста, аж до Глухова, але облога цього міста затримала його на кілька тижнів. Тимчасом надійшли москалі й Бруховецький, і королю довелось одступати назад, в напрямку на Новгород-Сіверський та на Литву. При переправі через Десну його дуже погромив Бруховецький. Після того поляки вийшли в Сіверщину. Це був останній польський похід на лівобережну Україну. Тимчасом як король воював на лівому березі Дніпра, польський генерал Стефан Чарнецький втихомирював народне повстання, яке вибухло проти поляків на правому

Похід короля Яна-Казимира на лівобережну Україну.

березі. З страшною лютістю низив Чарнецький городи та села, вирізував усю людність, він узяв Чигирин і Суботів, де звелів викинути з домовини кістки Богдана Хмельницького та його сина Тимоша, щоб помститись хоча б над мертвими ворогами Польщі. Поруч Яреми Вишневецького це був один з найлютіших катів українського народу.

Гетьман Петро
Дорошенко.

§ 71. Але з великими труднощами держались поляки й на правому березі Дніпра: раз-у-раз підіймались проти них народні повстання, до яких приставали і козаки. Нарешті в 1665 році гетьман Тетеря, бачучи безнадійність своєї спілки з поляками, зрікся булави і виїхав у Польшу. Правобережна Україна увільнилась тоді від поляків. Якийсь час козаки вибирали то одного, то другого гетьмана, які взаємно скидали оден одного поки в осени 1665 року не вибрано за гетьмана полковника Петра Дорошенка, якого підтримували й татари. Це був унук гетьмана Михайла Дорошенка, людина відома й поважана серед ковацтва, добрий воїн і зручний політик. Він був щирим побірником самостійності України, яку хотів бачити в її широких етнографічних границях од Карпатів до Путівля. Його підтримувало й духовенство на чолі з київським митрополитом Йосифом Нелюбовичем-Тукальським, якого перед тим поляки продержали два роки в тюрмі, захопивши в Київі разом з Юрієм Хмельницьким, що постригся був там у ченці (див. § 69). Митрополит переїхав тепер на життя до гетьманської столиці Чигирина.

Пляни Доро-
щенка.
Андрусовська
умова.

Обєднавши під своєю рукою спочатку правобережну Україну і маючи за собою поміч татар та турків, Дорошенко почав думати про приєднання і лівобережної Українці. Гетьман Бруховецький повів там політику повної покірності перед Москвою. Він поїхав сам у Москву, оженився там на дочці московського боярина, сам одержав боярський чин і предложив царському правительству, щоб воно скрізь настановило по Україні своїх воєвод, щоб узяло в свої руки вбірання доходів, щоб з Москви на Україну було прислано митрополита .... Коли він повернувся на Україну,

його стріло загальне обурення. Коли ж поприїздили ще московські воєводи та почали вводити свої порядки, виникло отверте незадоволення, Бруховецького називали зрадником і почали покладати всі надії на Дорошенка. З свого боку й Москва, бачучи, як трудно вдергати в своїх руках усю Україну і гадаючи, що на лівобережжу їй вдастся укріпиться тепер як слід, згодилася відступитись від решти України: в кінці 1667 року вона підписала з Польщею перемирря в селі Андрусові на Білорусі; по умовах цього перемирря за Москвою лишилась тільки лівобережня Україна з Києвом на правому березі. Ця умова була страшним ударом для українців, які гірше всяко боялись, щоб їхній край не розірвано було на двоє, і це як раз тепер сталося. Цим самим Москва порушувала свою стару умову з Богданом Хмельницьким — визволити всю Україну з-під польського ярма.

§ 72. Дорошенко рішив використати народнє незадоволення з московської політики Бруховецького і обєднати під своєю булавою обидва береги Дніпра. Тимчасом і сам Бруховецький, побачивши, куди завела його покірність царському уряду, оповістив повстання проти Москви. Народ кинувся бити москалів і вигонити московських воєвод. Тоді Дорошенко весною 1668 року вирушив сам на лівий беріг Дніпра. Скрізь народ вітав його з великою радістю. Коли Дорошенко надійшов до табору Бруховецького колом. Опошні на Полтавщині, козаки вбили Бруховецького і перейшли до Дорошенка. Таким чином Дорошенко зробився гетьманом обох боків Дніпра і злучив знову Україну до-купи. Але він не зумів вдергатись на цьому становищі. В рішучий момент він виїхав до дому, до Чигирина, куди його викликано було по семейних справах. З цього скористувались люди, які все ще думали, що краще держатись московської протекції, виторгувавши тільки в Москви як найширшу автономію для України. На чолі цих людей стояли полковник Демян Многогрішний, якого Дорошенко валишив своїм наказним гетьманом, і архієпископ чернігівський

Повстання
проти Москви.
Демян Многогрішний.

Лаварь Баравович. Московське військо тим часом вступило в межі Сіверщини і почало її завойовувати. Тоді лівобережна старшина зіхалась до Новгород-Сіверського, вибрала гетьманом Многогрішного і той зараз же почав переговори з Москвою. Вже в початку 1669 року в Глухові було списано умову, по якій Україна мала знову вступити під московську протекцію з тим, щоб московські воєводи сиділи тільки в Київі, Чернігові, Ніжині, Острі й Переяславі і не втручалися зовсім у внутрішнє українське життя. Більша частина лівобережних полків пристала до цього. Тільки на південній Полтавщині держались ще якийсь час Дорошенка. Так знову роспалась козацька Україна.

Михайло
Ханенко.

Становище Дорошенка захиталось тепер і на правобережній Україні. На Запорожжу, де не розуміли широких плянів Дорошенка, почали виступати ріжні претенденти на гетьманську булаву, які каламутили народ і ворохобили проти Дорошенка то в одному, то в другому місці. Особливо небезпечним зробився уманський полковник Михайло Ханенко, який почав накладати з поляками, через що Польща признала його гетьманом. Його підтримували й запорожці з своїм славним кошовим отаманом Іваном Сирком. Вони втягли Дорошенка в боротьбу з Польщею. На правобережній Україні почались дуже смутні часи. Народ не знати кого слухатись, кого визнавати. І Дорошенко і Ханенко закликали до себе на службу татар, і ті дуже нищили край. Знов же таки й поляки впять з'явилися на Україні і дуже внущались над народом. Дорошенко спочатку був одбився од поляків, але скоро побачив, що силами самої знищеної правобережної України йому не вдергатись серед ворогів, які оточували його з усіх боків. Хоч як непопулярною серед українського народу була думка про турецький протекторат, але Дорошенко мусів звернутись до неї, бо не бачив другого способу, як одбитись од Польщі і зібрати до купи розшарпану Україну. Він уважав, що турецький протекторат не буде зовсім перешкоджати державній самостійності України та її вільному

розвитку. Через те він війшов у тісні зносини з турецьким султаном і умовив його розпочати війну з Польщею.

§ 73. Турецький султан Магомет IV. весною 1672 року вирушив з великим військом на Україну. Він перейшов Дністер коло Хотина і під Камянцем сполучився з українським військом Дорошенка. Камянець вважався одною з найміцніших кріостей свого часу, але не витримав облоги і через кілька тижнів піддався Султану й Дорошенкові. Тимчасом Дорошенкові козаки й татари розбили відділи польського війська й козаків Ханенкових. З - під Камянця султан з Дорошенком рушили до Галичини. Польща не могла більше боротися і новий польський король Михайло Вишневецький (син Яреми), обібраний перед тим замість Яна-Казимира, що зрікся престола, мусів замиритись з турками й скласти в Бучачі р. 1672 умову, по якій зрікався України і відступав Поділля туркам та ще зобовязався що - року платити їм дань.

Так удалося Дорошенкові одбити від поляків право-бережну Україну. Тепер треба було думати про те, щоб знову зіднатись з Україною лівобережною. Дорошенко був готовий призвати зверхність московського царя, аби тільки Україна була вся вкупі й мала повну автономію в своєму внутрішньому житті. Але в Москві боялися такого самостійного й рішучого гетьмана як Дорошенко, та до того проти нього виступав і новий лівобережний гетьман Іван Самойлович, якого вибрала старшина, заарештувавши гетьмана Многорішного й вивезши його до Москви: старшина не злюбила Многогрішного за його різку вдачу й видала Москві, обвинувши в зраді, на Сибір. Самойлович сам хотів стати гетьманом обох берегів Дніпра і через те інтригував перед Москвою проти Дорошенка. Тимчасом знов погано пішли справи і на Правобережжю. Польща одійшла після першого переляку, навіяного турецьким погромом, і знов почала воювати з турками. Й помагав запорожський кошовий Сірко, нападаючи на татар. Знову виступив і Михайло Ханенко на Уманщині. Талановитий

Війна України
з Туреччиною
в Польщою.

польський гетьман Іван Собеський побив турок під Хотином, так що вони з великим трудом держалися тільки в Камянці, Барі та Немирові. Та найгірше було те, що народ був дуже незадоволений спілкою з турками та татарами. І ті й другі не шанували християнських святинь, а татари страшенно нищили й руйнували все на своїм шляху і забірали людей у неволю. Багато сел і городів одпадали від Дорошенка й переходили на бік Ханенка; Дорошенко посылав своє військо привертати їх до послуху і тяжко карав за перехід до Ханенка. Правобережна Україна руйнувалася страшенно, і народ проклиниав Дорошенка, вважаючи його

Війна Дорошенка з Москвою й Самойловичем. **за головного винуватця** свого нещастя й усієї руїни краю.

Нарешті й Самойлович з козаками та з московським військом виступив проти Дорошенка (1674). Більшість козацьких полків правобережної України без бою признала його своїм гетьманом. Становище Дорошенка зробилось критичним і він уже готовий був зріктись булави на користь Самойловича, але в той час на його бік перейшов Сірко з запорожцями й умовив не піддаватись Самойловичу. Сірко перед тим був арештований Самойловичем і вaslаний москалями на Сибір. Коли загрожувала Москві турецька війна, його вернули на Україну, і він тепер зробився ворогом Москви. Дорошенко ще раз спробував боротись за своє гетьманування і закликав на поміч татар та турок. Року 1675 Самойлович прийшов з військом і обложив Дорошенка в його столиці Чигирині; але пройшла чутка, що йдуть турки й татари на поміч, і Самойлович одступив за Дніпро. Та це мало поправило справу. Край був зовсім зруйнований. Народ почав тікати за Дніпро й оселятися на лівобережній Гетьманщині, або ще далі, в московській Слобожанщині. Уже й Ханенко покинув своє гетьманування і переселивсь на лівий беріг Дніпра. Дорошенко сидів з кількома тисячами вірних йому козаків майже серед пустині. Нарешті він побачив, що вже нема за що й боротися: правобережна Україна обернулась в руїну. Тоді він рішив добровільно зріктися булави, і коли Самойлович в осені 1676 р. знову

прийшов під Чигирин, він здав йому свою столицю без бою й зрікся свого гетьманування. Йому дозволено було жити на Україні — в Сосниці на Чернігівщині, але московське правительство, боючись залишати його на Україні, викликало його до Москви і більше вже не пустило до-дому. Так він і помер на почесному васланні в селі Ярополчі під Москвою (1698 р.).

§ 74. Здачею Дорошенка ще не закінчилася боротьба за правобережну Україну. Турція не хтіла зріктися її на користь Москви і прислала військо добувати Чигирин. Перший раз на поміч Чигирину прийшли гетьман Самойлович і Шерemetєв і одбили турок. Але турки явились з більшими силами на другий рік (1678), і після довгої й упертої оборони московсько-українська залога покинула місто, зірвавши кріпость. Під час страшного вибуху порохових складів загинуло багато турок. Гетьманська столиця лежала в руїнах. Самойлович звелів позганяти решту вкраїнської людности за Дніпро й оселив її по-над річкою Ореллю (в теперішній південній Полтавщині). Турки запанували над пустинею. Проте вони зробили спробу її власелити і відновити тут хоч якесь життя. Вони згадали за Юрія Хмельниченка, якого забрали були до Царь-Городу під час свого походу на Вкраїну в 1672 році; тепер звеліли царь-городському патріархові зняти з його чернечий стан, оповістили його князем Сарматії (так химерно назвали вони правобережну Україну) і вислали його з невеликим відділом наємного війська правити спустошеним вкраєм. Хмельницький осівся в Немирові, але почав так жорстоко поводитися з людьми, що самі турки скинули його в князювання, судили в Камянці і там же покарали на смерть. Тоді турки віддали край під управу молдавського господаря Дуки, і той почав на-ново кольонізувати спустілу Україну, закликаючи назад утікачів і переселців, але його діяльність перепинили поляки.

В 1681 році сталась умова спочатку між Польщею й Москвою, а потім і між Москвою та Туреччиною. **Новий** Замирення
Москва з Польщою і Бахчисарайська умова.

Чигиринська
війна 1677-1678
років.

польський король Ян-Собеський (вибраний р. 1676 по смерті Михайла Вишневецького) уложив з Москвою „вічний“ мир, згодившись на уступку їй Київа та лівобережної України. А з Турками Москва замирась в Бахчисараю на тому, щоб не займати правобережної України й не робити спроб її заселяти: вся земля між Дніпром та Бугом мала залишитися пусткою. Ale Польща не вважала себе звязаною що до правобережної України ніяким договором і почала наново її заселяти. Ян Собеський готовився до нової війни з Туреччиною і справді роспочав її р. 1683. Він почував потребу в козацькому війську і заходився наново кольонізувати Київщину, установлюючи там козацький лад. По давньому звичаю місцевість поділено на полки, на чолі яких поставали полковники, котрі й почали закликати своїх людей на нові оселі, які здебільшого будувалися на руїнах колишніх селищ. Головою цього кольонізаційного руху зробився фастовський полковник Семен Палій. Народ дуже охоче повалив з ріжких сторін: з Волині, Поділля, Полісся, верталися втікачі з-за Дніпра, і за короткий час правобережна Україна почала оживати. Ale як тільки край залюднився, польські пани почали заявляти претензії на свої давно втрачені маєтки. Та людність і не думала коритись панам, а Семен Палій повів політику таку, щоб приєднатися до лівобережної Гетьманщини. Ale ці вмогання виявилися отверто вже при кінці XVII століття.

Гетьман Іван
Самойлович.
Кримські по-
ходи.

§ 75. Гетьман Самойлович провадив на лівобережжу політику повної згоди з Москвою і заслужив цим собі велику прихильність царського уряду. Він сприяв тому, що київську митрополію поставлено в залежність від московського патріарха. Коли помер в Чигирині митрополит Йосиф Тукальський, заходами Самойловича вибрано його заступником луцького епіскопа, князя Гедеона Святополк-Четвертинського, котрий і згодився призвати над собою зверхність Московського патріарха. (1685). Московський уряд добився того, що турки примусили царь-городського патріарха згодитися на те, щоб зріктися своєї зверхності

над українською церквою. Таким чином українська церква позбулась своєї автономії, бо залежність від сусіднього московського патріарха була вже зовсім не те, що від далекого царь-городського. В своїй внутрішній політиці на Україні Самойлович цілком піддержував інтереси ковацької старшини, яка зробилась уже справжньою привileйованою клясою, скупчила в своїх руках великі земельні маєтності й почала примушувати селян одбувати на неї ріжні повинності, так як це було за панщиняних польських порядків. Але не дивлячись на це старшина не любила Самойловича, бо він досягши великої влади, почав дуже згорда ставитись до старшини, дуже запишався, пообсаджував найкращі посади своїми родичами і почав думати про те, щоб зробити гетьманство наслідственним у своєму роді. Це й привело Самойловича до загину.

На підставі союза з Польщею, уложеного Москвою в 1686 році, обидві держави спільними силами мали почати війну з Туреччиною; в цій війні брали участь також Австрія й Венеція. Московсько-українське військо мали йти походом на Крим і завоювати його. Самойлович неохоче брався до цієї війни, але таки мусів узяти в їй участь з своїми коваками. Весною 1686 року велика московсько-українська армія під командою князя Василя Голіцина, улюблена московської царівни Софії, що правила тоді державою, й гетьмана Самойловича, вирушила з України на Крим. Довелось іти багато сотень верст голим степом, де дуже важко було годувати велике військо. Почалась літня спека, трава вигоріла й кіннота, якої було найбільше в цім поході, почала дуже терпіти. Довелось вернутись назад. На другий рік знову пішли походом. І на сей раз, не вважаючи на поради Самойловича виступати раніше, вирушили пізно і після дійшли до Чорного моря, почалась спека; татари запалили траву в степу, коні почали падати, люде тяжко мучились од спеки й поганого годування. Дійшли вже до самого Перекопу і мусіли знову вертатись назад. Це викликало незадоволення серед війська, а самому Голіцину

грозило великими неприємностями в Москві. Старшина козацька вміркувала це і, будучи давно незадоволена на Самойловича, подала Голіциніві донос на свого гетьмана, ніби він був у змові з кримським ханом і навмисно зробив так, щоб поход не вдався. Голіцин ухочівся за це, бо було тепер на кого скинути вину за невдалий поход. Самойловича заарештували й вислали до Москви. Там без усякого суду його разом з старшим сином вислали на Сибір. Молодшого сина Самойловичового Грицька, чернігівського полковника, обвинували, ніби він замишляв „бунт“ проти Москви й покарали смертю в Сівську. Тимчасом серед козацького війська, що стояло табором у поході, виникли розриви: рядові козаки збунтувались проти своєї старшини і багатьох повбивали. Тоді на річці Коломаку старшина скликала під охороною московського війська раду, де було вибрано гетьманом генерального осавула Івана Мазепу. Перед тим на ново уложенено умову з Голіциним, як представником московського уряду; було підтвержено глухівські статті 1672 року з тими додатками, що царь мав затвердити за старшиною маєтності, які вже були в її руках, і що гетьман надалі не міг скидати старшину з урядів без царського дозволу. Цими статтями умови старшина хтіла закріпити свої матеріальні інтереси й забезпечити себе од гетьманської самоволі; але це, розуміється, дуже зменшувало українську автономію.

Гетьман Іван
Мазепа.

§ 76. Гетьман Іван Мазепа був родом з української шляхти на Київщині. Родився він коло 1640 року й молодим хлопцем був одісланий для науки до Варшави, де його прийнято пажем до королівського двору. Тут він добув освіту й добре як на ті часи світське виховання. Він був дуже здібний і розумний хлопець, і вже в 1659 році його посылали на Україну до козаків з дипломатичним дорученням. Він залишився на Україні, вступив до козацького війська і почав служити у гетьмана Дорошенка, в якого мав велике довірря. В 1675 році він попав у полон до Самойловича, але Самойлович оцінив здібності

Мазепи, його дипломатичний хист, і взяв до себе на службу. Мазепа зробив добру кар'єру і при лівобережному гетьмані і під час кримського походу мав уже ранг генерального осавула. Це був чоловік польського виховання й європейської культури, великий український патріот, щирий прихильник православної віри й національної української просвіти. В своїй політиці що-до Москви Мазепа держався самої строгої лояльності, чим заслужив собі велике довір'я й ласку московських царів. Але при тому він усе дбав, щоб не зменшувалась автономія Гетьманщини, старався приєднати до себе правобережну Україну; він надавав великої ваги утворенню сильної старшинської верстви, такої, як польська шляхта, і в ій бачив опору вкраїнської державності. Він пороздавав багато військових маєтностей старшині, скріпляв її владу над простим козацтвом і над селянством, і за це його не любили в народі. За його правління виникало чимало селянських розрухів, які иноді приймали характер справжнього повстання. Народ був незадоволений монополією горілочного промислу, т. зв. „орендою“ (віддавано від держави в оренду право кути горілку для продажу й державних шинків), обурювався проти старшинської самоволії й утисків. Народне незадоволення знаходило собі співчуття й піддержку серед запорожців. В 1692 році військовий канцелярист Петрик Іваненко втік на Запорожжя і звідти підняв повстання проти гетьмана й старшини, покликав був навіть їх поміч татар. Кілька років держав Петрик в трівозі гетьманський уряд, поки його не вбито, і тоді повстання було приборкане. З 1695 року новий московський царь Петро відновив війну з турками й татарами. Україні довелось взяти дуже жваву участь у цій війні. Гетьманські козаки ходили разом з царем на Азов, тимчасом як друге військо козацьке з гетьманом на чолі, вкупі з запорожцями, воювало проти татар і брало турецькі кріпости при Дніпровому яимані. Війни ці лягали важким тягарем на український народ, московські війська, які раз-у-раз переходили через Україну, чинили

всякі здирства й утиски; народ дуже хвилювався, і росло невадоволення народне проти Москви. Але гетьман Мазепа вірно служив цареві, поки не побачив, що той зовсім не поважає автономних прав України і думає навіть цю саму автономію скасувати.

Частина девята.

Громадський устрій і культурне життя на Україні в другій половині XVII століття.

§ 77. Козацький лад укріпився після війн Богдана Хмельницького й бувших по ньому гетьманів тільки на лівобережній Україні, яка зберегла свою автономію супроти Москви, хоча при кінці XVII століття ця автономія була вже значно скорочена. Цей устрій, звісний в історії під іменем гетьманського або Гетьманщини, проіснував більше ста літ та полишив і потому певні сліди в житті українського лівобережжя. Територію Гетьманщини складали після Андrusовської умови дві теперішні губернії на лівому березі Дніпра — Чернігівщина й Полтавщина — й місто Київ з невеликою округою на правому березі. Ця територія ділилась на десять козацьких полків: стародубський, ніженський, чернігівський, київський, прилуцький, перяславський, лубенський, гадяцький, миргородський і полтавський. Як уже згадувалось вище (див. § 66) полковники мали владу військову й адміністраційну, так само як і вся інша полкова сотенна старшина. За гетьманування Самойловича, а особливо Мазепи, старшина ковацька перетворилася вже зовсім у привилейовану вищу клясу, сила якої була в політичній владі й землеволодінні. Після того як вигнано було ляхів з України за Хмельницького старшина поваймала багато порожніх ґрунтів і потім випрохувала собі підтверджені грамоти на ті землі від гетьманів і навіть царів. Землі спочатку було дуже багато і ставало всім. Опріч землі, зайнятої посполитими (так називали тоді селян), козаками, старшиною, oprіч земель монастирських, було ще багато вільної землі, яка вважалась власністю

Політичний і
громадський
устрій Геть-
манщини.

усього „війська запорожського“, як іменували себе по давній традиції гетьманські козаки; з цієї землі гетьмани роздавали ґрунти й маєтности старшині за ріжні „заслуги військові“. Роздавання це пішло так швидко, що скоро вже не ставало вільних земель, і старшина почала випрохувати собі землі заселені, і селян, що вже жили на тих землях, стала примушувати одбувати собі „послушенство“, себ-то віддавати певне число робочих днів на нового „власника“ маєтку. Коли на правобережжю настала руїна, багато людей подалось звідти на лівий беріг, і старшина оселяла втікачів на своїх ґрунтах під іменем „підсусідків“, які дужко скоро потому поверталися у „підданих“ і мусіли одбувати „послушенство“. Збільшувала свої маєтки старшина й скуплею козачих ґрунтів, а через те, що законом це не було дозволено, записувала коваків у посполиті; часом такі козаки, не бажаючи ходити в далекі й тяжкі походи, добровільно згожувались переписатися в посполиті, щоб сидіти тихо на місці. Була ще одна категорія маєтностей, які входили в склад військових земель і називались ранговими: це були маєтности, які були приписані до певного „рангу“ — військової посади. Маєтностями цими старшини могли користуватись, поки займали певну посаду; але вони старались задержувати за собою маєтности й тоді як виходили з посади, збувались рангу; на цьому ґрунті бувало багато зловживаннів. Так ріжними способами старшина козацька вібрала в своїх руках величезні маєтности, а селян — посполитих помалу повернула в своїх „підданих“. Це ще не була кріпаччина, така як у Польщі або в Московщині, але справа хилилась до того. Московське правительство сприяло таким змаганням старшини; царі охоче видавали грамоти на маєтки, бо розуміли, що цим прив'язують старшину до себе і що заняті турботами про свій матеріальний добробут, заінтересовані в справі забезпечення за собою маєтностей, старшини будуть податливіші й що-до автономії. Так воно й бувало, як наприклад під час переговорів на Коломаку в 1687 році (див. § 75).

Знов же таки Москві було на руку, що на Україні заводяться порядки подібні до тих, що були в їй самій що-до становища селянської маси. Москва дуже зручно використовувала той антаґонізм, що повставав у Гетьманщині між старшиною й простим козацтвом та селянством, виставляючи царя в очах народа ніби заступником перед старшинськими кривдами, а старшину манила скріпленням її соціального й економічного становища, як що вона буде вірна цареві й не обстоюватиме за широку автономію України.

§ 78. Завдяки тому, що після Многогрішного наступив спокій на Гетьманщині, тут почало налажуватись господарське й торговельне життя. Україна почала входити в торговельні зносини з чужими краями, український хліб та український товар знайшли собі шлях до Польщі, до Шлеску та до Балтійського моря через Литву, Гданськ і Королевець. На Україну, як було колись, почали переселятись купці з ріжних сторін: німці, вірмени, жиди, греки, — в Ніжині заснувалась ціла грецька кольонія. Осередками торговельного життя зробились міста північної України — Ніжин, Стародуб, Королевець, Глухів. Тут як на півночі, де було багато лісів, почав зароджуватись й промисел, але він мав характер ремісничого виробу й не виходив поки за межі задоволення місцевих потреб (шкляні вироби, ткацтво, гончарство). Більші міста, користуючись з магдебурського права, не залежали від козацької управи, мали свій виборний уряд і суд.

Законами, на підставі яких укладались соціальні поняття й нормувались юридичні відносини, служив давній Литовський Статут, але поруч його жило звичаєве козацьке право, щиро демократичного характеру, з виборними принципами. Полковий козацький суд, так само як і виборні міські та сельські громадські суди, відзначались широкою прилюдністю й гуманним трактуванням злочинців, не вважаючи на те, що в теорії була принята смертна кара. Цим наші громадські суди корисно відріжнялись і від польських і від московських судів.

Господарське
й економічне
життя Геть-
манщини.

Церква.

Українська церква на Гетьманщині по-малу втрачувала свою культурно-просвітну місію. Спочатку вище українське духовенство відстоювало дуже свою автономію супроти Московського патріярха, але опір його було зломлено, і з вибором у митрополити Гедеона кн. Четвертинського, українська церква стала підлягати московському патріархові (див. § 75). Духовенство на Україні од митрополита до сільського священника було виборне. Українські владики, архимандрити, а часто й міські протопопи брали жваву участь в політичному житті краю, ставляючи на бік то одного то другого гетьмана, впливали на їх вибір і на весь напрямок політики. Українські монастири, які ще перед Хмельницьким мали значні земельні маєтки, зберегли їх після великої революції 1648 року і потім дуже поширили, випрошуючи собі ґрунти від гетьманів та царів, або скуповуючи їх, або нарешті дістаючи в дар по заповітах побожних людей. Засновувались і нові монастири. Вже при кінці XVII століття в руках монастирів зібрались дуже великі земельні маєтки, на яких провадилось таке ж господарство, як і на старшинських, з тим же „послушанством“ монастирських „підданих“ селян.

Просвіта.

Просвіта на Гетьманщині піднялась на дуже значну ступінь. По прежньому її осередком була Київо-Могилянська Академія, яка постачала вчених не тільки для українських земель, але й для Московщини, так само як видання київської печерської друкарні росходились по всьому слов'янському православному світу. Окрім Київської Академії повстали ще колегії в Чернігові й Переяславі, крім того середні школи існували при деяких монастирях, мужських і жіночих, а народні школи існували майже в кожному селі, як про це свідчать чужовемні мандрівники по Україні, котрі дуже підкреслюють високу культурність тогоджасного українського населення. Були засновані крім Києва друкарні ще в Чернігові й Новгород-Сіверському, де друкувались книжки на ріжних мовах. Великий рух Хмельниччини викликав значний розвиток письменства і ввагалі націо-

нального почуття, що виявилось в утворенні цілої літератури віршів і т. зв. козацьких літописей. Ці літописи (найбільш відомий -аноніма, т. зв. Самовидця), засновані на знайомстві з рукописними джерелами й друкованими творами чужовемних авторів, являються вже зразком історії прагматичної. З духовних письменників і вчених на лівобережжю в другій половині XVII століття треба відзначити Іоанікія Галятовського, талановитого проповідника й автора теорії „казання“ (проповіді); Антонія Радивиловського; історика Інокентія Гизеля; архієпископа чернігівського Лазаря Барановича — вченого, публіциста і поета; Дмитра Ростовського, проповідника й історика церкви; з українських учених, які перейшли на Московщину, треба згадати Епіфанія Славинецького та Семена Погоцького. Okрім літератури світської й духовної, писаної штучною письменською мовою, процвіла надзвичайно народня поезія, яка валишила прекрасний цикль дум і пісень про Хмельницьку.

Значного розвитку досягло в кінці XVII століття мистецтво, спеціально будівництво. Витворився навіть особливий стиль, т. зв. „український барокко“, названий так через подібність до барокко західно-европейського. В цьому стилі побудовано багато церков у Київі та по всьому лівобережжю, а так само і світських будинків. Виробився також подібний надзвичайно гарний стиль і деревляні церкви, який мав поширення на всю Україну, східню і західну. Високо стояло українське мальовництво, а особливо гравюра. Найбільшого розвитку мистецтво українське досягло за гетьманування Мазепи, щирого прихильника національної культури й щедрого мецената. Його коштами й заходами побудовано багато церков у Київі та по інших містах і реставровано деякі стародавні київські святині. Він же збудував і окремий корпус для Київської Академії, котру особливо любив і піддержував.

§ 79. Правобережна наддніпрянська Україна з самого початку Хмельницького й до кінця XVII століття жила серед безперестанних війн і спустошеннів, які нарешті

Мистецтво.

Запад
правобережної
України.

довели цей багатий і густо заселений край до справжньої руйні. При кінці 70-х років XVII століття майже все населення Київщини й східного Поділля зникло, виселившись на лівий беріг, до Молдавії, на Волинь, і турецьке правительство, а потім польське, яке залишилось останнім господарем краю, мусіли кольонізувати край мов яку пустиню. Приходила на ново та сама українська людність, вертались утікачі й заселяли знову колишні міста й села. Але росташовуючись на старих пепелищах народ шукав вільного життя, вільної праці; та слідом за ним ішли польські пани й знову починали заводити своє панське право. Через те знову починалась боротьба, виступала нова козаччина, і край не міг діждатися мирного спокійного життя. Само собою розуміється, що при таких обставинах важко було розвиватись культурі й просвіті. Все, що було заведено за старих часів і під час коротких років затишку, було знесено; культурне життя українське пересунулось за Дніпро, до Гетьманщини, де були сприятливіші умови для його розвитку.

Слобідська
Україна (Слобожанщина).

В той час як на наддніпрянській Україні роспочалась завзята боротьба за вільне життя проти польсько-шляхетського ладу, український народ знову придбав для свого заселення великі простори землі на сході, втрачені за половецько-татарських часів. Ті землі — теперішня Харьковщина й сусідні в нею частини Курщини й Вороніжчини, вважались на початку XVII ст. принадлежними до московської держави, але вони лежали облогом без усякого майже населення, крім пограничних сторожевих постів. Вже після перших козацьких війн з поляками, туди почали виселятись наші люди, тікаючи од польської неволі. Так в 1638 році вийшла ціла громада козаків з Гетьманом Острянином (див. § 57). Московське правительство дуже охоче приймало цих переселенців, бо вони несли оборону границь, відбували сторожеву службу, зберігаючи свою козацько-військову організацію. Особливо великий пересельський рух стався після невдалої Берестецької кампанії

1651 року: тисячі людей перейшли тоді московську гряницю й позакладали на нових місцях міста й слободи, через що весь край став називатись Слобожанщиною або Слобідською Україною. Тоді-то повстали міста Суми, Харьків, Охтирка, Ізюм, Острогожськ, які зробилися полковими центрами нового слобідського козацтва. Московське правительствоувільнило це козацтво за його службу від податків і повинностей, залишило його організацію з поділом на полки й сотні з виборною старшиною, але держало його в безпосередній залежності від Москви, ведучи зносини з краєм і керуючи ним через т.зв. Слобідський „Приказ“ (так звались московські центральні інституції, ніби міністерства). За часів Руїни ще збільшилось число вихідців з України. Лівобережні гетьмані, особливо Самойлович, старались, щоб Слобожанщину було віддано під їхню управу, але Москва на це не пристала. Згодом на Слобожанщині взяла гору козацька старшина, почала збирати до своїх рук земельні маєтки і улаштовувати своє життя на зразок московського дворянства. Взагалі Слобідська Україна була під сильним впливом московського життя й порядків, хоч не переривала культурних зв'язків з Україною наддніпрянською й не губила почуття своєї національної спільноти. Культурним осередком Слобідської України зробився Харьків, де пізніше, в першій половині XVIII віку, було засновано колегію, на зразок чернігівської й переславської. Своїм побутом Слобожанщина нічим не ріжилася від Лівобережної Гетьманщини.

Західня Україна: Волинь, Галичина й Холмщина опинилася після упадку великого народного руху за Хмельницького в тяжкому стані. Козаччина розворушила ці пригноблені краї, де давно вже будо придушене національне українське життя, особливо на Волині, яка була головною ареною боротьби за Хмельницького.

Селянські розрухи прокидались навіть у далекій Галичині, де ватаги „левенців“ плюндрували панські маєтки й

упадок
національного
життя на За-
хідній Україні
в кінці XVII ст.

приставали до козацьких вагонів. Але в міру того, як слабшив розмах козацької сили на наддніпрянській Україні, тратив свою силу й народній рух на заході. Польща здавила його, і ще з більшою силою почалось польщення й католичення українського народу. Українсько-білоруська книжна мова, яка подекуди ще вживалась по урядах на західній Україні й Білорусі, була сеймовою постановою при кінці XVII в. заборонена й замінена скрізь польською. Останки православної української шляхти, яка ще в першій пол. XVII в. грава певну роль в політичному житті польської держави й обороняла на сеймах православну віру, з кінцем століття майже поголовно спольщилася і не було вже кому боронити православія перед урядом. В 1676 році сейм видав цілий ряд обмеженів проти православних; такі обмеження, наприклад, заборона державної служби й навіть права мешкання в певних містах, повторювались і пізніше. Силу опору православних в Галичині й на Холмщині було зломлено, і з кінцем століття там заведено унію: в 1700 році львівський владика Йосиф Шумлянський формально проголосив унію, підготовлену ще раніше, і став уніатським митрополитом. Перейняло унію й Ставропігійське брацтво, думаючи, що це може піднести українське міщанство з його упадку. Але львівський магістрат, який був у польських руках, не згодився поділитись своїми правами з українцями уніятами так само, як не хотів раніше визнавати прав за православними вкраїнцями. Унія була проведена в єпархіях львівській, перемишльській, холмській і подільській. Ще раніше (в 1649 році) заведено було унію на закарпатській Україні, не вважаючи на гарячі протести народу. Тільки Волинь, яка раз-у-раз підлягала впливові козацького руху, держала вірною православію, і тільки в 1711 році волинська (луцька) єпархія перейшла до уніатських рук. Взагалі з упадком сильної автономної України над Дніпром занепадало й національне життя на Україні західній.

Частина десята.

Мазепа й нова боротьба за самостійність України.

§ 81. В 1700 році московський царь Петро почав в спілці з Польщею й Данією війну проти Швеції, бажаючи здобути собі балтійське побережжа, щоб мати морську дорогу до західної Європи. Хоча на основі трактатів, Україна мусіла посыпати своє військо тільки для оборони краю, коли війна безпосередно точилася коло її границь, але царь Петро не зважав на ніякі трактати і втягнув Гетьманщину в цю війну. Мазепа мусів посылати на північ полки за полками, де їм доводилось воювати серед дуже тяжких обставин; багато людей гинуло від незвичного поганого клімату, від поганих харчів; московські генерали, під проводом яких мусіли перебувати українські військові відділи, поводились з ними дуже погано і немилосердно, вживали не стільки до бою, скільки до всякої тяжкої праці, навіть для будування нових доріг, осушки болотяних місцевостей, копання каналів на Півночі. Ще тяжче прийшлося відчувати Україні цю війну, коли військові події перенесено було до Польщі. Шведський король Карл XII побив польського короля, Петрового спільника, Августа; тоді частина польської шляхти одріклась Августа й вибрала собі за короля польського маґната Станіслава Лещинського, який став на бік шведів; тепер ціла Польща поділилась на два табори: одні стояли за Августа, якого підтримував царь Петро, другі за Станіслава Лещинського, якого підтримував король шведський. Шведи побили прихильників Лещинського й дійшли аж до Львова. В 1704

Війна Москви
з Швецією й
участь в цій
війні України.

році гетьман Мазепа з 40.000 українською армією мусів виступити на Волинь.

Шведська війна дуже заплутувала справу з правобережною Україною. Коли поляки побачили, що козаччина дуже укріпилась на правому березі, вони рішили її було зовсім скасувати, як тільки скінчилася в 1699 році війна з Туреччиною і коли було повернуто Польщі Камянець. Вони вже захопили в свої руки Брацлавщину, дуже жорстоко подавляючи всякий прояв народнього незадоволення. Але полковник Семен Палій, що став на чолі нової правобережної козаччини не піддавався й твердо держався, захопивши в свої руки важніші пункти в Київщині. Тимчасом почалася шведська війна, і увагу поляків було відтягнуто на північ. Коли Мазепа прийшов на Волинь, правобережні козаки прилучились до нього і вся правобережна Україна охоче перейшла під гетьманський „регімент“. Але Мазепа не довіряв Палієві й боявся його великої популярності серед народу. Він заманив Палія до свого обозу, заарештував його і видав москалям, обвинувавши в зраді. Царь Петро, який дуже вірив Мазепі, звелів заслати Палія до Сибіру. Ця подія зробила велике враження на народні маси й знайшла свій відгук в численних піснях, де всі симпатії по боці Палія, а Мазепі дуже докоряється за його вчинок. Царь Петро наказував Мазепі віддати правобережну Україну Польщі, але Мазепа під pretextом, що серед поляків дуже сильна партія прихильників Лещинського й шведів, не випускав Правобережжа з своїх рук.

Україна й Швеція.

§ 82. З 1706 року справи Московщини й її спільнника Августа польського, дуже погіршли на війні. Карл XII побив Августа, і той в 1707 році зрікся польського трону. Всі сподівались, що тепер Карл XII може піти на Москву; гадали, що він пошле військо через Галичину на Україну, і через те царь Петро звелів укріпляти Київ; тоді то збудовано сильну кріпость на Печерську. Чим гірше стояли справи Москви, тим з більшою безцеремонністю поводився царь Петро з автономією України й використовував її

сили й засоби для боротьби з шведами. Великі козацькі відділи воювали на Білорусі, Литві, Ліфляндії й Фінляндії Україна мусіла постачати хліб, всяку живність і підводи для московського війська. Ходили чутки, що царь Петро зовсім хоче скасувати автономію Гетьманщини, щоб легче було вживати її засоби, говорилося, що він в своїх політичних комбінаціях готовий її відступити Польщі, навіть комусь з західно-европейських князів, щоб тільки поправити свої шанси на війні й придбати нових спільніків. Все це примушувало козацьку старшину, яка стояла на чолі краю, задумуватись над будучністю України й шукати способів, як врятувати свою автономію. Врешті запанувала думка, що перед неминучим, як тоді здавалось, розгромом Москви, треба врятувати рідний край, заздалегідь розірвавши з нею звязок і шукати забезпечення самостійності України через союз з Швецією, — це була та сама ідея, яку мав ще Богдан Хмельницький. Старий гетьман, не вважаючи на небезпечність справи й на свою двадцятилітню вірність Москві, не завагався прилучитись до плянів старшини і навіть взяти на себе всю відповідальність, ставши на чолі справи.

Вже в 1707 році Мазепа завів потаємні зносини з польським королем з Карлової руки — Станіславом Лещинським. Справа велась в великій тайні, про неї знав гурток найближчих довіреніх людей, серед яких головну роль грав генеральний писар Пилип Орлик, великий український патріот і вірний помічник Мазепи. Та вже в початку 1708 року знайшлися зрадники — генеральний судя Василь Кочубей і полтавський полковник Іскра; з особистої неприязні до Мазепи вони подали царю донос про його зносини з шведськими спільніками. Але Петро не повірив тому, віддав Кочубея й Іскру під московський військовий суд у Вітебську, і там їх засуджено на смерть. Вирок було виконано на Україні.

§ 83. В осені 1708 року Карл XII рушив з Польщі через Литву й Білорусь на Московщину. Мазепа уже був

Поход
Карла XII на
Україну.

з ним у змові, але сподівався, що Карл піде просто на Москву, і що там вирішиться уся справа, що Україна уникне війни й руїни на своїй території і, коли Москву буде побито, оповістить себе знову вільною, незалежною державою в союзі з Швецією. Карл дійшов до Орши на верхньому Дніпрі в Білорусі, і звідти повернув несподівано на південь. Скоро вияснилось, що він іде на Україну. Це зовсім не входило в пляни Мазепи та його прихильників. Українське військо було розкидане невеликими відділами по всіх усюдах і частиною по-за межами України. Народ не був підготовлений до повстання, бо вся справа велась дуже потай тісним гуртом старшини. Царь Петро вислав велике московське військо під командою генерала Меньшикова на Україну — на поміч Мазепі, а сам з другим військом ішов позад шведів. Він нагнав коло с. Лісного на Білорусі корпус шведського генерала Левенгаупта, що вів свіжі сили й віз артилерію та запаси для головної армії; завдяки великій чисельності перевазі над шведами, Петро побив Левенгаупта, і той мусів покинути москалям свою артилерію й обози. Ця перемога дуже підняла дух москалів і була великою втратою для армії Карла, який тепер усі надії покладав на ті запаси, що він знайде на Україні. Пізньою осінню вступили шведи на українську територію в межах стародубського полка. Царь Петро обійшов їх попереду і поспішав на Україну. Меньшиков підійшов близько до Мазепиної столиці Батурина й викликав до себе Мазепу. Настав для Мазепи критичний момент. Він затягав свій виїзд до московського війська, скільки міг, прикладаючись тяжко хворим; коли ж Меньшиков був од Батурина всього в двох днях переходу, то Мазепа залишив у Батурині залогу, а сам з 5.000 козаків і з старшиною вирушив на зустріч Карлу. Він переправивсь на правий берег Десни і сполучився з шведами.

Тимчасом Меньшиков підійшов до Батурина і тут тільки побачив, що Мазепа перейшов на бік шведів. Батуринці геройськи оборонялись під проводом хороброго

полковника Нечеля й начальника артилерії німця Кенігсека, але москалі зрадою добули місто. Меньшиков варварські винищив не тільки залогу, але поголовно все населення Батурина, не жаліючи ні старого, ні малого, а потім спалив місто. Гарна гетьманська столиця обернулась в руїну. Оце зруйнування Батурина навело великий жах на усю людність Гетьманщини. Та москалі взагалі з наказу царя поводились страшенно люто, щоб залякати український народ і вбити серед його всякий рух проти Москви. І дійсно через той московський терор багато українців, особливо з-по-між старшини козацької, які спочатку пішли були за Мазепою, почали переходити назад до московського царя.

Карл XII з Мазепою посувались усе на перед, на південь, пройшли поуз Батуринські руїни й стали на зиму між Ромнем та Гадячем на Полтавщині. Козацькій старшині не вдалось підняти весь український народ проти Москви; вона вела свою справу потай, і через те, коли виявилось, що гетьман пристав до шведів, то народ був до цього зовсім не підготовлений. Та народні маси й прості козаки давно перестали вірити старшині й вважали її за звичайне панство, як були пани в Польщі та в Московщині. Тимчасом царь Петро скликав до Глухова старшину, яка зосталась на його боці і звелів вибрati нового гетьмана. Всі знали, що цареві хтілось бачити гетьманом Івана Скоропадського, полковника стародубського. Це була вже не молода людина, тихої, лагідної вдачі; спочатку він держався Мазепиного гурту, але потім, коли Москва сильною ногою стала на Стародубщині, він перейшов до царя. Його й вибрано було за гетьмана. Мазепу ж духовенство мусіло проклясти, ніби-то як врадника й одступника од православної віри. Петро звелів навмисне ширити такі чутки про Мазепу між народом.

§ 84. Весною 1709 року шведи рушили дали на південь, щоб бути близче до Криму, бо в ханом велися переговори про союз. Шведська армія дуже багато натер-

Кампанія
1709 року.

пілась під час надзвичайно лютої зими; свіжих сил на допомогу їй вже не прибувало, тоді як Петро стягав усе, що тільки міг, щоб стати до рішучого бою. Одноким приданням шведів і Мазепи було те, що до їх пристало Запорожжя з своїм славним кошовим Костем Гордієнком. Запорожці до того часу не долюблювали Мазепи, вважаючи його політику недомократичною, але тепер вони прилучились до нього, щоб добути Україні самостійність. Запорожці розвили відділ московського війська під м. Віприком і недалеко від Полтави сполучились з армією Карла Й Мазепи. Шведи облягли Полтаву, в якій засіла московська залога. Тимчасом царь Петро вислав військо на Запорожжя. В цьому війську був і полковник прилуцький Галаґан, який зрадив Мазепі і пристав до царя. Сам колишній запорожець, Галаґан провів москалів аж на саму Січ, що була тоді над річкою Чортомликом. На Січі було дуже не багато козаків, але вони хоробро одбивали всі московські атаці. Москали взяли січовиків зрадою за допомогою Галаґана. Не вважаючи на дане слово, що тим, хто піддається добровільно, не буде ніякого лиха, москалі вирізали всіх запорожців, які піддались; більша частина полонених була замордована найлютішими муками. Січ спалили до щенту й зруйнували весь запорожський край.

Полтавська битва.

Карл задержався на кілька тижнів під Полтавою. Петро стягнув сюди своє військо, і 27 червня 1709 року стався рішучий бій. Москали перемогли потомлене й змучене шведське військо; їх було вдвое більше, як шведів, та й артилерії мали вони в десятеро більше. Карл був поранений в сутичці ще за кілька день до генерального бою, і 27-го червня його носили на носилках. Вороже ядро розірвалось коло його, він впав на землю, і шведи подумали, що його вбито. Це викликало серед них паніку, і бій був проганий. Карл з Мазепою подались швидче до Дніпра й переправились через нього коло Переяловичні, помандрували степами і втікли до Бендер, були під турецькою владою. З ними втікла старшина, запорожці й кілька

сот шведів. Недобитки шведської армії дійшли з-під Полтави аж до Дніпра, але тут мусіли вдатись, бо не було чим переправитись, а в-заду вже напирали москалі. Грізна колись шведська армія перестала істнувати.

§ 85. Старий гетьман не витримав горя й помер у Бендерах в кінці 1709 року. На його місце весною 1710 року старшина й запорожське військо вибрали за гетьмана писаря генерального Пилипа Орлика. При цьому було спісано конституцію вкрайнської держави, яку все такі сподівались збудувати, визволившись з під Москви. По тій конституції заводилася „генеральна рада“, щось наче сейм з представників од усіх полків Гетьманщини; ця рада мала тричі на рік збиратись коло гетьмана; заводився новий, кращий лад у фінансових справах, заборонялось старшині чинити утиски простим козакам і посполитим, забіраючи їхні ґрунти, або примушуючи до роботи, взагалі обмежувалась як власть гетьмана, так і самоволя козацької старшини.

Орлик був визнаний Швецією й Туреччиною. Карлу вдалось втягти у війну з Москвою турків. В 1711 році турки облягли були московське військо над річкою Прутлом і трохи не захопили в полон самого царя. Але йому вдалось підкупити турецького візира і врятуватись з усім військом. Орлик з запорожцями, з тими козаками-гетьманцями, що зібрались коло його та з татарами ходив одбивати правобережну Україну, розбив вислане проти нього з лівого берега військо і дійшов був аж до Білої Церкви. Але тут йому не повелось. Скорі по тому Туреччина й Крим замирились з Москвою, і Орлик мусів одступити: Запорожці заснували свій кош в татарському степу недалеко від Дніпрового лиману і прожили тут 25 років. Орлик з українцями-емігрантами довго старався підняти проти Москви коаліцію європейських держав, щоб визволити Україну, їздив сам і розсылав своїх емісарів по важніших європейських дворах, але його заходи не мали успіху, і він помер на чужині. Москалі ще довго воювали

Пилип Орлик
їого заходи.

з шведами, та війна велась тепер уже на півночі і України безпосередньо не зачіпала.

Розгром
українського
життя наслід-
ком перемоги
Москви.

§ 86. Наслідки · перемоги Москви над шведами були страшні для українського народу. Перш за все закріплено було розділ України по Дніпру між Польщею та Москвою. Польща тепер придавила на своїй стороні козачину й завела свої порядки, як колись було перед Хмельницькою. Запорожжя восталось під протекцією кримського хана, і з ним Москва заборонила всякі зносини. Тепер царь Петро повів таку політику, щоб не тільки скасувати автономію Гетьманщини, але щоб зруйнувати по змові її силу, знищити її засоби, знесилити її населення. Тепер що-року стали висилати тисячі козаків і селян на північ, і тут вони мусіли копати канали й осушувати болота. Десятки тисячів українців гинули од холоду; тільки невзначна частина верталась до дому немічними каліками. Потім почали посылати українців під Царицин, копати канали між Волгою й Доном, де так само багато тисячів загинуло від тяжких умовин праці. Україна мусіла постачати провіант для московського війська, що року висилаючи тисячі підвід і величезні гурти худоби. Щоб знищити заграницьну українську торговлю, московське правительство заборонило продавати українські продукти куди-небудь окрім Московщини. На самій Гетьманщині розміщене було постоею велике московське військо, яке цілком утримувалось на українські кошти. Не рахуючись зовсім з умовами, які стільки разів заключалися в Гетьманщину, царь Петро роздав величезні, маєтності на Україні своїм генералам, втручався в усі справи внутрішнього життя і навіть почав настановляти полковниками з москалів. Найкращі представники старшини, які стояли за автономію або й за самостійність України, пішли за Мазепою на еміграцію або загинули під катівською сокирою і на засланні в далекому Сибіру. Старий гетьман як умів і міг заступався за своїх земляків, але на його прохання не зверталось ніякої уваги.

В 1721 році гетьман Скоропадський помер. Тоді, не допускаючи вибору нового гетьмана, Петро призначив для управи краєм „Малоросійську колегію“ в шости душ, половина москвинів, половина українців. Головою колегії призначено бригадіра Веляминова. Кілька місяців терпіла старшина новий лад, нарешті вирядила до нової московської столиці Петербурга депутатію, щоб дозволено було вибрати гетьмана й вернутись до старого ладу, згідно з усіми попередніми договорами. На чолі депутатії став полковник чернігівський Павло Полуботок, який по смерті Скоропадського зостався наказним гетьманом, а крім нього ще генеральний суддя Чарниш і писарь Генеральний Савич. Але Петро звелів арештувати всю депутатію й вкинути до тюрми. Там Полуботок і помер після кількамісячної неволі (1724 р.). Тимчасом кілька десятків тисяч козацького війська було вислано в поход проти Персії, де знов багато їх загинуло від хвороб і важких умов походу. (1724—1726). Так платила лівобережна Україна за сміливу спробу Мазепи й його прихильників визволитись з-під московського панування.

§ 87. Коли помер царь Петро, а за ним і його наступниця цариця Катерина, і престол дістався Петровому внукові, молодому Петрові II-му, удалось на якийсь час знову вернути гетьманське правління; в Московщині запанувала на якийсь час партія, що не погожувалася з деякими реформами Петра I-го й скасувала де-що з них; рішено було також відновити гетьманство на Україні, року 1727 було вибрано за гетьмана старого полковника миргородського Данила Апостола, колишнього спільника Мазепиних замислів. Але його влада і значення обмежено перебуванням у новій гетьманській столиці (у Глухові) царського резідента Наумова; та введенням до вищих інституцій Гетьманщини (генерального суду, скарбової управи) російських членів. Використовуючи часову прихильність вищих кругів російського двору, Апостол добився підтвердження української конституції (статей Б.

Хмельницького) під назвою „рішительних пунктів“, правда з значними обмеженнями гетьманської влади. На підставі цих „пунктів“ переведено деякі поліпшення в управі краєм. Комісія українських юристів почала працювати над уложенням збірника законів, видаваних за ріжні часи раніше; цей збірник був закінчений вже пізніше (1743 р.) під назвою „Права, по которым судиться Малоросійський народ“. В основу його положено Литовський Статут і Магдебурське право; встановлено колегіальний (товарицький) принцип в усіх судах і впорядковано судове діловодство (1730 р.). Зроблено було також загальний перепис і провірку прав на володіння маєтностями (т. зване „Генеральне слідство о маєтностях“ 1729—1730 р.).

В 1731—1733 російський уряд для забезпечення південної границі від татар, які не переставали робити свої наїзди, рішив побудувати в степу між Дніпром та Донцем (по-над річкою Орелью й далі на схід) цілу укріплена лінію фортець. Цю лінію збудовано працею гетьманських і слобідських козаків та селян. Робота була дуже важка й поглинула багато жертв, хоч і не дала наслідків, яких од тої лінії сподівались. Далеко більш надійною обороною краю і взагалі подію важкою для українського життя було повернення запорожців під російську владу. Запорожцям жилося погано під кримським ханом і по смерті Гордієнка, непримиреного ворога Москви, вони не раз заводили переговори про поворот на Україну. Але російський уряд не міг їх прийняти, не порушаючи договору з Туреччиною, бо по договору запорожці вважались турецкими підданими. В початку 30-х років відносини Росії й Туреччини почали знову загострюватись, і тоді російський уряд звів переговори з запорожцями. В 1734 році запорожці перейшли на бік Росії, поставили нову Січ на річці Базавлуці і з усіма своїми землями (т. зв. „Вольности війська Запорожського“, — теперішня Катеринославщина й частина північно-східної Херсонщини) війшли в склад російської держави, зберігши однаке повну внутрішню автономію.

§ 88. На початку 1734 року помер гетьман АПОСТОЛ. Малоросійська
Російське правительство цариці Анни не допустило вибору
нового гетьмана і знову встановило управу „Малоросій-
ської Колегії“, зложені на половину з росіян і українців,
під керуванням царського резидента князя Шаховського.
Знову відновилися тяжкі часи Петрового лихоліття: мос-
ковські верховоди забрали в свої руки всю владу над
краєм, тероризували старшину, духовенство й міщанство
арештами та ріжними знущаннями, мучили українське
населення воєнним постовою, тяжкими оборонними робо-
тами й усякими здирствами. Починаючи з 1734 року,
Росія вела війну з Польщею й Туреччиною. В обох цих
війнах брали участь українські полки, які віддавались під
команду російських генералів, котрі дуже погано з ними
поводилися зовсім не жаліючи наших людей. Особливо тяжкі
були походи в Крим 1735—1740 років; під час останнього
походу гетьманські козаки понесли в Криму великі втрати.
Коли закінчилась турецька війна в 1740 році, то уряд
турецький формально уступив Росії запорожські степи.

Певні полекши у відношенню російського уряду до Гетьманщини наступили за царювання Єлизавети. Головну роль в цьому відиграли її особисті видносини до українського козака з Чернігівщини Олекси Розумовського, який був придворним співаком у Петербурзі. Єлизавета полюбила його і пізніше навіть потаємно одружилася з ним. Він зумів здобути симпатії цариці й для України. Вже в кінці 40-х років обіцяла вона відновити гетьманський уряд, намітивши кандидатом на його молодого Кирила Розумовського, Олексієвого брата. Його вислано було для науки за кордон, і коли він повернувся, було оголошено вибір гетьмана. Розуміється, старшина вибрала на раді в Глухові 1750 року Кирила Розумовського.

В Петербурзі скоро затвердили вибір Розумовського. Одночасно з тим під управу гетьмана віддано і Запорожську Січ, звільнено московських урядовців, які займали посади на Гетьманщині, і взагалі відновлено давній геть-

Гетьман
Кирило
Розумовський.

манський лад, який був перед заведенням Малоросійської Колегії в 1722 році. Сам Розумовський був людина добра, лагідна, він любив свій рідний край, але змалку був відірваний від його, однак умовин українського життя, відчужився від його інтересів. Звикши до придворного життя в Петербурзі з його розвагами, він нудився в своїй столиці у Глухові і частенько їздив до Петербурга, а замісць його краєм правила старшина. Він побудував собі в Глухові пишні палати і жив мов який володар, оточений маленьким двором на зразок петербурського. За його гетьманування російські звичаї й обстанова життя дуже поширилися серед козацької старшини.

Громадський устрій Гетьманщини в полов. XVIII століття. § 89. За часів Розумовського остаточно сформувався громадський устрій Гетьманщини, який наложив глибокий відпечаток на все потомне життя краю й на довгі десятиліття багато в чому пережив навіть політичну автономію краю. На чолі уряду стояв гетьман, який мав у своїх руках верховну владу над краєм і його військовою силою. Але й Розумовський, так само як і його попередники Скоропадський та Апостол, був обмежений присутністю царського резідента, колишнього його вчителя, Теплова, котрий хоч і не мав тепер офіційного титула, але був головним посередником між гетьманом і петербурським урядом. Головна управа краєм була зосереджена в Генеральній Військовій Канцелярії, на чолі котрої стояв генеральний писарь. Вищою судовою інституцією краю був Військовий Генеральний Суд, — колегіяльна установа. Фінансова справа була в завідуванні Військового Скарбу, на чолі якого стояли два Генеральних Підскарбії, а при ним Рахункова Комісія, яка служила цілям державного контролю. Генеральний Обозний з своєю канцелярією завідував арматою й кріпостями.

Край, як це установилось з часів Хмельницького, поділявся на полки-округи. Полків на території Гетьманщини, як ми знаємо (див. § 77) було десять. Козаків було в усіх полках коло 50 тисяч; вони ділились на дві кате-

ігорії: виборних і підпомощників. Полковників настановляв гетьман, але з часів Скоропадського бувало, що призначав їх і сам царь, навіть в-посеред москвинів. Полковники призначали сотників, так що принцип вибору в половині XVIII в. зовсім піду pav. Взагалі на всі уряди призначалися кандидати тільки з поміж старшини, яка перетворилася в привелейовану верству і сама себе називала вже шляхтою або шляхетством, Утворилася спеціальна категорія т. зв. бунчукових товаришів і значкових товаришів, ніби кандидатів на старшинські уряди; поки такий товариш одержував якусь посаду, він вважався ніби за урядовця для доручень при гетьмані й при генеральній старшині.

Міщанство мало самоврядування, так звані маїстрати, тільки по містах, що користувались маїдебурським правом. Інші міщанські громади, так звані ратушні, підлягали полковій або навіть сотенній управі. За часів правління Малоросійської Колегії з кн. Шаховським, коли було заарештовано митрополита Варлаама Ванатовича, зроблено спробу скасування київської митрополії. Пізніше знову призначено митрополита, але його значіння дуже вменшено залеглістю від російського сіноду, який почав втручатись у внутрішнє життя української церкви й духовенства. Однаке на Вкраїні ще довго держався звичай вибирати священиків і у своєму внутрішньому побуті українська церква зберігала багато старовини.

На скільки в другій половині XVII століття старшина козацька старалась закріпити за собою володіння земельними маєтками, на стільки тепер, в першій половині XVIII ст., вона домагалась закріпити за собою право на працю селян, т. зв. посполитих. Вона досягла того, що селяне втратили право вільного переходу й були звязані цілим рядом повинностей і податків, т. зв. послушенством своїм „державцям“. Це вже була кріпаччина, хоч ще не заведена формально законами, але фактично вповні переведена в життя за часів Розумовського. Народ не мирився добровільно з своїм поневоленням, не раз виникали цілі

бунти, але сили українського народу були підтяті довголітньою боротьбою, і він не мав уже змоги вибитись з ненависних кріпацьких порядків, які все міцніше й міцніше його поневолювали. Старшина козацька мріяла тепер тільки про те, щоб закріпити за собою своє „шляхетство“ й добути ті соціальні права й привелей, що їх вже почало здобувати дворянство російське, починаючи з царювання Анни (1730—1740). Вона тільки твердо трималась ще своїх прав політичних, яких росіяне не мали, своєї автономії, яка давала цілу Гетьманщину під їхню управу. Але російське правительство добре розуміло, що соціально-економічне панування в краї, а особливо право володіти землею, заселеною селянами й користуватись дурно з їхньої праці для старшини, дорожче за автономію, і через те правительство цариці Катерини (1763—1796) зважилося зовсім скасувати автономію Гетьманщини, зрівнявши за те старшину в правах з російським дворянством.

Скасування гетьманства.

§ 90. Цариця Катерина взагалі трималася політики тісного обєднання з Московщиною всіх країв, що по прилученню до неї зберігали свій окремішній устрій. Особливо мала вона на оці Гетьманщину з її автономним ладом. Через те вона шукала тільки приводу, щоб скасувати гетьманство. Кирило Розумовський був одним з її прихильників, що допомогли їй захопити владу в свої руки, скинувши чоловіка Петра III-го, тому то Катерина мусіла бути обережною. Але скоро трапився їй привод: вона почула, що між старшиною козацькою збираються підписи під проханням до неї про залишення гетьманства в роду Розумовського, так щоб він міг передати булаву синові, як колись Богдан Хмельницький. Тоді Катерина заявила Розумовському, щоб він сам зрікся гетьманства, інакше йому буде лиxo. Розумовський покірно виконав її волю і за це дістав у власність ті великі маєтності, якими користувався як „ранговими“ за свого гетьманування (1764 р.). Замість гетьмана було призначено знову, як уже було двічі, „Малоросійську Колегію“, в презідентом

графом П. Румянцовим, який заразом призначався і „малоросійським генерал-губернатором“. Хоча в Колегії справи мали рішатись спільно усіма її членами, чотирма українцями й чотирма росіянами, але фактично всю владу одержав Румянцов, і йому Катерина доручила провести в житті реформи, котрі мали зовсім скасувати окремішній, осібний лад життя Гетьманщини й зробити її звичайно провінцією Росії.

Поки що було валищено прежні українські інституції й козацький військовий устрій. Тимчасом Румянцов захопився робити „Генеральний перепис“ краю, щоб вияснити його заможність, його господарський стан і побут, щоб мати підставу для переведення дальших реформ. Серед простого народу роспускались чутки, ніби від нових порядків, які мають настать, буде йому лекше, і що його буде захищено від старшинських кривд та утисків. Але в дійnosti всі нові реформи, які перевело російське правительство в кінці XVIII в. на Гетьманщині, привели тільки до повного закріпощення селянства.

В 1767 році Катерина скликала була комісію з виборних представників від усього населення держави (за виїмком селян-кріпаків), щоб уложить новий збірник законів і почути про потреби населення й способи їх задоволення. Вибираючи своїх депутатів до цієї комісії громадянство Гетьманщини — старшина, козаки, міщене, духовенство — наказувало їм домагатись відновлення давнього ладу по статях Богдана Хмельницького. Це змагання до автономії страшенно злякало Румянцова й він почав суверо переслідувати виборщиків, які давали такі накази своїм депутатам, арештовував їх, оддавав під військовий суд. Однаке українське громяданство таки стояло на своєму, на своїх автономічних домаганнях. Та сама комісія не довела ні до чого, роботи в її ішли безсистемно, і Катерина скоро її роспустила. Переслідуючи автономістичний рух, Румянцов у той же час усіми способами ставався стерти ріжницею в культурному побуті між

українською старшиною й російським дворянством, так мовити „зросійщити“ українську інтелігенцію, щоб тим самим улекшти дальші реформи, які були переведені трохи пізніше в дусі обєднання в російським життям.

**Скасування
козацького
ладу на Слобід-
ській Україні.**

Майже одночасно з скасуванням гетьманства було скасовано останки окремішнього козацького ладу в Слобідській Україні. Козацький полковий устрій р. 1765 було скасовано, а з території пяти полків зроблено Слобідську губернію. Козаків повернено в звичайних селян, в яких тільки комплектувались гусарські полки, а некозацька сільська людність була обернута в кріпаків у маєтках козацької старшини, яка зробилась звичайними поміщиками, як і російські дворяне. Козацька людність спробувала протестувати, але ці протести були задавлені, а старшина за свою „вірність“ подіставала величезні маєтки з Військових земель.

**Зруйнування
Запорожжя.**

§ 91. По скасуванні гетьманства й поверненні Слобідської України в російську губернію зоставалась ще тільки одна область в межах російської держави, де українське життя зберігло свій давній демократичний характер в повній силі і тим самим ішло в розріз з усією політикою російського уряду. Це було Запорожжя. Після 1734 року Запорожжя в межах теперішньої Катеринославщини й трьох повітів Херсонщини війшло знову в склад російської держави (див. § 87). Ця територія, яка звалась „Вольностями Війська Запорожського“, була поділена на вісім округ — „паланок“, з центром в самій Січі або Кошу, що стояла тепер на ріці Підпільній. Запорожжя задержало свій давній демократичний виборний устрій з поділом на курені, з рівнотою всіх членів „товариства“, з виборною старшиною. Але крім звичайних членів січового товариства, які проповідували у Січі, або по зімовниках (хуторах), і вели безсімейне лицарське життя, на землях запорожського війська почали селитися звичайні селянє-хлібороби з Гетьманщини, Слобідщини і навіть з польської України. Чим важче робилося становище „посполитих“ на Гетьманщині, тим сильніше

виявлявся цей переселенський рух, і на Запорожській землі в другій половині XVIII століття жили уже десятки тисячів осілої людності, „підданих“ війська запорожського; по-над Самарою й Орелью виникло багато цвітущих сел і слобід з вільним хліборобським людом, який вносив тільки невеликий податок до скарбниці Військової.

Це дуже не подобалось російському уряду і було одною з причин, чому він наважився знищити Запорожжя. Правительство цариці Анни, а потім і Катерини II-го вело війни з Кримом і Туреччиною. Запорожці брали дуже живу участь в цих війнах, ходили походом на Дніпрове гірло, випливали на своїх чайках у море і зробили дуже поважні послуги російській армії. Проте російський уряд дивився неприхильним оком на існування в межах держави вільної козацької республіки, яка служила останньою опорою й захистом для народніх рухів за волю для, правобережної України й притулком для втікачів од кріпацьких порядків з Гетьманщини. Запорожська старшина, а особливо останній кошовий Петро Кальнишевський (1762—1775) дуже дбала за кольонізацією запорожських земель, і при кінці існування Січи вони вже мали* коло 200 тисячів населення. Хоча запорожці офіціяльно не приймали участі в гайдамацькому рухові на Правобережжу¹ і навіть часом мусіли посылати на домагання російських властей свої команди, щоб розганяті гайдамацькі загони, але маса запорожського товариства спочувала гайдамацькому рухові; з-по-між запорожців раз-у-раз виходили учасники й ватажки гайдамацьких ватаг, по запорожських вімовниках, степах і лісах переховувались гайдамаки, дожидаючи слушного часу, щоб знову вийти на Україну. Через оце все виникали непорозуміння між запорожцями й російським урядом, до якого раз-у-раз звертався уряд польський з скаргами на запорожців. Ще починаючи з царювання Єлизавети уряд почав селити на запорожських землях, на східній частині їх і на західній переселенців з Сербії, організованих в гусарські полки. Запорожці були дуже незадоволені поселеннями

цих сербів на своїх землях, і між ними й переселенцями раз-у-раз виникали сутички. Це також дуже загострювало відносини між урядом та Запорожжам.

Цариця Катерина наважилася знищити Січ і дожидала тільки кінця турецької війни (1769—1774), в якій запорожське військо було дуже потрібне. Запорожці давно вже передчували лихі заміри російського уряду і старалися бути наскрізь лояльними; вони раз-у-раз посилали свої депутатії до Петербургу, запобігали ласки самої цариці й впливових вельмож, але це не помагало. Весною 1775 року російська армія, яка верталась з турецької війни одержала таємний наказ заняти запорожські землі. Генерал Текелій підійшов з великим військом до Січі. Запорожці не бачили в переході російських військ через свої землі нічого небезпечного, це був шлях до Росії. Але Текелій несподівано оточив Січ боєвим порядком і виставивши проти неї свою артилерію заявив, що Запорожське військо має бути скасоване. Частина січовиків, особливо молодші козаки, хтіли оборонятись, але старші, розуміючи безнадійність такої оборони, умовили їх піддатись добровільно. Частина запорожців встигла таки потай утікти на човнах вниз Дніпром до Чорного моря, решта розійшлась по краю, по своїх хуторах та селах.

Москалі зруйнували Січ і заарештували старшину з кошовим Калнишевським на чолі, не вважаючи на те, що вона обстоювала думку про те, щоб добровільно піддатись москалям. Російський уряд з надзвичайною жорстокістю поставився до цеї старшини. Калнишевського було заслано до Соловецького монастиря на Білому морі, де його замкнуто до самотної келії і там притримано двадцять п'ять років; не випускаючи з камяного гробу ні на хвилину й не дозволяючи ні з ким говорити. Коли вже він осліп, оглух, коли йому було більше сто років, його випущено з келії, та він скоро помер (1803 р.). Писаря січового Глобу й суддю Павла Головатого заслано до Тобольска, де вони й загинули в тяжкій тюремній неволі.

§ 92. Зруйнувавши Запорожжа Катерина почала роз-Доля запорож-
давати запорожські землі, заселені й ті, що лежали облогом,
московським панам. Роздавалися величезні маєтності, пере-
важно ріжним вельможам і генералам, але давано землю
й звичайним дворянам — дурно, з однією умовою, щоб
протягом певного часу заселити ті землі, звичайно кріпа-
ками-хліборобами. Переселців стягали з усіх сторін, самих
ріжнародних національностей: селили москалів, болгар,
греків, циганів, волохів, а особливо німців-менонітів, яким
пороздавано землі в самому серці Запорожжа, наприклад,
острів Хортицю. Таким чином ця широ-українська земля
одержала завдяки штучним заходам російського прави-
тельства надзвичайно мішане населення, а багаті, родючі
степи запорожські здебільшого опинились в руках росій-
ських вельмож і поміщиків. Скоро по зруйнованню Січи
Росія прилучила до себе Крим (1783 р.), де скасовано
було ханський уряд і зроблено з колишньої татарської
держави звичайну російську провінцію. Новоприлучені краї
віддано було під назвою „Новороссії“ під управу фавориту
цариці Катерини генералу Потьомкину. Сей ваходився
закріпляти російське панування на чорноморському побе-
режжу, почав будувати чорноморську флоту в військовими
портами в Миколаєві й Севастополі, заложив цілий ряд
міст, з яких одно, заложене па місті запорожського села
Половиці над Дніпром і назване Катеринославом (1787),
зробилось культурним і адміністраційним осередком нових
російських провінцій сформованих з колишніх запорож-
ських і татарських земель.

Та частина запорожців, яка покинула рідний край Запорожці на
під час руйнування Січи, оселилась спочатку на Дніпровому Дунай й Кубані.
Лимані коло Очакова, а потім, р. 1778, принявши формально
турецьке підданство, виселилась на Дунай, і тут в його
гірлах заложила нову Січ. Кілька тисячів запорожців
прийняло австрійське підданство й оселилося над річкою
Тисою в Банаті на Угорщині. Потім вони прилучились до
задунайських січовиків. Не всі запорожці охоче покидали

Дніпро й виселялись на Дунай. Чимало їх залишилось і ріжними шляхами старалось повернутись на Україну. Російський уряд знову про це, і вадумавши нову війну в Турцію, рішив утворити в запорожських недобитків нове ковацьке військо, доручивши в 1783 році колишнім старшинам запорожським Антону Головатому, Харківі Чепізі та іншим набрати охочих до т.зв. „Чорноморського Коша вірних коваків“. Це військо, якого набралось по-над 16 тисячів, дуже допомогло москалям в новій турецькій війні 1787—1791 р., а як вона скінчилася (Росія прилучила тоді до себе побережжа Чорного моря між нижнім Дністром та Бугом і Кубанський край), то Чорноморським ковакам одвели для поселення нові землі над річкою Кубаню, в трьохкутнику між Азовським та Чорним морями, де була колись українська кольонія Тмутороқань. В 1792 році перейшли Чорноморські козаки на Кубань і заложили тут місто Катеринодар. На нових місцях вони довго зберегали свій давній поділ на курені (до 1840 р.) та іменем колишніх запорожських куренів навивали свої „станиці“, але почали жити вже не колишнім безсімейним життям, а поженилися й завели кожен своє господарство.

Остаточне ска-
сування авто-
номних поряд-
ків на Гетьма-
нщині.

§ 93. Коли російське правительство побачило, що скасування Гетьманства й Січи не викликало ніяких серйозних рухів або протестів, воно заходилося до краю касувати останки колишнього автономного ладу на лівобережній Україні. В 1781 році в Гетьманщині було заведено губерніальну управу таку, як і по всій Росії; її було поділено на три намісництва: Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське в загально-російськими губерніальними установами: замість Малоросійської Колегії тепер в кожній губернії адміністрацію мало відати „губернське правління“, скарбові справи — „казенна палата“; замість Військового суду — палата „уголовна“ й „гражданська“, замість колишніх судів земських та городських — суди повітові („уїздні“) та „нижні земські суди“; міщанськими справами стали завідувати губернські й повітові магістрати.

В 1783 році скасовано було козацькі полки й козаків повернуто в окремий стан вільного селянства, з якого почали набірати полки „карабінерські“, звичайні регулярні полки російської армії. Старшину увільнено від служби, залишивши їй право вступати на нових основах до карабінерних полків. Того ж самого 1783 року правительство російське видало наказ, щоб селяне не сміли переходити з місця на місце, щоб не було перешкод в стяганню з них казенних податків. Цей указ формально затверджував кріпачину на лівобережній Україні, бо тепер селяне остаточно прикріплялись до своїх панів і віддавались під їх право, догляд, управу. Так його й зрозуміли на Україні. Старшина була цим задоволена й лекше мирилась через те з скасуванням давнього автономного ладу. Скорі вонца формально добула собі права російського дворянства, до головного в яких належало право володіти кріпаками (указ того ж таки 1783 року). Дуже небагато з більш освіченої й патріотичної старшини журились з приводу нових порядків, як от Василь Капніст, що написав сумну оду на поневолення українського селянства. Але це були поодинокі голоси. Більшість давно уже почала шукати добробуту й карєри в ласки російського уряду й на його безпосередній службі. Ще в часів цариці Єлизавети українці почали за прикладом братів Розумовських вступати на московську службу. Під час короткого царювання Петра III (1762—63) багато українців вступило до т.зв. „голштинських“ полків, які формувались для війни з Данією. За Катерини II-ої великої карєри досягли українці Олександер Безбородько (був канцлером), Д. Трощинський й Гр. Завадовський (пізніше були російськими міністрами). Це спонукало й решту старшини дивитись більше на Москву й Петербург ніж на Глухів, і звідти сподіватись собі великих і багатих милостей.

Руйнуючи стародавній автономний устрій Гетьманщини в обсягу військового й цивільного життя, не залишив російський уряд і української церкви. Року 1786 від українських

монастирів і від владик одібрано їхні маєтності й замість того положено їм невелике удержання від уряду. При цьому багато монастирів, які служили колись культурними осередками українськими й були звязані з памятками нашої історії, було зовсім скасовано. На Вкраїні було заведено такі ж церковні порядки як і у Московщині, чужі й незвичні нашому народові. Це повело до упадку великої сили філантропічних закладів, т. зв. „шпиталів“ і добродійних брацтв, які існували при українських монастирях і церквах. Це відбилося і на повному занепаді народної освіти, також звязаною в церквою й її вибираним мирянами духовенством.

•

Частина одинадцята.

Правобережна Україна під польським пануванням у XVIII столітті. Розділи Польщі й доля західно-українських земель.

§ 94. Після заходів Мазепи прилучити правобережну Україну до Гетьманщини, що йому і вдалося було по заняттю Волині українською армією в 1704 році, царь Петро знову розвив це стремління українського народу до злуки усіх своїх частин: в 1711 році він звелів насильно зганяти народ з правого берега Дніпра на лівий, а в 1714 році здав полякам кріпость Білу Церкву й формально зрікся правобережної України. Зараз по тому поляки заходились заводити знову свої порядки й заселяти спустілу країну. Повторилися до певної міри часи після Люблинської унії. Колишні власники українських маєтків, порозшукавши свої давні грамоти й документи на право володіння, та й нові пани, що поскуповували за безцінь права на маєтки від прежніх власників, насувнули на Київщину, Брацлавщину, Поділля й почали закликати селян, обіцяючи їм свободу од податків і повинностей на довгі строки. Знов почали виходити наші люди з київського Полісся, з Волині, навіть утікали з лівобережжа, й країна в короткий час вкривалася селами, хуторами, економіями. Заселилися колишні міста, понайїздили туди польські й жидівські купці, ремісники, торгоєльні агенти й панські фактори. Потяглися й католицькі ксьондзи й ченці, почали ставити по містах свої костьоли й кляштори (монастири). Але польське правительство, як і колись, не зуміло завести ніякого державного й громадського ладу, навіть військової оборони краю, здавшися на великих панів — магнатів, які від себе організу-

Правобережна
Україна під
Польщею.

вали оружні відділи т.зв. міліції, яка складалась в значній мірі з козацьких відділів і мусіла охороняти спокій в краї; вони ставили своїх адміністраторів („губернаторів“) в осередкових пунктах своїх володіннів. Та головна річ була в тому, що український народ не хтів мовчки хилитися в кріпацьке ярмо, яке знову запанувало в пансько-селянських відносинах, як тільки минали льготні строки. Польське право не знало вільного селянина-хлібороба: воно знало тільки пана й кріпака. Український же народ шукав вільної праці на землі так щедро напоєній кровію й засіяної кістками його предків, що полягли в боротьбі за волю. Ще живі були спомини й перекази тієї боротьби. Ale вже не було в народі сили до загального протесту, не було вже козаччини, яка б послужила ядром для оружної сили. З лівого берегу, де чим раз білоше запановували московські порядки, не можна було сподіватись допомоги. Запорожжя було далеко, а коли в 1734 році вернулось на старі місця, то вже було також звязане московською опікою.

Гайдамацтво.

Та народній протест знайшов собі вихід в формі так званих гайдамацьких рухів. Гайдамаки це були люде, що не могли миритися з кріпацькою неволею, кидали свої оселі, тікали в ліси або на степове пограничча з Запорожжям, складали цілі ватаги або купи і потім вели партизанську боротьбу з польською адміністрацією в краї, нападали на панські економії, на містечка, а часом і на більші городи, грабуючи й убиваючи представників польської адміністрації: поміщиків, арендаторів, жидів, купців, взагалі всіх, когоуважали за представників польського державно-громадського ладу. Польська адміністрація часами організовувала цілі походи проти гайдамаків, стараючись знищити їхні склади в лісах; гайдамацькі ватаги часто знаходили собі притулок і захист на Запорожській території, не вважаючи на те, що запорожські власти офіціяльно мусіли ловити й карати гайдамаків. Часом гайдамаки ховались за Дністром, на молдавській

території і звідти робили свої наїзди на Україну. Простий народ і навіть духовенство, не тільки на правобережній Україні, аде й в сусідній лівобережній спочував гайдамакам, вважаючи їх за борців за народну волю. Бувало не раз, як побачимо низче, що гайдамацькі рухи виливались в цілі народні повстання, які втихомирити власними силами Польща не мала змоги і зверталась за допомогою до російського уряду. До причин соціального характеру польсько-української ворожнечі на правобережжю домішувалась, як було й колись, ще справа релігійна. Поляки насаджували католицтво й унію і чинили всякі утиски над православієм. Тому-то народня ненависть оберталась проти католицького духовенства; особливо проти єзуїтів, та інших католицьких ченців, що позасновували свої монастири й шкільні інституції на правобережній Україні.

Перше велике народне повстання, яке почалось з Народні повстяння.
гайдамацького руху, піднялось на Україні в 1734 році, коли в Польщі ечинився заколот з приводу обірання нового короля по смерті Августа Саксонського. Польська шляхта поділилась на дві партії: одна стояла за вибір сина покійного короля, саксонського курфюрста Августа III, друга хтіла бачити на престолі Станіслава Лещинського, колишнього спільнника шведського короля Карла XII-го. Росія піддержувала Августа III-го й вислала на правобережжя російські й українські полки піддержувати „саксонську“ партію. В народі пішла чутка, що москалі й гетьманці прийшли визволяті народ від панів. В ріжких місцях прокинулись гайдамацькі рухи, а на Брацлавщині полковник козацької міліції князя Любомирського Верлан підняв ціле повстання. Він захопив з одного боку кріпость Жванець на Дністрі, а з другого Броди на галицько-волинськім пограниччу; його відділи розійшлися по всьому Поділлі, перейшли на Волинь й Галичину, але цей рух спинили москалі. Вони вже здобули в 1734 році кріпость Гданськ, де засів Станіслав Лещинський, вигнали його з Польщі, посадовили на престол Августа III-го і тепер

пішли втихомирювати народнє повстання проти поляків на Україні. Військо Верлана було розспоршено і його недобитки розбіглися по ріжних сторонах, — на запорожські степи, у Волощину, а потім, як гайдамацькі ватаги, приходили знову громити панські маєтки.

1735 і 1736 року приходили на Вкраїну гайдамацькі ватаги Гриви, Харька, Гната Голого. За цих часів великого розголосу здобула собі справа гайдамацького ватажка Сави Чалого, що бився разом з Верланом, але потім покинув своїх і пішов на панську службу; ставши полковником козацької міліції на службі в панів Сава Чалий громив гайдамацькі ватаги і зруйнував навіть запорожський „гард“ — степове укріплення, де знаходили собі захист гайдамаки. За це Гнат Голий покарав його смертю, як зрадника, напавши на його хутір зимою 1741 року. Подія ця справила велике враження на народні маси й знайшла широкий відгук в народній поезії.

Коліївщина.

§ 95. Великі гайдамацькі розрухи траплялись і пізніше, а в 1768 році знову вилились у велике повстання, яке своїм розмахом і овlobленням народу проти гнобителів нагадало часи Хмельнищини. Причиною цього повстання були, так як і в XVII столітті, утиски соціальні та релігійні. Церковної ієрархії у православних українців на Правобережжу вже не було, і вони підлягали в церковних справах перекладському єпископові на Гетьманщині. Скрізь, на Поділлі, на Волині й навіть на Київщині почала дуже ширитись унія, а уніяцькі митрополити осілись в Радомишлі на Київщині і звідси вели свою пропаганду унії. Однаке у православних знайшовся талановитий та енергійний проводирь, ігумен Мотронинського монастиря (в південній Київщині), Мелхиседек Значко-Яворський. Він побував у польській тюрмі у кайданах, але втік звідти і серед густих мотронинських лісів, близько від Запорожжя, знайшов собі захист. Взагалі монастирі південної Київщини, заховані в глухій лісовій місцевості, служили не тільки осередками боротьби за православіє, але й захистом

для проводирів народнього руху; тут переховувались часом гайдамацькі ватажки і тут збиралися наради, як боротись за волю і віру. Послушнико мотронинського монастиря якийсь час перебував запорожець Максим Залізняк, що потім став на чолі повстання. Безпосереднім приводом повстання 1768 року послужив прихід на правобережну Україну російських військ, котрі, як і в 1734 році, явились підтримувати прихильників союза з Росією; проти цього союза повстала частина шляхти, власнувавши того ж року в Барі на Поділлю конфедерацію, це б то узброєний союз. Знову розійшлися між народом чутки, ніби москалі прийшли на те, щоб виволити народ з лядської неволі. Говорилося навіть про якус „Золоту Грамоту“ ніби від цариці Катерини, де народ наче б то закликався до повстання проти панів та жидів. З цих чуток скористувався гурток запорожців, що переховувався по монастирях, і підняв повстання, звісне в історії під назвою „Коліївщини“.

За ватажка обірано було Залізняка. Він вийшов з Мотронинського монастиря і рушив на південну Київщину, руйнуючи панські оселі, мордуючи поляків та жидів. До його купами приставав народ, і скоро повстання обхопило широкий район. В Умані пристав до повстанців сотник місцевої козацької міліції в маєтностях Потоцьких Іван Гонта. Умань було взято й спрощено там кріаву ріванину жидів та поляків. Повстання перекинулось на Київське Полісся й на Волинь. Переляканій польський уряд і пани прохали росіян помогти приборкати повстання. Російський генерал Кречетников враздою захопив у полон проводирів руху і потім розігнав гайдамаків. Багато їх було взято в полон. Москалі видали полонених полякам, і ті люто карали їх в м. Кодні під Житомиром, де сотні людей замордовано лютими мукаами, а тисячі пущено каліками на постражах українському народові. Особливо тяжко мордували Івана Гонту. Гайдамаків в російських підданих російські власти карали самі — катували й засилали на Сибір. Так закінчився останній великий рух

Максим
Залізняк.

народній за волю на правобережній Україні. Цей рух навів страшну паніку на польське громадянство, і воно раз-у-раз сподівалось нових вибухів повстання. Особливо велика тривога счнилась на Волині й на Поділлю в 1789 році, коли багато українських священників і селян невинно покарано, через підозріння в тому, ніби вони підготували нове повстання.

Перший поділ
Польщі.

§ 96. Тимчасом Польща доживала вже свої послідні роки. Анархія й безладдя досягли в їй найвищого ступня й зовсім ослабили державу. Шляхта не хотіла ніяких реформ, боячись обмеження своєї „золотої вольності“, вона противилася заведенню скільки-небудь значної постійної армії. Міжнародне значіння Польщі падало; сусідні держави почали дивитись на неї, як на свою майбутню спадщину і через те противились всяким заходам поліпшити її устрій та скріпити державу, вважаючи, що при своєму безладді Польща швидче впаде і стане їхньою здобиччю. По смерті Августа III саксонського (1763) цариця Катерина посадила на польський престол свого прихильника Станіслава Понятовського і почала втручатись у внутрішні польські справи; фактичним розпорядчиком у польській державі зробився російський посол. Коли барські конфедерати повстали проти російської опіки і втручення, Росія побила їх і ще більше скріпила свій вплив. Та щоб задоволити двох других сусідів Польщі — Австрію й Прусію, які боялися, що Росія забере до своїх рук цілу Польщу, цариця Катерина згодилась на поділ частини польських провінцій: Австрія ввяла собі Галичину польську (західну) і українську (східну), — Прусія частину надбалтійських провінцій, Росія — східну Білорусію (1772).

Прилучення
правобережної
України до
Росії.

Цей тяжкий удар примусив польське громадянство скаменутись. Найбільш освічені з польських патріотів, ті, що були вже знайомі з ліберальними ідеями, поширеними на Західі, особливо у Франції, розуміли, що Польську державу можуть врятувати тільки ґрунтовні зміни, вменшення шляхетського панування, заведення ладу і поліп-

шення життя інших станів. Але більшість шляхти і магнатів противились реформам, уважаючи їх за порушення своєї вольності; вони навіть не згожувались дати релігійні права православним і протестантам. Це давало Росії та Прусії ще й той привід до втручання в польські справи, ніби то вони обороняли інтереси своїх одновірців. В 1791 році польським поступовцям удалось проголосити нову конституцію в державі, т.зв. „конституцію 3-го мая“: скасовувалось славне польське „liberum veto“ на сеймі; *) справи з цього часу мусіли вирішуватись більшістю голосів; королевська влада мала стати спадковою, заводилася збільшена регулярна армія, впорядковувалися фінанси, шкільна справа і т. інше. Але партія великих панів-магнатів була противна цим реформам. Вона склала конфедерацію в Торговиці і покликала на поміч Росію; а та тільки й шукала приводу і зараз же вислала армію на правий беріг Дніпра. Нечисленні польські віддіди майже без бою очистили всю правобережну Україну і одійшли за Буг. Росія змусила короля й сейм згодитись на відступлення її усієї Київщини, Поділля й більшої частини Волині, а також і решти Білорусії. Прусії відступлено при цій нагоді т.зв. західну Пруську область і Польшу зовсім було відіято від моря. У Варшаві та у Вільні поставлено російські валоги. Це сталося в 1793 році.

Поляки спробували визволитись від опіки Росії й Прусії і підняли в кінці 1794 року повстання під проводом хороброго генерала й широго демократа Костюшки. Він хотів зробити повстання народнім і обіцяв селянам волю. Але його піддержали тільки корінні польські селяни з-під Krakova. Після впертої оборони військо Костюшки було побите росіянами й прусаками, він сам попав у полон, а російський генерал Суворов узяв штурмом Варшаву. Тепер Польща перестала існувати як держава. Король Станіслав

Повстання
Костюшки й
кінець Польщі

*) Словом „nie pozwalam“ один член сейму мав право зупинити рішення цілого сейму, це право звалось „liberum veto“ (по латині) і вело до того, що майже ніколи сейм не міг винести певної постанови.

мусів зріктись престолу і його вивезено до Петербурга. Польські землі поділено остаточно: Росія узяла собі Литву й решту Волині, Австрія Малу Польщу з Krakowem та Любліном, Прусія Велику Польшу з Варшавою (1795).

Становище
українського
населення під
російським
пануванням.

§ 97. Тепер правобережна Україна опинилася під Росією. Її поділено було на три губернії: київську, волинську й подільську. Заведено було російську адміністрацію й установи, але соціальних прав польських панів не порушено, їдже вони зберігли свої маєтки й кріпаків. Навіть більше: кріпацька неволя тепер під російським пануванням ще погіршилась, бо російські органи твердо охороняли панські „права“ і мови не могло вже бути про якісь протести, про якусь гайдамаччину, яка лякала панів і стримувала їхню самоволю. Через те народ зовсім не радів своєму приолученню до Росії. Одиноке, що робив російський уряд ніби в інтересах народу, це те, що став навертати уніятів на православ'я. Заведено було скрізь православну ієрархію, і народ почав цілими десятками й сотнями тисячів записуватися знову в православні. Але цей рух мав чисто формальний характер і не приніс ніякого культурного оживлення для українських мас, задавлених усім тягаром кріпацтва й російської адміністрації, чужої народнім інтересам і надзвичайно підкупленої.

Галичина й
Буковина під
Австрією.

Трохи інакше випала доля Галичини, яка з 1773 року одійшла під Австрію. Перш за все вона обідналась під австрійським пануванням з другими західньо-українськими землями — Буковиною й закарпатською Україною. Буковина, в північній і середній частині, здавна заселена православними українцями, належала до Молдавії і разом з нею входила в склад Турецької держави. За неї колись змагалася Польща з турками. Австрія, здобувши Галичину, рішила заокруглити нові свої граници і в 1774 році заняла військом Буковину з її головними містами Сучавою, Серетом і Чернівцями. Це була багата сторона, але населення завдяки лихому молдавсько-турецькому господарюванню було малокультурне, хоч панщина тут була лехша

під молдавськими боярами, ніж під польськими панами. Галичина й Буковина були злучені в одну провінцію. Австрійське правительство, прилучивши Галичину й добре придивившись до її внутрішніх відносин, побачило, що вищі круги населення тут дуже спольщено, а простий народ перебуває в тяжкій кріпацькій неволі у польських панів. Освічений австрійський цісар Йосиф II перевів кілька ліберальних реформ на користь селянства і взягалі українського населення краю. Було обмежено власті поміщиків особливими наказами цісаря (т. зв. „патентами“) і установлено певне число панщиняних днів та взагалі обов'язків кріпака що-до поміщика. Було вжито заходів для піднесення просвіти української людності. Ці заходи торкнулись однаково як галицької так і угорської України. З самого початку було поліпшено становище уніатського духовенства, цієї одинокої тоді інтелігентної верстви української в тих краях.

Унія, проти якої так завзято боролись українці в Галичині й на Закарпаттю в XVII столітті, помалу твердо прийнялась серед народу, до неї звикли, і вона зробилася чисто народньою вірою. Служба Божа одправлялась в церкві церковно-слов'янською мовою з українською вимовою, казання говорились просто по українськи; уніатська церква твердо зберігала всі давні звичаї церковні, яких населення дуже трималося й любило. Духовенство уніатське, особливо ченці василіяне (напр. в Почаєві) друкувало книжки й дбало за сяку-таку просвіту народню; воно кріпко держалося свого „восточного“ обряду і не піддавалося латинізації, так що унія чи „греко-католицька віра“, як її офіційно називали, зробилася найбільшою обороною української народності й культури проти польсько-латинських заходів. Коли це виявилось, то польське громадянство почало ставитись до уніятів дуже неприхильно; уніати почали вазнавати утисків так, як колись православні, а духовенство уніатське, особливо низче, перебувало у великому приниженні й у матеріальних злид-

нях. Австрійське правительство перш за все поліпшило матеріальне становище уніатського духовенства; воно визволило Мукачівську уніатську епархію від залежності од католицького єпископа і заснувало в Мукачові ліцей для науки й виховання духовенства. Мукачів зробився на якийсь час осередком культурного українського життя і для Угорської Руси й для Галичини. Ще раніше, зараз же по приолученню Галичини, уряд заснував у Відні спеціальну духовну семінарію для українців, т.зване „Barbareum“ (при церкві св. Варвари), а в 1784 році засновано спеціально для української молоді університет у Львові, де частина науки мала викладатись українською мовою (розуміється, не народньою, а тодішньою книжною мовою). Це все дуже підняло дух українського народу в Галичині і підготовило ґрунт для пізнішого національного відродження.

На Буковині здавна існувало дуже багато православних монастирів, щедро обдарованих молдавськими господарями й боярами. Ці монастирі володіли трохи не четвертиною усіх лісів та орних нив на Буковині. Цісар Йосиф, який взагалі не дуже прихильно ставився до переваги духовенства в громадському житті, звелів закрити більшу частину цих монастирів, поконфіскувати їхні маєтки й утворити з них „релігійний фонд“, який мав іти на шкільні та добродійні цілі. Але австрійський уряд не дуже розріжняв українське й румунське населення краю, а через те не робив якихсь спеціальних заходів, щоб піднести тут українську національність.

Частина дванадцята.

Культурне життя на Україні на початку XVIII століття.

§ 98. На початку XVIII століття культурне життя Гетьманщини досягло найвищого розквіту. Гетьман Мазепа був щедрим меценатом української просвіти і культури; з його упадком та з розгромом українського автономізму починає слабшати розмах українського культурно-національного руху, і на Україні все дужчають впливи російські. Осередком української культури був Київ з його Могилянською Академією, котра постачала професорів, учителів і просто культурних діячів не тільки для України, але й для Московщини і навіть для далекої Сербії, звідки приїздили молоді люди до Києва по науці. За часів Петра I-го трохи не всі єпископи на Московщині були українці родом і вихованці київської Академії, як наприклад, Стефан Яворський, Дмитро Ростовський, Теофан Прокопович та інші. Академія була школою доступною для всіх станів починаючи од гетьманича і кінчаючи сином простого козака або посполитого. Число студентів її досягало 1200. Академія, служачи для загальної освіти, зберігала однаке свій старий богословський характер, вона дуже мало йшла на зустріч новим вимогам науки і не давала реального знання. В її методах навчання було багато сколястичного, перестарілого, що стало особливо помічатись в половині XVIII століття, коли в Москві заходились засновувати університет на загальній основі. Пізніше гетьман Розумовський мріяв про

Культура і
просвіта у
Гетьманщині.

заснування університета в Батурині, але гетьманство було скасовано і йому не довелось здійснити свого пляну. Крім Київської Академії існували ще колегії в Чернігові, Переяславі, а пізніше і в Харкові на Слобідській Україні. Вся Гетьманщина була вкрита сітю народних шкіл. Майже в кожному селі існувала школа, яку содержували самі селяне, запрошуючи вчителів. Там де не було школи, по глухих роскиданих хуторах, вчили дітей перехожі вчителі, т. зв. „мандровані дяки“. Це поширення освіти серед народу, яке раз-у-раз з подивом занотовують в своїх записках чужоземні мандрівники і зазначають офіційльні тогочасні документи, починає падати в кінці століття разом з упадком автономного життя та з закріпощенням народних мас. Освіта була поширена й на далекому Запорожжі, де існувала на Січі школа, в якій вчилися сотні хлопців — сиріт або родичів січовиків. Окрім звичайної тогочасної науки в цій школі хлопців ученої „військової екзерциї“, — спеціально військової науки. На при кінці Гетьманської доби такі військові школи почали заводитись і в деяких полках на Гетьманщині.

Вже з кінця XVII багато молодих людей з України, не задовольняючись домашньою наукою, іздило вчитись за кордон у західно-европейських, переважно німецьких університетах. Цю европейську науку старались добути не тільки діти старшини, але й сини бідних дяків або коваків. Взагалі культурні взаємини української інтелігенції з Заходом були дуже сильні, і європейські звичаї, погляди й поняття зовсім не доводилось у нас прищеплювати насильно, згори, як це було за царя Петра у Московщині: духовні взаємини з Заходом були для українців річчю натуральною, історичною традицією всього їх попереднього життя.

Київська Академія була осередком і літературного життя. Звідси виходили зразки літературних творів, тут працювала і більшість авторів. Письменство українське в XVII столітті під впливом релігійної боротьби з латинством прибрало в значній мірі духовний характер; такий

самий характер зберігало воно й у першій половині XVIII віку, хоча б уже тому, що більша частина самих письменників були люди з духовного стану, переняті духовними інтересами й поняттями. Більша частина книжок, які друковались в тодішніх українських друкарнях, у Київі, Чернігові й Новгороді-Сіверському, була духовного характеру або змісту: Мовою, яка вживалась у письменстві, була штучна книжна мова, основою котрої служив церковно-словянський язык з відтінком народної української мови, з домішкою слів чужих, латинських та польських. Ця мова у де-кого з письменників наблизжалась зовсім до народної (наприклад в проповідях Дмитра Ростовського або в інтермедіях), але загальний її характер залишався штучний і сухий.

Ще в XVII столітті московські органи влади, особливо церковні, неприязно ставились до книжної української мови, а в 1720 році вийшов указ, щоб на Україні не друкувалися ніякі книги окрім церковних та й у тих мова мала бути виправлена так, щоб не було ніякої ріжниці з московськими виданнями. Згодом ці заборони ще кілька разів були повторені. Але й без того через усе більше зближення українського політичного й громадського життя з російським, сама письменна мова українська вближалась до російської, і разом із тим відходила від народної, ставала їй усе більше чужою. Та й самий зміст цього письменства, віддаляючись від народного життя, від того, що давало йому живі коріння, робився усе мертвішим й сколастичнішим, поки не завмер зовсім при кінці століття, уступивши своє місце офіційній російській мові й російському письменству. Чимало освічених українців почало брати участь в російській літературі й журналістиці, пориваючи з життям рідного краю й його інтересами. Народня творчість, не знаходячи собі більше ніякого притулку в офіційному письменстві, виявилася в ріжних поезіях, сатирах, сценках, які ходили по руках і залюбки читалися в ріжних кругах громадянства, приваблюючи свою мовою і живим вміс-

Початок
московських
утисків
української
культури.

том. Вони підготували ґрунт для відродження української літератури.

Література. З українських письменників першої половини XVIII століття визначилися: Теофан Прокопович, автор історичних драм; Митрофан Довгалевський і Юрій Коницький, котрі писали інтермедії — комічні сцени з народного життя. Крім них було ще чимало авторів драматичних творів і ріжких віршів, але майже усе це залисталось в рукописах і не все навіть збереглося до нашого часу. Певного розвитку досягла історіографія в формі т.зв. ковацьких літописей; з них найбільшзвісні Літопись Григорія Грабянки, полковника гадяцького (вбито його на війні у 1737 році) і Літопись Самійла Величка, канцеляриста Війська Запорожського, писана в першій чверті XVIII в. Дуже цікавою памяткою тогочасного життя являються записи: „Діаріуш“ (1722—1753) Миколи Ханенка, хорунжого генерального, і „Дневні Записки“ (1717—1770) Якова Марковича, підскарбія генерального.

Мистецтво. Значного розвитку досягло на поч. XVIII століття українське мистецтво, особливо архітектура, яка виробила особливий стиль (т.зв. український барокко). Памятками цього стилю являється цілий ряд величніх церков і камяниць у Київі, Чернігові, Переяславі та по інших містах Гетьманщини. В цьому ж стилі відновлено й головні українські святині в Київі, св. Софію, Михайлівський монастир та інші стародавні церкви. Багато церков і громадських будинків збудував своїм коштом гетьман Мазепа. Поруч з архітектурою дуже розвинуту було малярство й гравюра. З українських граверів поч. XVIII ст. заслужену славу здобули Л. Тарасевич, Ів. Митура і Гр. Щирський, а вже в половині століття вславилися великі художники-українці Д. Левицький і В. Боровиковський.

Слобідська Україна жила спільним духовним життям з Гетьманчиною. Осередком освіти був харьківський колегіум. У Харьківщині ж головним робом пробував славний український фільософ Григорій Сковорода, (1722—1794),

вихованець київської Академії. Його етично-фільософські ідеї мали великий культурний вплив на сучасне йому громадянство і залишили глибокий слід в памяті народу.

§ 99. Культурне життя правобережної України у XVIII столітті зовсім занепало. Народ, виснажений в політичній і соціальній боротьбі, втратив до останку свої культурні кляси. Всяка просвіта впала, не стало своїх шкіл, та й нікому було вже вчитися. Натомість широко розвинулось шкільництво польське, зосереджене виключно в руках латинського духовенства, переважно монашеських орденів, як римо-католицьких, так і уніяцьких (базиліяне). Але ці школи, ведені у фанатично-католицькому дусі, були призначенні тільки для дітей шляхти, яка вже майже поголовно була спольщена. Одиноким духовним звязком з українцями лівобережжа зоставалась православна віра. Православні підлягали в церковних справах київському митрополиту, який управляв церквою на правобережжі через єпископа перяславського. Ряд православних монастирів на південній Київщині, який зберігся серед загального погрому, служив огнищами не тільки релігійного життя, але й національного руху. (див. § 95.) На Поділлі ж на Волині заданувала унія, на Київщині ж вона приймалась дуже туго, і через сусідство з козаччиною і через постійний звязок та поміч православію з лівого берега.

Так само занепало культурне життя і на Україні галицькій, де спочатком століття перейшло на унію і скоро зовсім заглохло колишнє огнище культури української — Львівське брацтво. В Галичині неподільно запанувала культура польська. Письменство українське зберегалось лише в формі церковних виданнів. Осередком видавничого руху стала Почаївська Лавра, положена на самій граници з Галичиною на Волині. Тут згодом почали виходити видання пристосовані для народнього вживання, збірники побожних, пісень („Богогласники“), проповідей і т. п., зложені доволі чистою народньою мовою. Иноді ця мова пробивається і

в ріжних рукописних творах, що так само як і на ліво-бережжу, ходили по руках, але все вузчав круг людей, які^{*} памятали свою національну принадлежність і шанували народну мову. Відродження почалось у Галичині тільки після того, як йї прилучено було до Австрії.

Частина тринадцята.

Доба національного відродження українського народу.

§ 100. Кінець XVIII століття на Україні надніпрянській живучість національної традиції на Лівобережній Україні. Проте становище лівобережної України було все-таки кращим однією з інших частин української землі: не вважаючи на скасування автономного ладу й козаччини, тут ішле жива пам'ять про колишню волю козацьку, і навіть серед зросійщеного панства, синів і унукув козацької старшини, не завмидало зовсім почуття своєї національної відрубності од росіян, а іноді прокидався й гарячий український патріотизм. Народ не був ішле тут виснажений кріпацькою неволею й поруч селянської маси збереглась окрема верства „малоросійських козаків“, вільна од кріпацтва; в громадському житті колишньої Гетьманщини все ж таки збереглось дещо з старого ладу, не вважаючи на те, що було ваведено загально-російські порядки; все це вело до того, що національне відродження, яке на переломі XVIII та XIX віків почалось майже у всіх поневолених або насильно позбавлених самостійного державного життя слов'янських народів, у нас на Україні виявилося як раз спочатку на Лівобережжю.

Ще тоді як російський уряд скасовував Гетьманщину, серед козацької старшини виявився певний рух проти цього; вона боялась, що стратить правом в автономією й своє привилейоване становище в краю. Цей рух виявився найбільше під час виборів до Катерининської комісії 1767 року (див. § 90). Та російський уряд забезпечив за козацькою старшиною права російського дворянства, серед котрих саме головне було право володіти заселеною землею,

і цим власпокоїв старшину, яка тепер почала себе називати „благородним шляхетством“ або „благородним дворянством“. Але серед цієї самої старшини були й такі, що жалкували за автономією Гетьманщини не тільки з жалю за політичним значінням своєї старшинської верстви, але й з щирого українського патріотизму, з любови до свого рідного краю. Серед освіченішої частини старшини не угасав живий інтерес до української історії, в якій вона черпала згадки про славну минувшину рідного краю.

Інтерес до історичного минулого рідного краю серед української інтелігенції другої половини XVIII століття.

В другій половині XVIII століття разом з упадком українського політичного життя на лівобережжю ми бачимо серед тогочасної української інтелігенції зрост інтересу до минувщини рідного краю. Зявляється цілий ряд нових історичних компіляцій в літописей, хронік, записок (Г. Лукомський); деякі українці, що почали працювати в російській літературі й журналістиці, друкують матеріали до історії рідного краю в московських виданнях (В. Рубан, Ф. Туманський, Як. Маркович), другі збирають матеріали до опису й історії українського козацтва або Гетьманщини з дорученням самого російського уряду, який хтів мати відомості про ново-прилучені краї (А. Ригельман, А. Шафонський); інші знову збирають цілі бібліотеки й архиви, щоб врятувати рідну старовину од загинулої забуття (А. Чепа). Серед цих учених українолюбців особливо помітний був своїм патріотизмом Григорій Полетика (1725—1784). Син бунчукового товариша з Роменщини, вихованець київської Академії, він був депутатом Катерининської комісії 1767 р. і обороняв у їй автономію Гетьманщини, покликуючись на історичні права України, на договори Б. Хмельницького й других гетьманів. Йому ж належить з великим запalom і таланом написана „Історія Русовъ“ (себ-то історія України) в дусі українського автономізму; писана анонімно і може бути оброблена вже сином Григорія Василем Полетикою. „Історія Русовъ“ стала звісна в кругах української інтелігенції тільки в 20x рр. XIX століття і здобула собі велику славу й вплив. Не менш завзятим оборонцем українського

автономізму був Василь Капніст (1757—1823), що написав скорбну „Оду на рабство“, з приводу заведення кріпацтва в Гетьманщині. В порозумінню з гуртком українських патріотів цей Капніст їздив у 1791 році в Прусію і звернувся таємно до пруського міністра з скаргами на „тиранію російського правительства“ і з запитанням, чи можуть українці сподіватись допомоги Прусії, коли б вони повстали, щоб „скинути російське ярмо“. З цієї справи не вийшло нічого, бо Прусія не мала тоді ні інтересу, ні приводу до війни з Росією, але вона дуже цікава для нас, бо показує, що українські патріоти кінця XVIII віку не думали обмежуватися самою тільки літературною обороною своїх історичних прав.

Однаке національне відродження на лівобережжю почалося не з цих заходів українського панства, яке в своїм побуті цілком зросійшилося і навіть в літературних творах виключно вживало російської мови, а з спроб утворення нової української літератури на живій народній мові, перейнятої щиро демократичними думками й любовію до занедбаних і поневолених мас українського народу. Розуміється, діяльність таких людей, як Полетики або Капніста, мала також велике значіння для пробудження української національної свідомості.

§ 101. В другій половині XVIII віку в Західній Європі, серед освіченого громадянства, почав виявлятись інтерес до народності, до народної мови, поезії, до історичної минувшини свого рідного краю. До того часу скрізь в Європі панував державно-династичний принцип, який зовсім не рахувався з народністю, а дивився на державу, як на територію, котра на підставі того або іншого історичного права належить певній династії, певному пануючому домові, який знов же таки своє панування засновував на „божому“ праві. Через те при всяких договорах території ділились між державами, мінялись, або віддавались як посаг за королівнами і князівнами, зовсім не рахуючись ні з національністю ні з волею населення. Англійські, а потім і

Джерела національного відродження європейських народів у XVIII ст.

французькі вчені й фільософи почали проповідувати ідеї „суверенності“, себ-то вищого права народу, а потім і „природженого“ права кожної людини на свободу. Ці ідеї лягли в основу всієї т.зв. вивольної фільософії XVIII століття, яка по-малу переробила державно-правні поняття європейського громадянства й повела до великих політичних перемін, починаючи з Французької революції 1789 року. Разом із тим почав проявлятися інтерес до життя народних мас, до їх мови, вірувань, поезії, до всього того, що звичайно лежало до-того часу по-за межами інтересу з боку освіченого громадянства, літератури й мистецтва. Т.зв. псевдо-класичний напрям у письменстві, в його аристократичними уподобаннями, з строго установленими формами й штучними шаблонами, почав уступати місце т.зв. сентиментальному напрямку, який на першому пляні ставив шире почуття й змалювання життя людей звичайних, міщенів і селян; цей напрям в другій половині XVIII століття почав переходити у т.зв. романтизм, який відзначається особливим інтересом до народної поезії й до середнієвікового життя, котре уявлялось як панування високих лицарських ідеалів, живого безпосереднього почуття й справжньої народної поезії. Цей напрям особливо розвинувся у німців, які в голосних подіях середньовіччя бачили велику протилежність своєму тогочасному політичному занепаду, а епічні твори народної поезії з часів лицарства вважали за безмірно кращі зразки дійсної поезії, ніж холодні, надумані, штучні твори французького класицизму, котрий до того часу вважався за зразок усіх тогочасних європейських літератур. Учені почали записувати народні пісні, вірування, легенди, а поети наслідувати в своїх творах форму й мотиви народної поезії. Це заінтересування народною поезією мало велике значення для народів поневолених, недержавних, навіть таких, що давно втратили свою державну самостійність. Воно дало почин спочатку до літературного, а потім і до національного відродження слов'янських народів, спочатку чехів, потім сербів, а за ними й українців. Це відрод-

ження відразу сперлося на демократичний, народолюбний ґрунт, бо мало на увазі перш за все інтереси простого народу, пригнобленого і поневоленого, не тільки з національного, але й з соціального погляду.

§ 102. Першим, хто свідомо почав писати і друковати свої твори народною українською мовою, був полтавець Іван Котляревський (1769—1838), який видав 1798 р., Початки нової української літератури й національного відродження. свою славну „Енеїду“. Котляревський стояв на висоті тогочасних ліберальних і народолюбних ідей і в своїх творах не тільки дав талановиті й блискучі картини народного життя, але змалював їх з глибокою, сердечною любовю до народу, з щирим українським патріотизмом. Ще перед Котляревським помічається серед української інтелігенції інтерес до народного життя, до народніх звичаїв, обрядів та пісень. Уже в 1777 році Григорій Калиновський надрукував опис українських весільних обрядів. З початком XIX століття появляється цілий ряд збірників українських народніх дум, пісень, приказок, прислівів (Цертелева, Максимовича, Лукашевича), а р. 1818 виходить перша граматика української мови Павловського. Осередком молодого літературного руку українського робиться Харків, де р. 1804 заходами місцевого дворянства було відкрито університет. Серед професорів і студентів цього університета визначилося чимало людей, що вже в першій чверті XIX в. і пізніше відограли значну роль в літературно-національному житті українському; такі були: Петро Гулак-Артемовський, талановитий поет-сатирик; батько української прози Григорій Квітка; етнографи Амвросій Метлинський та Ізмаїл Срезневський; славний пізніше історик Микола Костомарів. Тут підготовлялось серйозне вивчення української історії й мови, тут укріплялась думка і ширилася між громадянством про національну самобутність українського народу.

§ 103. В політичному житті лівобережної України виникли надії на повернення давнього автономного ладу

Лівобережна Україна в першій половині XIX в.

по смерти цариці Катерини, (1796), коли її наступник Павло повернув був назад генеральний суд, поділ на повіти та інше, що було заведено ще за Розумовського. Ходила чутка, що мав бути повернуто й Гетьманство, але р. 1801 царя Павла було вбито гуртком російських офіцерів, а його син Олександр I скасував усі роспорядження батька що-до України і заявив, що буде правити в усьому згідно з політикою своєї бабки Катерини II. Р. 1802 лівобережну Україну було поділено на дві губернії Чернігівську й Полтавську, які разом складали Малоросійське генерал - губернаторство з осередком у Полтаві. Перші генерал-губернатори, князь Куракин і князь Репнін зуміли придбати собі популярність у краї своїм гуманним відношенням до народу й увагою до його національного життя; князь Репнін носився з думкою про відновлення українського козацтва. Ця думка виникла ще в 1812 році, коли Росія була у великій небезпеці під час похода Наполеона на Москву; тоді ще заходились організувати козацькі полки на Україні; ще більше реально поставив цю справу князь Репнін в 1831 році, під час польського повстання. Але в Петербурзі злякалися заходів Репніна, підозрюючи його в тому, ніби він хоче стати українським гетьманом; Репніна скинуто було з посади, а козацькі полки, зібрани з доручення самого ж уряду, було виселено на Кавказ. В 1833 році було скансовано на Україні вживання Литовського Статута й заведено загально-російські закони. Взагалі уряд царя Миколи, що почав царювати з 1825 року, старався знищити всі сліди колишнього минулого в громадському житті України. За його часів вплив російського адміністраційного устрою й культурного життя досяг великих успіхів серед українського громадянства, але тільки серед його вищих кругів: дворянства й чиновництва, бо маси народні жили своїм власним життям і між ними та між освіченими зросійшеними клясами залягла глибока прірва, повна духовна та національна відчуженість.

§ 104. Правобережна Україна під російською владоюПравобережна
опинилася в особливо тяжкому стані. Не сама лиши крі-Україна
пацька неволя в польських панів, піддержувана усією польські
потугою й авторитетом російського уряду нависла над заходи коло неї
українським народом: поруч із тим ішла й культурна польонізація краю, як того не було й за часів Річи-Поспo-
лitoї. Російський уряд не тільки залишив за польською шляхтою її соціальне панування над українським селянством, він полішив у її руках і політичне та культурне панування в краю. Адміністративні уряди, не виключаючи дуже впливових, заміщались поляками; за царювання Олександра I шкільна справа на правобережній Україні була віддана під догляд попечителя Віленської шкільної округи гр. Адама Чарторийського, а цей мав дуже енергійного й талановитого помічника в особі Тадеуша Чацького, польського поміщика з Київщини. Під умілою рукою Чацького вся правобережна Україна вкрилась сіттю польських середніх та низких шкіл, дуже добре поставлених як з матеріального, так і з педагогічного (як на ті часи) боку. Крім світських шкіл — гімназій, існували також і школи, якими порядкували ченці католицьких монастирів; ці школи, т. зв. колегії, відзначалися особливим польським патріотизмом і католицьким фанатизмом. За-для вищої науки було засновано лицей в Кременці на Волині. Ці заходи мали дуже велике значіння для польонізації краю. Все, що хоч трохи вибивалося вище понад селянську кріпацьку масу, польщилося, переймало польську мову, польські звичаї, польську культуру взагалі. Навіть семі православного українського духовенства балакали здебільшого польською мовою. Правда, серед освіченішої частини місцевої польської інтелігенції прокидався часом певний інтерес до народного життя, до української минувшини, яка приваблювала своїм героїчним характером; сéред польських письменників, які були родом з України, утворився навіть певний літературний напрямок, т. зв. „українська школа“ (Гощинський, Мальчевський, Залеський,

Гроза); вони з симпатією малювали українську природу, брали сюжети з української минувшини, а деято навіть писав українською мовою (Падура), але все це польське українофільство носило неглибокий характер; письменники цього напрямку дивились на Україну як на польське насліддя і не уявляли собі її інакше як під польським пануванням. Кріпацька неволя народу їх не вражала і проти неї вони не виступали.

Коли в 1830 році в Польщі вибухло повстання, то воно знайшло живий відгук серед польської шляхти й духовенства на Україні. Але воно не мало тут ані найменшого успіху, бо народ український і пальцем не думав поворохнути для відбудування Польщі, од якої крім горя та лиха не бачив нічого. Даремні були заходи польських революціонерів підняти наш народ проклямаціями на українській мові, де йому обіцяно було волю й всякі блага під польською державою. Втихомиривши польське повстання в 1831 році, російський уряд заходився ослаблювати польський елемент на Україні. Було засновано більшість польських шкіл і лицей у Кременці. Натомість засновано було 1832 р. російський університет у Київі, в якому вчилися переважно діти польського панства (та й самий Київ того часу став напів-польським містом). Трохи згодом, у 1839 році, скасовано було офіціяльно унію в Росії, і недобитки-уніяти на правобережній Україні силоміць були навернуті на православіє. Зробив уряд і де-що для селян, видавши т. зв. інвентарі, правила, в якому розмірі селяне мають одбувати панщину. Але взагалі становище кріпаків на правобережній Україні було дуже тяжке, і самоволя польських панів над українськими селянами приймала часом дуже жорстокий характер.

Холмщина.

Ще більш ніж Правобережжя була віддана на поталу польонізації Холмщина, яка весь час залишалась в межах Польщі і по постанові Віденського конгресу 1815 року війшла в склад т. зв. Конгресівки, автономної Польщі під російським царем. Вона залишилась в межах Польщі і

після того, як р. 1831 було скасовано польську автономію. Тут панувало польське право (т. зв. Кодекс Наполеона) і польська культура. По скасуванню унії в Росії, вона залишилась однаке в Холмщині і довгий час служила обороною одинокою української народності, а разом з тим і живим звязком в українцями галицькими, з якими холмщаки найбільше були звязані історично й географічно.

§ 105. Українське відродження на наддніпрянській Україні зробило особливо помітні успіхи з початком 40-х років. Появився цілий ряд талановитих українських письменників з різних частин краю: Євген Гребінка, Микола Костомаров (згаданий уже нами вихованець харківського юніверситету), Пантелеймон Куліш; в Харкові, Петербурзі, Москві почали виходити українські літературні збірники, вже почались заходи видання українського журналу; російські часописи охоче містили українські твори, зважаючи на своїх передплатників з України. В 1840 році в Петербурзі з'явилась книжка поезій „Кобзарь“ молодого поета Тараса Шевченка, учня Академії художеств, недавнього ще кріпака. Він одразу вайняв перше місце серед українських письменників того часу і отримав нову еру в історії нашої літератури. Почавши з романтических переспівів народної поезії та з історичних поем про козаччину, Шевченко дуже скоро перейшов до змалювання народної недолі, до горячого протесту проти кріпаччини й взагалі проти всякої неволі і зробився національним поетом України, одним з найбільших поетів усього слов'янського світу. Його твори мали надзвичайний вплив на поширення національної свідомості й народолюбних ідей серед українського громадянства; вони викликали велике оживлення в українській літературі.

Нововстанований київський університет, як раніше перед тим харківський, скоро також зробився одним з осередків ідейного українського життя. В половині 40-х років у Києві вібралася гурток української інтелігенції, до якого належали Костомаров, Куліш, Шевченко, Микола Гулак, Опанас

Оживлення
українського
літературного
руху в 40-х
роках.
Кирило-Методі
ївське брацтео.

Маркович, Василь Білозерський та інші — усе або професори або слухачі університету. Ці люди не обмежувались уже літературою та етнографією, але ставили собі завдання широкої громадської діяльності, яка мала свою останньою метою визволення і добро народніх мас. Вони склали потайне товариство, назване „Кирило-Мефодіївським брацтвом“, і виробляли план своєї роботи. Знайомі з становищем других поневолених слов'янських народів і будучи під значним впливом польської революційної літератури, кирило-мефодіївські братчики мріяли про визволення не тільки свого українського народа, але й братніх слов'янських народів; будучність цих народів вони вбачали у вільній слов'янській федерації з осередком у Київі. Це були тільки пляни, мрії, але вони надзвичайно велику вагу в діях українського відродження мали: політична думка потомних поколіннів українського громадянства розвивалась під безпосереднім впливом ідей Кирило-мефодіївського брацтва. Самі братчики не встигли приступити до ніякої практичної праці, бо їх було заарештовано російським урядом і дуже сурово покарано, особливо Шевченка за його сміливі виступи в поезіях проти царського деспотизму. Розгром Кирило-мефодіївського брацтва, разом з забороною українських писанин в його членів, дуже налякав слабку ще тоді українську інтелігенцію й викликав застій не тільки в громадському, але й літературному житті українському, мало не на десять років, аж до кінця царювання Миколи I (1855)

Початки національного відродження на Україні

Австрійський.

§ 106. Вище (див. § 97) було зазначено, що прилучення Галичини й Буковини до Австрії в звязку з реформами Марії-Терезії й Йосифа II мало добродійний вплив на становище українського населення, на його культурний розвиток. Однаке Галичина, одірвана тепер од живого звязку з другими українськими землями, зоставалась позаду наддніпрянської України, коли вже там почалось національне відродження. Одинока українська інтелігенція в Галичині того часу — духовенство старалося вживати в школі і в письменстві штучної книжної мови, якусь дивну

мішанину слів церковно-словянських, польських, російських і українських, свідомо уникаючи вживання мови народньої, бо вважало її за низьку для літератури. Через це школа і письменство галицьке тих часів носили дуже мертвий, скользячий характер, стояли далеко від життєвих потреб народу і не могли навіть встояти проти впливу польщизни; під австрійським пануванням польська культура робила успіхи в краю, так, що й духовенство уніяцьке послугувалося нею в публичному житті та в домашньому вжитку. Але ідеї національного відродження почали доходити й до Галичини. Вони приходили сюди і від словян австрійської держави і з України. Серед освіченіших представників галицько-української інтелігенції почало повставати питання: якої мови додержуватись у культурнім вжитку, чи мертвої книжної, чи живої народньої. На цю тему в половині 30-х років виникла була навіть завзята полеміка з приводу проекта завести для українського письменства польську азбуку. Це питання вирішив практично на користь народньої мови молодий священик Маркіян Шашкевич (1811—1843), який разом з двома своїми товаришами Іваном Вагилевичем і Яковом Головацьким спорудив і видав р. 1837 в Буда-Пешті (бо у Львові не дозволила цензура) збірник „Русалка Дністровая“ — перша книжка на народній українській мові в Галичині. Шашкевич був гарячий український патріот; він був знайомий з діями національного відродження чехів і з творами української літератури на Надніпрянщині. Він мав великий вплив на галицьку молодь, не вважаючи на те, що за видання „Русалки Дністрової“ йому й його товаришам довелось зазнати багато переслідуваннів з боку владей: в їх старажинах запровадити „мужичу“, „хлопську“ мову, за яку вважано тоді народній український язык, до літератури, — вважали щось дуже незвичайне й небезпечне. Праця „руської трійці“, як прозвали в Галичині (слово руський, русин, Русь в поняттях народу в Галичині означало те саме, що на Наддніпрянщині український, українець, Україна)

Шашкевича, Вагилевича й Головацького, не пішла марно і скоро дала свої наслідки.

§ 107. В 1848 році в Австрії вибухла революція під впливом революції в Парижі. Вона почалась з Відня і перекинулась потім до Словянських країв австрійської держави. Тоді як німці заявили домагання політичної свободи, словянські народи виставили ще й домагання свободи національної. Загальний рух прокинувся й серед українців Галичини. Галицькі поляки просто почали готовитись до повстання, щоб відбудувати історичну Польшу і намовляли до того й українців. Але українці не пішли за ними, бо не сподівались собі ніякого добра від Польщі. Вони зостались вірні австрійській державі, навіть піддержували її в боротьбі з грізними повстаннями мадярів, але поставили й свої вимоги: повної внутрішньої автономії східної, української Галичини, відділеної від західної-польської. В кінці 1848 у Львові зіхалася „Руська Рада“, яка виступила з декларацією національної єдності українського народу на всім просторі заселеної ним землі в Росії й Австро-Угорщині; воно взяла в свої руки політичні справи українського народу в Галичині, почала видавати свій орган, газету „Зоря Галицька“ і заявила правительству про політичні й культурні потреби українського народу. Одночасно Собор руських учених у Львові міркував і робив постанови про справи мови й правопису.

Уступки
австрійського
уряду галиць-
ким українцям.

Австрійське правительство, налякане революцією й цінячи лояльність українців, пішло на зустріч деяким їх бажанням. Воно перш за все поспішилося закінчити скасування панщини, щоб задоволити українське селянство. Але закон про скасування було переведено так, що в руках поміщиків залишилась більша частина землі і за ними ж залишились деякі права, що по давньому ставили українського селянина в залежність від польського пана. Що до національно-політичних домаганнів, то правительство пообіцяло і поділ Галичини, і автономію, і заведення української мови в університеті та по гімназіях. Але все

те лишилось обіцянкою. В 1849 році австрійське правительство приборкало за допомогою Росії мадярське повстання, стало почувати себе сильніше і не думало вже більше сповнювати своїх обіцянок. Воно взяло назад навіть проголошенну вже в імені цісаря конституцію. Для українців зроблено було тільки одно: засновано в львівському університеті катедру української мови і письменства, і цю катедру заняв Яків Головацький. Крім того почато уживати української мови в державних виданнях, наприклад, у Збірнику державних законів. З 1850 року в Австрії скрізь запанувала реакція, а разом з нею завмерло на якийсь час і українське життя в Галичині.

Так само без великих практичних наслідків, за віймком ^{1848-й рік на} ^{Буковині й на} ^{Угорській Русі.} скасування кріпацтва, валишився 1848-й рік і по других українських областях Австро-Угорщини, на Буковині й на Угорській Русі. На Буковині прокинулась була національна свідомість, і українці виступили проти румунських домаганнів, щоб Буковину було відділено від Галичини і прилучено до румунських областей Угорщини. 1850 року Буковину таки було відділено від Галичини, але залишено окремим коронним краєм Австрії. На Угорській Русі почався був дуже жвавий рух, на чолі якого став Адольф Добрянський. Але Добрянський і його прихильники стояли на тому, що не треба дбати про відродження власної народної мови, свого письменства і культури: вони думали, що можна просто взяти російську мову й культуру й пересадити їх на свій ґрунт; через те всі їх заходи й навіть певні успіхи, як наприклад, заведення рідної мови до урядового вжитку й до шкіл, пішли марно. Коли ж мадяри оправились трохи після погрому 1849 року і вернули собі втрачене було панування на Угорщині, вони скоро знищили всі здобутки уgro-руських патріотів.

Частина чотирнадцята.

Великі реформи в Росії та Австрії й українське життя в другій половині XIX. в.

Оживлення громадсько-національного життя на Україні російський.

. § 108. Т. зв. Кримська війна Росії з Англією, Францією, Туреччиною й Сардинією, коли російське військо було побите й втратило в Криму кріпость Севастополь, показало всю нездібність і згубність реакційного режиму, що панував за царя Миколи I. Сам уряд зрозумів, що без реформ не можна обйтися і коли по смерті Миколи I. (1855) став царем його син Олександр II, вихованець ліберального поета В. Жуковського (того, що поміг Шевченкові викупитись з кріпацької неволі), все освічене громадянство Росії заговорило про потребу широких реформ, а в першій лінії про скасування кріпацтва. Уряд дав певну полегкість літературі й журналістиці, і серед громадянства почалось велике оживлення. Прокинувся тоді й український рух. Було повернуто з заслання Шевченка, Костомарова, Куліша та інших кирило-мефодіївських братчиків; українське письменство дуже оживилось. Осередком національного українського руху зробився на деякий час Петербург, де зібрались головні діячі кирило-мефодіївського брацтва. Тут засновано було видавництво українських книжок, а з початком 1861 року почав виходити український місячник „Основа“. Всі сили й змагання українців були направлені на те, щоб повалити кріпацтво. Поруч поезій Шевченка велику роль в боротьбі української літератури з кріпаччиною відограли високо-художні повісті Марії Марковички (Марка Вовчка). Українське письменство скріпилося цілим рядом талановитих сил (Руданський, Ол. Стороженко, Л. Глібів, Ол. Кониський, А. Свидницький).

і стало поважною громадською силою. За прикладом Петербурга позасновувались українські громади й по головних містах України: у Київі, Харкові, Полтаві, Чернігові, почали виходити книжки, часописі („Чернігівський Листок“), засновуватись народні школи з наукою на українській мові. Що було особливим знаменним, так це те, що національна свідомість і почуття обов'язку перед українським народом прокинулось на Правобережній Україні навіть серед потомків спольщеної шляхти. Знайшлися сміливі благородні люди, які порвали з своїм шляхетським оточенням та його інтересами і визнавши себе українцями, стали в рядах тих, хто боровся за кращу долю українського народу. На чолі цих людей були Володимир Антонович, пізнійше славний історик, Кость Михальчук, видатний лінгвіст, Борис Познанський, Тадеуш Рильський, — усі вони багато прислужились українському національному відродженню.

На початку 1861 року російський уряд скасував кріпацтво. Селяне дістали волю і частину землі за викуп. Реформа далеко не задовольнила ні народніх мас, ні народолюбців з-поміж інтелігенції: селяне дістали мало землі, а деякі категорії й зовсім її не дістали, але все таки це була величезна полехкість в народнім житті. Слідом за цим мали йти інші реформи в державному житті: в 1864 році зреформовано було суд, зроблено його гласним і введено установу присяжних засідачелів, які по совісти мали вирішати винність чи невинність підсудніх; заведено краєву самоуправу, т. зв. земське самоврядування (тільки на лівобережній Україні), але це не багато вплинуло на розвиток українства: уряд уже зараз по знесенню кріпацтва почав боротьбу з українським національним рухом. Російські патріоти почали доводити урядові, що український рух веде до сепаратизму, себ-то до відділення України від Росії. Уряд мусів перепинути деякі свої заходи що-до признання прав за українством, наприклад, видання українського перекладу законів про

впорядкування побуту селян після знесення кріпаччини, видання шкільних укр. книжок казенним коштом і т. ін. Потім було вачинено т.зв. недільні школи, де вчено дітей і дорослих українською мовою. Деяких енергійніших українських діячів на провінції було арештовано й вислано з України на далеку північ. Особливо вплинуло на російський уряд в справі боротьби з українським рухом польське повстання 1863 року.

• Польське повстання на правобережній Україні. § 109. Поляки підняли повстання не тільки в себе на польській землі, але й на Україні та на Білій Русі. Воно мріяли знову про відбудування історичної Польщі в межах 1772 року і знову, як в 1830 році, повели пропаганду між українськими селянами на правобережжю, щоб вони піддергали повстання. Але селяне наші не тільки не піддергали повстанців, але ловили їх й віддавали російським властям, а в деяких місцях селяне дуже побили повстанські ватаги. Втихомиривши повстання уряд дуже приборкав польський елемент на Правобережній Україні, позакривав тут усі польські школи, католицькі монастири, поконфіскував багато польських маєтків. Він заходився натомість коло обрусіння краю, штучно насаджуючи тут не тільки російське шкільництво, російську просвіту, але й російське поміщицьке землеволодіння.

Збільшення репресій проти українства. Одночасно з подавленням польського повстання уряд російський збільшив свою репресії і проти українства, боячись, що розвиток українського руху також приведе колись до повстання. Міністр внутрішніх справ Валуєв заборонив друкувати українські книжки для народу, мотивуючи тим, що української мови „не було, нема й бути не може“. Українську мову не допущено ні до якого публичного вжитку. Через те не мали на Україні сподіваної користі й усі ліберальні реформи російські: через заведення чужої московської мови зостався чужим народові і реформований суд і земство, де керування справами штучно віддано в руки помосковленому панству. Не принесло користі й заведення сільських шкіл, де учено

московською мовою: народ воставався байдужний до чужої, кавенної освіти, і по українських селах просвіта піднялась дуже небагато, тимчасом як по городах московська школа послужила тільки до денационалізації (винародовлення) українського міщанства. Взагалі уряд зробив в школи на Україні — од вищої де низкої школи — знаряддя помосковлення української молоді. Навіть заведення загальної військової повинності (1872 р.) спріяло помосковленню, бо українців навмисне засилали на службу далеко від рідного краю й намагались всіми способами змосковщити їх протягом служби. Догледівшись, що уніятський обряд на Холмщині служить певним захистом української народності й духовним зв'язком з українською Галичиною, уряд скасував 1875 року унію на Холмщині і жорстокими заходами, силоміць, почав навертати уніятів на православ'є. Однаке багато холмщиків не скорилось і перед репресіями та зосталось при своїм обряді; їх звано „упорствуочими“ й тяжко переслідувано. Українська література, здавлена в своїм нормальнім розвитку в рідному краї, мусіла шукати собі притулку десь в іншому місці і знайшла його в братній Галичині, де на початку 60-х років дуже оживився національний рух.

§ 110. Реакція в Австрії почала слабнути при кінці 50-х років, і українське життя в Галичині знов почало оживати. В 1860 році уряд пообіцяв вернути конституцію, проголошену ще 1848 року, і це також підбадьорило громадянство. На початку 60-х років відгуки українського життя в Росії долетіли до Галичини і вплинули на розбудження й тут національного руху. Особливе вражіння робили твори Шевченка. Під впливом ідей українського письменства в Росії серед галицького громадянства почався живий національний рух у формі т. зв. „народовецького“ напрямку. Народовці стояли на тому, що й галичане й наддніпрянці складають один нероздільний народ, з спільною історією, мовою й письменством. Вони гаряче обстоювали заведення у себе вдома народної української мови

Галичина—
осередок
національного
руху.

до шкіл, до письменства, взагалі до публічного вжитку. Вони почали видавати журнали („Вечерниці“, „Мета“, „Нива“, „Правда“, „Русалка“), в яких стали брати участь і письменники з України російської (Куліш, Кониський та другі), що своїми творами скріпляли вагу й значення українського письменства в Галичині. Коли в Росії збільшились цензурні утиски проти українського слова, то багато українських авторів почало друкувати свої твори у Львові, і Галичина ставала осередком українського культурного життя. Але до народовців приставали переважно молодші круги галицького громадянства. Люди старші більше додержувались іншого напрямку: вони не дуже спочували демократичним думкам, які приходили з України, не до вподоби було їм і вживання народної мови в письменстві; вони воліли додержуватись старої книжної мови та намагались наблизити її до мови московської. Як і Адольф Добрянський (див. § 107) вони гадали, що на галицький ґрунт можна цілком пересадити московську мову і культуру та за їх допомогою врятувати рідний народ од полонізації. Людей цього напрямку звали „старорусинами“, а пізніше — за їх прихильність до всього московського — „московофілами“.

Незгода між народовцями й московофілами дуже побільшилась і перейшла навіть у ворогування після 1866 року, коли в Австрії наступили великі зміни в політичному житті. Цього року Австрія вступила у війну з Прусією і дуже скоро була зовсім побита під Кенігрецем у Моравії. Виявилося, що стара державна система, оперта на централізації і бюрократичному правлінні, довела Австрію до такого ж погрому, як перед тим Росію у кримській війні. Тоді було оповіщено про перебудову Австрії на зовсім нових основах, заведено так звану систему дуалізму, себто поділено державу на дві частині: Австрію й Угорщину, кожна дісталася свій окремий парламент і окрему внутрішню управу; в межахожної з цих двох частин окремі „коронні“ краї дістали також автономію, при чому проголошено

було, що всі народності дістають рівні права. Але остання заява австрійського уряду що-до Галичини зосталась порожнім звуком: всю владу і всю силу в Галичині було віддано полякам, на яких уряд тепер більше покладався після подавлення польського повстання в Росії, ніж на українців. В Галичині поляки завдяки спеціально уложеному виборчому закону одержали перевагу в сеймі і в центральному парламенті. В їх руки віддано було в краю всі головні посади, польську мову введено до адміністрації, суду й до школи.

Коли українцям стало ясно, що австрійський уряд віддає їх на поталу полякам, більша частина інтелігенції стала на бік москофілів, вважаючи, що тільки тісно злившись з московщиною, мовою і ввагалі культурою, можна врятувати галицьку Україну від польонізації. Один з видатніших тодішніх галицьких діячів Іван Наумович урочисто проголосив у парламенті, що галицькі українці складають вкупі з москвинами один народ і говоряти однією спільною мовою. Однаке молодша частина громадянства — народовці — рішучо стала на тому, що тільки широкий культурний розвиток народних мас на національній українській основі може створити серед народу відпорну силу й поможет йому завоювати собі всі належні йому політичні права та поліпшити його соціально-економічне становище. З того часу почалось отверте ворогування цих двох напрямів, з яких одному, національному, судилося стати основою всього дальнього відродження й розвитку галицько-українського народу, а другому стати важким гальмом і перешкодою на дорозі до виборення собі країзої долі. Народовці підтримували українці в Росії, а москофілам давала велику матеріальну й моральну поміч Росія офіційна і півоффіційна. Літературно-політичним органом народовців став журнал „Правда“, а осередком культурно-просвітного руху українського в Галичині — товариство „Просвіта“, засноване у Львові 1868 року.

§ 111. На початку 70-х років на Україні наддніпрянській рух в половині 70-х років і знову був оживився національний рух. Осередком його указ 1876 року.

Український

став Київ, де зібрались визначніці українські наукові й літературні сили. Виявилися нові літературні таланти, твори яких дуже поширювали межі української літератури (Іван Нечуй-Левіцький, Михайло Старицький, Панас Мирний), київський відділ Російського Географічного товариства зробився справжнім науковим огнищем українським, біля якого скупчилися видатніці наукові сили (Павло Житецький, Хведір Вовк, Кость Михальчук, Володимир Антонович, Олександер Русов, Павло Чубинський, Михайлі Драгоманов), які високо поставили дослідження української мови, етнографії, письменства, історії. Київська „Стара Громада“, на чолі якої стояли Антонович і Драгоманов, керувала всім національним рухом і мала постійні зносини з українцями в Галичині. Тоді ж положено було початки й українського національного театру (Марко Кропивницький) і опери (Микола Лисенко).

Цей рух викликав нові репресії з боку російського уряду. В маю 1876 року було видано царський указ, яким абсолютно заборонялось в Росії друкувати що-небудь по українськи або публично вживати українського слова на концертах і в театрі. Цим указом малось на меті зупинити всяку культурну працю українську. І справді, в Росії на якийсь час завмерло українське друковање слова. Але письменники українські перенесли друкування своїх творів до Галичини. Ще на початку 70-х років у Львові заходами і коштами російських українців було заложено „Товариство імені Шевченка“ і при нім друкарню для піддержки українського літературного руху. Цілий ряд галицьких журналів виходив не тільки при літературній, але й при матеріальній допомозі з України. Тепер із збільшенням цензурних репресій в Росії українське літературне життя переноситься до Галичини. Львів робиться все-українським культурним центром. Зараз по 1876 році гурток українських діячів, на чолі яких стояв професор Київського університету Михайло Драгоманов, емігрував

за-кордон, до Швайцарії, і тут заснував вільну українську пресу, в якій почав отверту політичну боротьбу з російським урядом. Видавнича діяльність Драгоманова (видавана ним в Женеві „Громада“) мала велике значення і для Галичини, де під його впливом зорганізувався гурток студентської молоді, який поставив собі метою освідомлення громадянства і широких народних мас в дусі нових європейських ідей політичної свободи й соціалізму. З цього гуртка вийшли Іван Франко — найвидатніший письменник галицької України й громадський діяч Михайло Павлик. Своєю невпинною роботою вони значно освіжили доволі відстале в своїх політичних поняттях галицьке громадянство, спонукали до живішої праці народовців і згодом дали почин до заснування „радикальної“ партії, першої дійсно народної партії української в Галичині. З 80-х років починається в Галичині зрост політичного життя, засновується перша велика політична газета „Діло“ й галицьке селянство починає втягатися в круг політичних інтересів та боротьби за поліпшення своєї долі. Ідейним проводиререм усіх живівших і радикальніших елементів Галичини став Михайло Драгоманов.

§ 112. На Україні наддніпрянській як і по всій Росії з початком 80-х років збільшилась політична реакція після убивства царя Олександра II і вступу на престол його сина Олександра III. Більшість ліберальних законів попереднього царювання було обмежено; дуже зменшено свободу друкованого слова і завзято переслідувано всякий прояв вільнійшої думки і змагання до політичної волі: за найменшу причетність до політичних або соціалістичних товариств і груп карано тюromoю й засланням на Сибір; вкорочено права земства, де рішуче віддано перевагу поміщицькому елементу; штучно підтримувано поміщицьке землеволодіння і селян віддано в адміністративну опіку дворян заведенням інституту т. зв. земських начальників. Особливо збільшилась реакція в національному питанні, як на лівобережній так і на правобережній Україні енергійно насаджувано

Російська
реакція й об-
московлення на
Україні наддні-
прянській.

московську школу і просвіту, тимчасом як українське слово в житті і письменстві переслідувано з надзвичайною суворістю, навіть православну церкву притягнуто на службу русифікації: архіереями на Україні настановлювано виключно москвинів, які старались і на сільські парафії стягати своїх земляків та вигонили з церковного життя всякі сліди місцевих обрядів і звичаїв. Українську мову енергійно вигонювано з ужитку і заборонювано навіть Євангеліє на українській мові. Великі українські монастири, що колись відгравали велику культурну роль, тепер в московських руках стали осередками русифікації. Разом з тим роблено всякі заходи, щоб як найтісніше звязати Україну з Москвою з погляду економічного й визискати її природні багацтва на користь Московщини; при будові залізниць, фабрик, заводів усе роблено з таким рахунком, щоб Україна більшу частину своїх продуктів віддавала на користь „центра“; на поліпшення економічного стану української людності відпускалося дуже незначну частину тих прибутків, які уряд стягав з України в формі всяких посередників і безпосередніх податків. На правобережній Україні навмисне не заводжено навіть такої земської управи, яка була на лівому березі і штучно насаджувано тут російське поміщицьке землеволодіння. Наслідком цієї урядової системи українські селяне, не маючи змоги придбати собі потрібного обсягу землі для хліборобства, мусіли тисячами йти на еміграцію до далекого Сибіру, тоді як на Україні виростали величезні лятифундії в руках московських, німецьких, польських та інших панів. Експлоатація великих підземних багатств України, яка почалась з розвитком у Росії залізниць і фабричного промислу, опинилася уся в руках чужоземного капіталу.

При таких умовах українське національне життя в Росії могло виявитись тільки в спробах видавання українських книжок та брошур, що іноді удавалось після довгих заходів і клопотів перед цензурою, в організації українського театру, який досяг тоді близкучого розвитку (М. Кро-

•

пивницький, М. Заньковецька, М. Садовський, О. Саксаганський, М. Старицький, Іван Тобілевич), але якому дозволено було давати вистави тільки по-за межами київського генерал-губернаторства, у веденню наукових дослідів над україновживством (московською мовою); осередком цієї наукової роботи зробився місячник „Кіевская Старина“, що почав виходити з 1882 року. Але політичне українське життя мусіло ховатись в таємні товариства „громади“, які існували майже по всіх значніших містах України і спиралися не дати заснути хоча б культурному українському життю. Ці громади підтримували взаємини з українськими емігрантами (Драгомановим) і галицькими земляками. 80-ті роки, особливо кінець їх, були трохи чи не найглухішою добою в розвитку українського життя в Росії в другій половині XIX століття, і чимало людей доходило до вневіри у можливість національного відродження українського народу. В ці часи найбільше прислужилися національній українській справі в Росії талановиті письменники й громадські діячі Олександр Кониський та Борис Грінченко. Серед дуже тяжких обставин політичного гніту й цензурного утису Кониський організовував громадську й літературну роботу, а Грінченко видав багато книжок для народного читання. Обидва дуже багато писали в галицьких виданнях.

§ 113. Значно краще стояла справа при кінці 80-х років в Галичині. І народовці, які стояли на формально-національному ґрунті, і радикали, які в своїй домагання Народовці й
радикали в
Галичині.
угоди 1890 року.
вкладали зміст широких політичних і соціально-економічних реформ, зуміли доступитись до народної маси, зворушити її до політичного життя, ворганізувати живіці її елементи до політичної боротьби. Москвофільство, яке, сильне матеріальною допомогою з Росії, сильно було закорінилось в Галичині, почало тратити ґрунт під собою. При кінці 80-х років партія народовців за ініціативою декого з українців з Росії (Антонович, Кониський) заключила з польськими верховодячими кругами умову, котра як сподівались, мала

почати „нову еру“ життя в Галичині; згідно з цією умовою поляки робили українцям певні уступки на полі культурно-національному (засновання деяких українських катедр у львівському університеті, заложення українських гімназій та шкіл, допущення української мови до вжитку в урядових установах та в офіційних написах і т. п.); в заміну того українці зобовязувались зірвати в сеймі і в парламенті союз з московофілами, не вести опозиційної політики в сеймі і не настоювати на деяких домаганнях соціально-економічного характеру. Ця умова проголошена офіційно в сеймі' 1890 році українськими послами Романчуком і Барвінським, (т. зв. „угода“) викликала різку критику з боку радикалів, які не могли миритися з уступками в головних життєвих питаннях політичного й соціального характеру. Полеміка, яка виникла з цього приводу між представниками обох напрямків серед українського громадянства Галичини і яка викликала великий інтерес і на Україні, сприяла значному проясненню національної й політичної свідомості серед широких кругів українського народу в Галичині. Радикальний рух почав з того часу дуже рости в гору і впливати на політичне життя українських народніх мас.

Особливої уваги заслуговує розвиток літературного і взагалі культурного життя галицької України на протязі 90-х років. Шляхом упертої боротьби в сеймі українцям удалось добитись відкриття кількох нових середніх шкіл і катедр у львівському університеті. Товариство „Просвіта“ поширило по всьому краю свої філії й читальні, котрі скупчували коло себе десятки тисячів членів. Реформоване в 1892 році „Товариство імені Шевченка“ в наукове товариство по типу європейських Академій Наук дуже скоро зробилось голзвіним огнищем культурно-наукового життя не тільки для Галичини, але й для всієї України. Особливо широкий розвиток прийняла наукова робота в „Науковому товаристві імені Шевченка“ з того часу, як на чолі його став молодий професор Михайло Грушевський, який

приїхав в 1894 році з Київа і заняв катедру української історії у львівському університеті. Він зорганізував коло товариства цілий ряд визначних наукових сил, молодших і старших (Федір Вовк, Колесса, Студинський, Гнатюк, Томашівський, Іван Франко.) Товариство почало випускати цілий ряд наукових виданнів з ріжких галузів знання і справді утворило вкраїнську науку в очах і поняттях наукового світу. З письменників визначились особливо: Іван Франко, великий і надзвичайно ріжносторонній талант, однаково сильний в письменстві як і в науці; Наталія Кобринська, Ольга Кобилянська, Осип Маковей, Василь Стефаник. Органом літературного життя довгий час був журнал „Зоря“, в которому головну участь брали літературні сили з України наддніпрянської. З 1898 р. її перемінено в місячник „Літературно-Науковий Вістник“. Протягом 80-х і 90-х років на українську мову було перекладено багато класичних творів всесвітнього письменства. На чолі видавничого руху стала заснована в 1898 році „Українська Видавнича Спілка“, яка за короткий час видала сотні книжок орігінальних і перекладних творів.

Українське життя в маленькій Буковині, одрізаній з 1850 року від Галичини, прокинулось також на початку 60-х років. Воно не прибрало тут широкого розмаху. Православна буковинська інтелігенція піддалася впливу ідей московофільства, до того ж в краї взяв гору румунський елемент, який держав у своїх руках церкву, найвпливовіший чинник в громадському житті того часу. Проте Буковина дала вже за тих часів українському письменству талановитого поета й повістяра Осипа Федъковича, який виступив на літературне поле з початку 60-х років і на творчість якого мав сильний вплив Шевченко; поруч Федъковича треба згадати ще поета Ісидора Воробкевича, співця буковинської гірської природи. Більше почала оживати з національного погляду Буковина вже у 80-ті роки. Особливо великі заслуги коло національного і політичного відродження Буковини поклав професор Черновецького універси-

тету (заснованого в 1871 році з німецькою викладовою мовою) Стефан Смаль-Стоцький. Його заходами засновано катедри української мови, письменства й історії в університеті, засновано кілька українських середніх шкіл, розбуджено політичний рух серед селянства. При кінці 90-х років національний український напрямок узяв рішуче верх над московофільством на Буковині. Народні маси вийшли з свого стану несвідомості й інертності; почали видаватись українські часописі, і громадське та культурне життя українців стало дуже успішно розвиватись.

Частина п'ятнадцята.

Успіхи українського національного відродження в кінці XIX і на початку XX століттів.

§ 114. Ідейна робота Драгоманова та його прихильників у Галичині та на Україні не проминула безслідно, і вже з половину 90-х років на Україні наддніпрянській помічається знов оживлення національного життя, яке прибирає нові форми як в політичних настроях і домаганнях українства, так і в самій літературі. Драгоманов у своїх писаннях гаряче виступав за тим, щоб українське громадянство не залишилось пасивним супроти урядових утисків, не замикалось у вузькій сфері т. зв. „неполітичної культури“, себ-то виключно інтересів літературних, або наукового дослідження історії й етнографії, до чого було звернулось чимало українських діячів під впливом реакції, він проповідував потребу політичної боротьби за політичну й національну волю, вказував на необхідність іти за прикладом європейських політичних рухів і бути на рівні нових соціальних ідей, ставлячи на першому пляні інтереси широких трудящих мас. Навіть для літератури вказував він нові завдання й теми. Його різка, талановита критика консерватизму, відсталості, байдужності й інертності української інтелігенції по обох боках кордону робила велике враження і дуже прочищувала громадську атмосферу. В значній мірі під впливом Драгоманова з половини 90-х років починається певний зріст українського життя в Росії. Оживає література, добивається певних пільг від цензури; організується перша всеукраїнська спілка „Громад“, яка бере в свої руки провід над політичним і культурним життям українським, появляється цілий

Українське
життя в Росії в
кінці XIX стол.

ряд нових талановитих письменників і громадських діячів (Самійленко, Коцюбинський, Леся Українка, пізніше Винниченко і Олесь, публіцист та історик письменства Сергій Єфремов). Перемагаючи всякі цензурні утиски організується видавництво книжок для народу (Борис Грінченко в Чернігові, видавничі товариства в Петербурзі, Київі та інш містах). Молодші круги українського громадянства організують „Українську Революційну Партию“, яка ставить своїм ідеалом політичну самостійність України. Ця партія друкує за кордоном в Галичині свої видання і ширить їх на Україні, ведучи соціалістичну пропаганду серед селян і робітників. Відкриття в літку 1903 року пам'ятника батькові нової української літератури Івану Котляревському в Полтаві повернулось в грандіозну маніфестацію українську й показало наочно всім зріст національного руху на Україні.

Українське
життя за часів
Революції
1905—1906
років.

§ 115. Розгром Росії у війні з Японією в 1904 році викликав по всій російській державі широкий визвольний рух, так як колись по Кримській війні. Дуже розвинувся тоді і рух український. Вже кілька років перед тим під напором громадської думки ослабли були цензурні заборони і українські видавництва розвинули дуже значну діяльність, а в пресі і в земствах пішла агітація за допущенням української мови до народніх шкіл. Тепер почався широкий рух за повне скасування цензурного гніту. Вже в осени 1904 року Рада Міністрів в Петербурзі висловилась принципіально за обмеження цензурних утисків над українським словом. Академія Наук і університети київський та харківський, запитані офіціяльно, висловились за скасування спеціальних заборон і обмежень української літератури. Сінод зняв заборону з українського перекладу Святого Письма і сам заходився друкувати Євангеліє українською мовою. Подекуди українська мова почала вживатись і в церковній проповіді.

Революція 1905 року принесла нарешті фактичне скасування закону 1876 року. Повстала українська преса, почали

засновуватись українські „Просвіти“, піднявся широкий український рух серед громадянства і навіть по селах. Однаке українські національні організації були ще занадто слабкі для того, щоб уяти весь революційний рух в свої руки і надати йому національний характер, московські соціалістичні й революційні партії мали більшу силу на Україні і вони то грали першу роль в Революції 1905—1906 років на українській території. Проте український рух зробив великий поступ. Коли весною 1906 року скликано було в Петербурзі перший російський парламент — Державну Думу, українці вислали туди 40 своїх представників, котрі склали там українську парламентську громаду під проводом Іллі Шрага, посла від Чернігівщини. Українська справа почала виходити на широку арену політичного життя і вкраїнськими політичними кругами було отверто поставлено домагання автономії України. Державна Дума скоро була роспущена, але й друга Дума, котра зібралась в 1907 році, також мала свою українську фракцію, до якої належало по-над 40 членів. В той же час велась дуже жвава культурно-національна робота на Україні. Засновано було по всьому краю товариства „Просвіта“, організувався цілий ряд нових видавництв; поставлено було домагання заснувати катедри ~~українознавства~~ в трьох університетах на Україні: київському, харківському й одеському. Це домагання було піддержане не тільки студентами всіх шкіл вищих на Україні, але й широкими кругами громадянства, робітництва і селянства. Стали закладатись українські національні клуби, в Київі засновано було Українське Наукове Товариство. До Києва було перенесено видання „Літературно-Наукового Вістника“, важнішого українського журнала по обох боках кордону. До Києва ж переніс свою наукову й громадську діяльність професор Михаило Грушевський, обраний тут за голову Українського Наукового Товариства; в Київі він продовжував видання своєї монументальної „Історії України-Руси“, роспочате у Львові 1898 року. Головним органом громадської думки на Україні була газета „Рада“, в якій

найважніше значення мали писання Сергія Єфремова. Дуже енергійну діяльність на полі народньої просвіти розвинув у цей час Борис Гріченко.

Реакція в Росії
та українське
життя.

§ 116. Після того як літом 1907 року було розігнано другу Державну Думу, в Росії збільшилась політична реакція. Вона знищила була чимало здобутків революції 1905 року. Що до України було вжито російським урядом особливих заходів, щоб задавити тут національний український рух. Уряд дуже підтримували в цьому московські націоналістичні круги на Україні, до яких прилучились деякі українці-ренегати. Більша частина „Просвіт“ та інших громадських організацій українських була позакривана. Українська преса та література почали переслідуватись усікими адміністративними причепками й карами.

На правому березі Дніпра було заведено земство, але в йому віддано рішучу перевагу московському поміщицькому елементу, і земства, які на лівобережжу за останні роки по-декуди прийняли виразний український характер (особливо на Полтавщині), на правому березі Дніпра зробились як раз опорою московського націоналізма. Наслідком зміни виборчого закону до третьої Думи не пройшов майже ніхто з свідомих українців, і вона байдуже або вороже ставилась до українських домаганнів, наприклад, в справі народньої школи. Третя Дума провела закон про відділення української Холмщини від Польщі, але при цьому зовсім не бралося на увагу національних українських інтересів, Холмщину трактовано як „руsskij край“ і вжито особливих заходів для її помосковлення.

Однаке українське життя, знову стримане і здушене в своїм нормальнім розвитку, не завмерло цим разом, як бувало; позбавлене змоги виявлятись публично, воно пішло в глиб народніх мас і там невпинно відбувався процес зросту національної свідомості, який на зверх виявлявся в незвичайному попиті на українську книжку, в поширенню кооперативного руху, який мав виразний національний характер, в тих домаганнях українізації народньої школи,

що раз-у-раз висловлювались то земствами, то ріжними громадськими й професійними організаціями. Там де місцева адміністрація хоч трохи попускала можливість культурно-просвітній праці, український культурний рух пускав глибокі коріння серед народної маси (як, наприклад, було на Катеринославщині, де місцева „Просвіта“ заснувала цілий ряд філій по селах).

Збір грішер на памятник Шевченка в Київі, початий в 1911 році, послужив також проявом великого вросту національної свідомості в масах. Політичні українські партії й організації, які сформувалися з початком століття, не могли істнувати отверто. Більш частина українських діячів, які раніше належали до т. зв. „громад“, до демократичної й Радикально-Демократичної партій, обєдналась тепер в один союз „Товариство українських Поступовців“ на платформі конституційно-парляментарного устрою Росії й української автономії. Цей союз керував усім громадсько-національним життям на Україні і на початку 1910-х років вийшов в порозуміння з московськими ліберально-опозиційними партіями та групами для спільної боротьби за політичну і національну свободу в Росії. В такому стані застала Україну війна 1914 року.

§ 117. Особливих успіхів досягла на полі національно-політичному в останнє десятиліття перед Великою всесвітньою війною Галичина. Вже в 1906 році після завзятої боротьби, в якій дуже живу участь брали й галицькі українці, громадянству Австрії удалось добитись закону про загальне виборче право до парляменту. На основі нових виборів українці з Галичини й Буковини провели вже в 1907 році коло 40 своїх послів до парляменту замість 8—10, як бувало раніше. Складаючи в парляменті одну групу, вони стали поважною силою, яка могла впливати на парляментське життя і з якою мусіли вже рахуватись. Українські парляментські діячі, такі як Євген Олесницький, Кость Левицький, Євген Петрушевич придбали значіння і вплив в політиці загально-державній.

Зрист українського життя в Галичині.

На українсько-польську боротьбу в Галичині почала звертати увагу європейська громадська думка, особливо в Німеччині. Та найгострішу боротьбу довелось витримати українцям у самій Галичині за реформу виборчого закону для сейма, який вирішав усі справи внутрішнього життя краю. Після довгих і упертих змаганнів прийшли до згоди вже на початку 1914 року: українці згодились на те, щоб одержати 27% посольських мандатів у реформованім сеймі. Це зовсім не відповідало бажанням усього українського населення Галичини, але провідники галицької політики пішли на цей компроміс, дивлячись на нього, як на перший ступінь для дальшої боротьби. Далеко важнішими виявились здобутки в справі організації народніх мас, на полі культурно-національному та економічному. Дуже велике поширення в краю знайшли не тільки просвітні організації, як стара „Просвіта“, але й гімнастично-пожарні товариства „Сокіл“, „Січ“, які громадили коло себе десятки тисячів сільської молоді. Окрім 6 державних українських гімназій, які були виборені після довгої упертої боротьби з поляками, відкрито було понад 10 приватних українських гімназій і кілька інших шкіл середнього типу. Домагання заснування самостійного українського університета у Львові, поставлене ще в 1899 році студентами, стало одним з постулатів галицької політики і привело нарешті до обіцянки з боку цісаря Франца Йосифа I. відкрити такий університет в близькій будуччині. Та найбільших успіхів досягло галицько-українське громадянство на полі економічної організації і самопомочи. Банки, кредитові і кооперативні товариства, молочарські спілки вкрили цілою сіттю край; в руках українського громадянства почали наростиати певні капітали, які давали змогу ширшої праці на полі чисто культурному.

Частина шістнадцята.

Велика світова війна і відродження української державності.

§ 118. 1914 року успіхи українського руху в Галичині, Велика всесвітня війна і розгром українства. яка вже з 60-х років XIX століття почала відогравати роль українського Піемонту, *) дуже тривожили російський уряд. Коли макоффільство в Галичині стало рішуче падати і вона все більше ставала захистом для політичного руху на Україні наддніпрянській, завоювання Галичини й знищення в ній „мазепинства“, як в останні роки почали називати москвинахи український рух, зробилось одним із завдань російської зовнішньої політики. Одже коли в липні 1914 року вибухла велика світова війна межі Австрією і Германією з одного боку, і Францією, Росією і Англією з другого, то вся маса російських військ була кинута в Галичину і разом із тим московські політики проголосували, що тепер має прийти кінець українству як в Австрії так і в Росії. За кілька місяців Галичина була завойована і в ній почалось немилосердне нищення українського життя. Всі українські інституції і школи було розгромлено. Зачинено було всі українські періодичні видання і заборонено продавати українські книжки. Українську мову вигнано зовсім з публичного ужитку і всіх, хто визнавав себе за українця, оповіщено ворогом російської держави й війська. Почато гонення і на уніяцьку церкву. Митрополита Андрея

*) В історії політичного відродження і об'єднання Італії велику роль відіграло королівство Піемонтське, яке довгий час зоставалось одиноким шматком італійської землі, де могло вільно відбуватись громадське і національне життя італійців, тоді як решта Італії перебувала в неволі у чужинців або у власних деспотичних володарів.

Шептицького було арештовано і вивезено до Росії, де замкнуто в вязниці. За ним почалися арешти й висилки до Сибіру сотень українських священників уніятів, які не хотіли зрікатись батьківської віри. Натомість до Галичини наслано православних священників, які під керуванням холмського єпископа Євлогія почали силоміць навертати на православіє українське населення. Тисячі і десятки тисячів свідомої інтелігенції української та селянства арештовано й вивезено до Сибіру в невимовно тяжких умовинах тюремних етапів. Одночасно з вибухом війни почато репресії і проти українства в Росії, де позакривано всі українські часописі, абсолютно заборонювано українське друковане слово і поарештовано ряд українських діячів, починаючи з професора М. Грушевського, якого після кількох місяців тюрми вислано в Казань. Правительственні російські круги не крились з тим, щоб тепер, мовляв настав найзручніший момент, щоб зовсім внищити український національний рух. Так заявив російський міністр закордонних справ Сazonov.

Тоді як з боку російського уряду почався страшний розгром українського життя, і в самій Австрії за намовою та доносами поляків почато страшні переслідування українців за їх ніби-то русофільство. Тисячі українських селян та інтелігентів гинули невинно на шибеницях і в казематах австрійських тюрем. Десятки тисячів українців інтерновано в австрійських концентраційних таборах, де вони масами гинули від неможливих умов істнівания і варварського поводження польсько-німецьких владей.

Відступ російських військ і мили фронт російського війська в Карпатах і примусили велика руїна західно-українських земель. смуги вдовж граници Поділля. Разом із тим німці вигнали росіян з Холмщини, з Польщі, Литви і значної частини Білорусі. Одступаючи, російське військо нищило все на своїй дорозі і насильно зганяло населення, примушуючи його тікати в глиб Росії. Це повело до невимовних страждань

і загину сотень тисячів української і білоруської людності, вигнано в рідного краю мілійони людей і роскидано їх по всій Росії, віддавши на голод та нужду. Так само насильно або обіцянками великих благ видалено було з Галичини багато десятків тисяч наших людей, які також стали жертвою голоду, хвороб і всякої нужди. Страшний розгром російської армії в 1915 році і відкриття ріжних зловживаннів в армії, починаючи з високих осіб, таких як, наприклад, військовий міністр, викликали в Росії, як то там звичайно бувало по військових невдачах, громадський рух і значно ослабили вояовничо-шовіністичний настрій московського громадянства. Разом і з тим ослабили і репресію проти українства. Система переслідування українського життя в Галичині і страшні злочинства та надужиття, які чинила там російська адміністрація, викликали різкий осуд з Думської трибуни. Коли літом 1916 року російському війську під проводом генерала Брусілова удалось знову завоювати частину східної Галичини і Буковину, то вже не було тих страшних утисків, яких вазнало населення під час окупації 1914—15 років. Не заборонювано подекуди навіть відкривати українські гімназії, хоч взагалі до українства ставились по прежньому дуже підозріло і ворожо.

Лояльність українського населення в Галичині що-до австрійської держави, всі ті жертви і нещастя які перенесла українська людність під час російської окупації, не спинили австрійський уряд перед тим, щоб віддати повну перевагу в краї полякам: в осені 1916 року було оповіщено імператорський рескрипт, яким обіцялася Галичині як найширша автономія, без поділу її на українську і польську частини, як того домагались українці. Це означало, що весь край віддається в розпорядження поляків. Цим Австрія хотіла купити собі прихильність поляків після того як Німеччина заявила, що справу збудування польської держави з областей, одвоюованих од Росії, вона бере в свої руки. Хоча старий імператор скоро потому помер, але новий імператор Карл, заявив, що додержить обіцянку

Нове віддання
Австрію Галичини в польські руки.

Франца-Йосифа що-до автономії Галичини. Це було відчуто українцями і в Галичині, і на наддніпрянській Україні, як тяжкий, болючий удар надіям, що принаймні під Австрією складеться значна українська область (з приолученням до Галичини одвоюованих від Росії Холмщини й частини Волині), в якій національне українське життя розвиватиметься вільно.

Революція в
Росії і
відродження
української
державності.

§ 120. Та ця справа галицької автономії як і багато інших відступили на другий план перед тими змінами, які викликала в житті українського народу Велика Російська Революція, що вибухла весною 1917 року. Вона, як тільки упали всі пута старого режиму, привела до надзвичайно скорого й широкого національно-політичного відродження України, в якому взяли найближчу участь широкі маси народні. Вже в літку 1917 року політична влада на Україні опинилася в руках Центральної Ради, революційного українського парламенту, зложеного з представників соціалістичних партій, які тоді мали за собою співчуття широких народніх мас, і від ріжних національностей, що в меншості населяють Україну (жиди, поляки, москвини). На чолі Центральної Ради від самого її початку стояв проф. М. Грушевський. В кінці літа Тимчасове Правительство російське примушене було згодитись на автономний уряд для України в межах Київщини, Волині, Поділля, Чернігівщини й Полтавщини, в формі т.зв. Генерального Секретаріата.

Одночасно з тим Українці, що служили в російській армії, почали виділятись в окремі українські військові частини, і в осені 1917 року Генеральний Секретаріят та Центральна Рада могли вже опиратись на значну військову силу. Коли в кінці жовтня влада у Петербурзі захопили в свої руки крайні соціалістичні елементи, т.зв. большевики, коли по всій Росії запанувала анархія, то Центральна Рада проголосила 7 падолиста 1917 року Незалежну Українську Народну Республіку. Але ця республіка не мала ні часу, ні змоги як слід зорганізуватись і скріпитись.

Та сама анархія, яка охопила була Московщину і погубила її, стала ширитись і на Україні. Коли московські большевики оповістили Україні війну, військо українське не могло дати їм належного відпору, не вважаючи на геройські зусилля окремих свідоміших частин. Москвина в половині січня 1918 року підійшли до Києва, тимчасом як там вибухло повстання большевицьких елементів, переважно з москвинів та жидів. Після восьмиденної заввятої оборони під страшним вогнем з великих гармат, українці, жаліючи місто, виступили з Києва і одійшли на Волинь.

Вже раніш, з того часу як Україна проголосила себе Берестейський Мир. самостійною республікою, зникла всяка рація продовження війни з центральними державами, — Австрією і Німеччиною, тим більше, що намагання продовжувати війну всупереч народній волі привело вже до загину російську державу. Одже тепер, перед погрозою, що большевицька анархія залів весь край, Центральна Рада мусіла почати переговори з німцями і саме в той час, як українське військо виступало з Києва, в Бересті Литовськім делегатам Центральної Ради підписали мир з Німеччиною, Австрією, Болгарією і Туреччиною. Україна була визнана самостійною державою в етнографічних межах разом з Холмщиною, а Австрія зобовязалась окремим таємним договором дати автономію українській частині Галичини. Мир в Бересті дав Україні також і військову німецьку поміч. За короткий час українсько-німецькі війська очистили всю Україну од большевиків аж по Кубань.

Однаке українське правительство, на чолі якого з Гетьманом Павлом Скоропадським часу большевицького повстання в Києві в січні місяці 1918 р. стояли представники партії соціялістів-революціонерів, не змогло її не зуміло створити сильної влади, організувати державний апарат і внести заспокоєння в схвилювану революцією країну. Такі соціальні реформи, як скасування приватної власності на землю та її соціалізація, прийняті як закон Центральною Радою, не могли задовольнити широких кругів українського селянства, котре

історично виробило в себе поняття про приватну власність на землю. З другого боку правительство українське не вміло ладнати в вищим командуванням німецьких військ, що прийшли на Вкраїну, і між ним та німцями раз-у-раз виникали непорозуміння. На ґрунті незадоволення селянами-хліборобами з соціально-економічної політики правительства Центральної Ради виник переворот 29. квітня 1918 р., піддержаний німцями. Центральну Раду розігнали німці збройною силою, а на чолі держави став генерал Павло Скоропадський, потомок старого українського рода; від хліборобів у Київі проголосив його гетьманом усієї України.

Гетьман Скоропадський оголосив грамоту про новий устрій української держави, скасував земельні закони Центральної Ради і привернув право власності на землю. Поміщики почали вертатись до своїх маєтків і за допомогою німців та на-спіх організованих в усяких пройдисвітів „карних відділів“ стягати з селян контрибуцію за захоплене ними майно і за всякі заподіяні селянами під час попередніх розрухів шкоди.

Це викликало велике обурення серед селян, а подекуди й узвроєні повстання. Не зумів гетьманський уряд, зложений по частині в людей, що стояли о стороно від українського національного руху і тягли до Росії, прийти до порозуміння також і з українською інтелігенцією. Тим то зробивсь цей уряд з самого початку дуже непопулярним і на нівець звелись його зусилля організувати державний лад і укріпити Україну як самостійну державу. Коли на початку падолиста 1918 р. вибухла революція в Німеччині і сила німецького війська ослабла, українські національні партії, обєднані в один союз, підняли повстання проти гетьмана, що проголосив був федерацію з майбутньою відновленою Росією. Повстанці в половині грудня здобули Київ. Гетьман мусів утікати до Німеччини, а на Україні знову проголошено „Народну Республіку“ на чолі котрої стала „Директорія“ з пяти осіб. Головою Директорії був Володимир Винниченко.

За короткий час свого гетьманування — усього сім місяців — Скоропадський встиг зробити чимало для української просвіти і культури: було засновано українську Академію Наук у Київі, два українські університети — в Київі і в Камянці Подільському, та історико-філььогіний факультет у Полтаві; засновано Державний драматичний театр Український у Київі і цілий ряд культурних національних закладів. Уся Вкраїна вкрилась сіттю українських шкіл; самих гімназій засновано понад сотню.

Одночасно з тим, як Директорія вступала в Київ, Нова боротьба з московськими большевиками.

московські большевики, з якими гетьманський уряд ціле літо вів безуспішні переговори про мир, повели свій наступ на Україну, і користуючись з безладя, що наступило по упадку гетьманського правління, за короткий час захопили в свої руки ціле Лівобережжя і значну частину правобережної України. Почалась нова жорстока боротьба з москвінами, на чолі котрої став член Директорії Симон Петлюра, як Головний отаман військ Української Народної Республіки. Народні маси не піддержали уряду Директорії, а сама вона, зруйновавши державний апарат, сяк-так уже наложений за гетьманщини, не зуміла нічого створити на його місце. Вже в початку лютого 1919 року Директорія мусіла покинути Київ, а скликаний нею Трудовий Конгрес розійшовся, не докінчивши своеї роботи. Український уряд переїхав аж у Камянець Подільський, а звідти до Галичини. В літку 1919 року галицько-українська армія піддержана повстанцями почала витісняти большевиків з правобережної України і взяла була Київ, але проти українців виступив генерал Денікін, начальник проти-большевицької московської армії, що в той час вайняля була весь лівий берег Дніпра. Українці знов мусіли одступити до Камянця Подільського, а в падолисті 1919 року під напором Деникінських військ здали Камянець полякам. Вкінці 1919 року большевики розгромили армію Денікіна і знов опанували цілою Україною. Вони проголосили її „Радянською соціалістичною Республікою“ у феде-

ративнім звязку з такою же республікою московською. Ale це було чистісін'кою фікцією, а в дійсності Україна опинилася під новою московською окупацією. Весною 1920 року Петлюра роспочав нову війну з большевиками вже за допомогою поляків. Він знову був захопив на якийсь час Київ, але скоро був вибитий звідти. Поляки замірились в осені з большевиками, виговоривши собі західню половину Волині, а українські військові частини, під напором большевиків одступили за польський кордон, де їх було роззброєно та інтерновано в польських таборах. Усі ці безконечні війни, протягом яких розвинулись страшні пошесні хороби й голод, зруйнували всю Україну, сплюндрували міста і села, знищили матеріальну і духовну культуру, викинули за кордон на еміграцію велику частину української ітелігенції.

Завоювання
Галичини
Поляками.

Ще в осені 1918 року, коли роспалась Австрія під впливом програної кампанії у світовій війні, галицькі українці захопили владу у свої руки, а трохи згодом проголосили прилучення Галичини до Великої України. Ale поляки оружною силою домагались, що б Галичина війшла в склад ново-відбудованої Польщі. Почалась завзята крівава боротьба, що тяглася більш пів року, поки поляки, маючи величезну військову перевагу і поміч Франції, Англії і Америки за собою, не перемогли українців і силоміць прилучили Галичину до Польщі. Завойовуючи знесилену Галичину, поляки з страшенною жорстокістю мордували українське населення і знищили його добро. Не вважаючи на протести української дипломатичної місії і в супереч проголошенному державами „Антант“ *) принципу вільного самоозначення народів, Мирова Конференція в Парижі, яка по розгромі Німеччини вирішала долю Європи, постановила, що Галичина має залишитись під Польщею,

*) Антата-французьке Entente, це спілка, союз Англії, Франції, Італії й Америки, до котрого належала спочатку також і Росія до революції, і котрий провадив Велику Війну 1914—1918 років з Центральними державами — Німеччиною та Австро-Угорщиною.

хоч формально і не прилучена до польської держави. Галицька українська армія в числі коло 100.000 людей, разом з своїм урядом, на чолі котрого стояв диктатор Є. Петрушевич, одступила літом 1919 року за річку Збруч і стала помагати уряду Української Народної Республіки в його боротьбі з большевиками. Більша частина її полягла в боях і од тяжких пошесніх хвороб. Тільки невеликим відділам удалося пробитись на Чехо-Словаччину, частина ж опинилася в польському або московському полоні.

Румунія ще в початку 1918 року заняла своїм військом Бесарабію і оповістила про її прилучення, не вважаючи на протести населення. Користуючись з тяжкого становища Великої України і Галичини на початку 1919 р. Румунія захопила також і Буковину та заходилась насильно румунізувати її українське населення. Всього опинилося під Румунією коло 700.000 української людності Бесарабії та Буковини. Мирова конференція в Парижі доручила молодій Чехо-Словачькій Республіці заняти угорську Україну, і та весною 1919 року заняла її своїм військом. В межах Чехо-Словачької Республіки угорська Україна мала дістати автономію як окрема область, названа „Карпатською Русю“.

Так, поки що в Великої Світової Війни і в Революції вийшла Україна зруйнованою, ослабленою, та ще й поділеною між кількома державами. Одиночим придбанням в цій добі є досі те, що в огні страшного лихоліття і боротьби виковується національна свідомість широких народних мас, почуття єдності на всій заселеній українським народом землі, і загартовується воля до виборення рідному краю вільного і незалежного життя.

Бесарабія
Буковина
Угорська
Україна.

Кінець.

